RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 265

RAZREDA HISTORIČKO-FILOLOGIČKOGA
I FILOZOFIČKO-JURIDIČKOGA

119

U ZAGREBU 1938
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

Sadržaj

Strana

Pavao Butorac: Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797—1815) 1

Dr. Natko Katičić: Organ i norma 155

Dr. Mihajlo Lanović: Ustavno pravo Hrvatske narodne države 167

Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797-1815)

Napisao

Pavao Butorac

(Svršetak)

Primljeno u sjednici historičko-filologičkog razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 20. svibnja 1937.

Francuska vladavina
(1807—1813)

Politička situacija

Sankowsky je bio opozvan. Ali se pobrinuo, uviđajući težak položaj Crne Gore, nastao prelazom Boke u francuske ruke, da dođe do sastanka između maršala Marmonta i vladike Petra nekako krajem kolovoza 1807 u Kotoru. Francuska je sad mnogo nastojala da podvrgne Crnu Goru svome utjecaju i svojoj zaštiti, što bi joj, s obzirom na položaj Crne Gore, izvrsno poslužilo za njezine planove prema istoku. Pokušaj, da se osnuje francuski konzulat na Cetinju,[129] propao je zbog odlučnog otpora crnogorske narodne skupštine. Ovo je odbijanje ogorčilo Napoleona. Ali rat za oslobođenje na pirenejskom poluotoku (1808—1813), pa rat s Austrijom (1809), kad je Napoleon bio prvi put potučen kod Asperna od nadvojvode Karla, i napokon vojna na Rusiju (1812), koja je i u pripremama i u katastrofalnom rezultatu apsorbirala francusku snagu i organizaciju, ne dopustiše mu, da se ozbiljnije pozabavi nezavisnom državicom na vrletnim planinama.

Na osnovu mira u Tilži učvrsti erfurtski kongres (28 rujna do 14 listopada 1808) francusko-rusku diktaturu nad Evropom.

[129] Francuski vicedelegat konte Zanović iz Budve predlagao je za to mjesto kod Crnogoraca omraženog poručnika Pavla Tomića.

Dvolični je Talleyrand, lukavi voditelj francuske izvanjske politike, već uočio, da Napoleonova slava počinje opadati, i da Francusku održi za slučaj njegova konačna pada, približi se caru Aleksandru, da s uspjehom pokoleba njegovo povjerenje u Napoleona. Tajnim traktatom u Erfurtu (13 listopada 1808) bi Rusiji doznačena Finska (prije u švedskoj vlasti) i turske dunavske pokrajine Vlaška i Moldavska; ako Porta ne pristane, sam će se Aleksandar boriti za to, a za slučaj, da je podupre Austrija ili koja druga vlast ili da Austrija navijesti rat Francuskoj, nastupa suradnja obaju kontrahenata. Turska dakako ne prista, i zato dođe ponovo do rata (1 travnja 1809) između nje i Rusije, koji svrši tek mirom u Bukureštu (28 svibnja 1812), kojim Porta opet dobije Vlašku i Moldavsku, a Besarabija, između Pruta i Dnjestra, dopadne Rusiju. Još prije početka rata sklopi sultan Muhamed II prijateljstvo s Engleskom, dok se Aleksandar, potaknut nasilnim odvođenjem danske flote od Engleza (1807), još jače priklonio Napoleonu.

Kad se imao sklopiti mir između Turske i Rusije, uglavi se mir i između Crnogoraca i skadarskoga paše (3 srpnja 1808), inicijativom ovoga. Između drugoga uglave, da Turci, za slučaj prekida mira između njih i Francuza, ne napadaju na Paštroviće, dok Francuzi onamo ne bi doveli redovnu vojsku, jer crnogorski pastiri sa stadima prelaze u Paštroviće; a ako Turci napanu Paštroviće, Crnogorci će smatrati, da je mir prekinut. Taj mir nije bio po ćudi Francuzima. — U kolovozu pobune se Braići (vrh Budve) protiv Francuza, a Crnogorci im pomognu. Francuzi s oko 8000 ljudi, vođeni od generala Delzonsa i Clauzela, svladaju i spale Braiće, i zatim upadnu u crnogorsko zemljište, ali ih vladika satjera natrag u Budvu (28 kolovoza 1808).

Inače su francuski vojnici dobro postupali sa Crnogorcima, ali kad nadođu u Kotor Napoleonove talijanske čete, izbiju nasilja s obiju strana. Zato se maršal Bertrand, koji je ljeti 1809 došao za guvernera francuske Arbanije, sastane sa vladikom u manastiru Lastvi (grbaljskoj), i uglavi se mir. U ovoj se prigodi nađu s Bertrandom osim drugih još i markiz Paulucci, kotorski delegat, grof Gregorina, šef legije narodne garde, grof Bubić, pukovnik pandura, i pukovnik Vialla de Sommières, koji je i opisao ovaj sastanak. Ugovore, da se pazari otvaraju Crnogorcima, da se jamči zaštita Crnogorkama, kad silaze na pazar, otete se stvari s obiju strana vraćaju, vladika će izručiti francuske dezertere. Promjena je

političke situacije donijela nesreću Vučetiću, denuncijantu Dolcijevu, jer ga vladika za klevete optuži ruskom državnom kancelaru Rumjancovu, pa tako Vučetić bi posvema onemogućen.

U vezi s ratom, koji je buknuo g. 1809 između Austrije i Francuske, vladin delegat u Kotoru Paulucci skupa sa zapovjednikom pokrajine pukovnikom Menginom uprave stanovnicima pokrajine Boke Kotorske proglas (9 svibnja 1809), iz koga izbija, kako car austrijski Frano, »koji je okrenuo svoje oružje usprkos svojoj svečanoj zakletvi na onoga, komu duguje svoj prijesto i održanje svoga glavnog grada«, ima emisare u Jadranskom zalivu (gulfu), koji šire krive novosti i buntovne proglase, da se pobuni obalno stanovništvo. Proglas odvraća Bokelje od takvih pokusa, i upozorava ih na primjer Marsilje, Genove i Mletaka, koji su kroz toliko vjekova uživali sve prednosti, koje pruža trgovina, a sad se svim sredstvima zalažu za ovaj rat, koji bi im imao povratiti stari sjaj. Oni znadu častiti svoju naciju i svoju zastavu, i nikad ne gube srčanosti pred neprijateljima kontinenta, eda bi nečasno stekli bogatstvo. Moći će poslušati Franove emisare, kad on bude u Parizu! Proglas na kraju ističe: »Zbog same Vaše koristi car Napoleon je ostavio svoje čete među vama, da održe red i policiju. On ih ne treba, da očuva svoje suverenstvo. Samo njegovo ime jamči mu ga. Ostanite dakle s njim uvijek sjedinjeni, i upregnite da pokažete svoju revnost, da ga zadovoljite, da tako otklonite od svoga kraja ratnu nesreću«.[130] Rat s Austrijom svrši se *bečkim mirom* (u Schönbrunnu), 14 listopada 1809, kojim Austrija ustupi Francuskoj bjelačko okružje i sve zemlje na desnoj obali Save, dakle Kranjsku, Istru, Hrvatsku. Ove zemlje skupa s Dalmacijom, Dubrovnikom i Bokom, *ujedini* Napoleon *u jednu državu ilirskih pokrajina* (Iliriju) sa Marmontom, »dubrovačkim vojvodom« (duc de Raguse), na čelu.

Radi nemira s Crnogorcima u Boki s proljeća 1811, još točnije radi svojih planova otprije, naredi Napoleon Marmontu, da opremi ratnu ekspediciju na Crnu Goru. Boka, nezadovoljna francuskom upravom, bila je u vrenju, a Francuzi su to odbacivali na crnogorski utjecaj. Ali se radi tehničkih teškoća odustalo, a to još više osokoli Crnogorce. Njihovi su agenti bili razrovali stegu u hrvatskome bataljonu u Kotoru, gdje su služili sve sami pravoslavni, pa ga Francuzi premjeste u Dubrovnik, a u Kotor dovedu bataljon Ličana, gdje su pojedine čete sastojale od katolika, da ih razmjeste

[130] V. izvorni proglas u PA, Miscellanea ecc., i prilog br. 6.

po granici. — Opet se g. 1812 snuje ekspedicija na Crnu Goru. Ali se general Bertrand usprotivi radi tehničkih teškoća; i Hrvati vojnici bili su mu »sumnjive vjernosti«.

Međutim je prijateljstvo cara Aleksandra s Napoleonom ohladnilo, da se naskoro izvrne u otvoreno neprijateljstvo, najviše zbog štete, koju je država osjetila kontinentalnim zatvorom, jer je oslabio izvoz u Englesku. Car se približi i pomiri s Engleskom, poveže se sa španjolskim ustašama, a Švedsku privuče stavivši joj u izgled dobitak Norveške, koja je bila u rukama Danske, francuske saveznice. Napoleon, poduprt Pruskom i Austrijom, koja je ipak tajno šurovala s Aleksandrom, opremi protiv Rusije »veliku armadu« ili vojsku. Ova je već krajem svibnja 1812 stajala na liniji Lavov—Varšava—Königsberg.

Francuzi su u Boki imali okapanja s neraspoloženjem domaćeg pučanstva. Osobito je prisilna rekrutacija za ratnu mornaricu izazvala u Boki reakciju. Bokeljsko je pučanstvo to smatralo za atentat na svoju slobodu i na uvriježenu praksu, posvećenu dugim mletačkim vladanjem, a nepovrijeđenu kratkotrajnom austrijskom i ruskom upravom. Francuska je vlast, istina, pri tom dobro računala: bez prave flote na Jadranu, vješti bokeljski pomorci dobro će joj doći za progon engleskih gusara. Katolički elemenat u primorju, vješt svijetu, praktičan trgovački račundžija, bunio se u duši protiv ove novotarije. Ali mnogi nađoše, u doba jedne katastrofalne trgovačke i pomorske krize, rada i života na francuskoj floti, pa se napokon prilagodiše tome novom neobičnom sistemu. Međutim, u pravoslavnome svijetu reakcija poprimi i teže forme. Peraška je općina imala pune ruke posla, krajem 1810 i početkom 1811, da primiri Orahovac, pravoslavno selo svoje jurizdikcije. U prosincu 1810 delegat Paulucci zabranjuje Orahovčanima prilaz u Perast. Od ove su zabrane izuzeti stanovnici orahovačkoga sela Dražerta, jer su se ispravno ponijeli pri popisu za mornaricu.[131] Početkom siječnja 1811 traži općina, na zahtjev kotorske delegacije, od orahovačkih starješina i pučanstva, da smjesta upute u Kotor četiri mornara, a općina će ih otpratiti iz Perasta sa dva svoja sugrađanina i sa pismom, da tako dokažu, da vrše podaničku dužnost i da izbjegnu kazni. Orahovčani se pokore i upute zatraženi kontingenat mornara zadnjeg (trećeg) popisa. Nato ih delegat

[131] *Dokumenti* u posebnom sveščiću u PA. Iz tih se razabira, da su Or. i prije tako postupali.

Paulucci svojom odlukom (determinacijom) 23 siječnja iste godine prizna ponovo podanicima Njegova Veličanstva Cara i Kralja Napoleona Velikoga; stanovnici Orahovca uživaju ista prava i povlastice, koje uživaju vjerni podanici Njegova Veličanstva; pošto su neredi izbili djelomično stoga, što nije bilo zgodna glavara, odabira se, na prijedlog peraškog sindaka i po općoj želji orahovačkih općinara, za glavara Jovo Perović, a da nađe savjeta u pouzdanih ljudi, koji uživaju glas, imenovani su njegovim asistentima Matko Vukasović, Ilija Aleksić, Nikola Ćetković i Vuko Ratković; i glavar i asistenti odmah ulaze u službu; peraški će sindak izvršiti ovu odluku i objaviti je i u Perastu i u Orahovcu.[132] Nego, istog dana obavijesti delegat peraškog sindaka, da Orahovčani odsad imaju pravo da se njemu izravno obraćaju, a ne preko općine, a kao razlog navodi, »da poglavica vlade izravno upozna potrebe pučanstva, da im tako brzo doteče«.[133] U stvari, da buntovnike stavi pod svoju izravnu kontrolu i jače ih poveže s vladom.[134]

Potkraj veljače (24) 1812 pošalje zapovjednik francuske Arbanije brigadir general baron Gauthier jednu četu 23 pukovnije, jednu četu Hrvata i jedan odio pandura, da iz Paštrovića, koji, navikli na stare sloboštine, već dvije godine nijesu plaćali porez, dok je njihovo svećenstvo odbilo da položi zakletvu, dignu rekrute za mornaricu. Ali ih Paštrovićani, potpomognuti Crnogorcima, oružjem prisile, da se povuku do Budve. Zato u lipnju pođe na Paštroviće general Pacthod sa dva bataljona 23 pukovnije, dva talijanska bataljona i dva bataljona Hrvata, i zaprijeti Paštrovićima, da će sve iskorijeniti i popaliti, ako ne predadu popisanu momčad. Na putu u Paštroviće pokore se generalu sela, koja su se bila pobunila prije tri mjeseca, kad se doznalo za onaj francuski neuspjeh. Paštrovići se pokore, a general dade strijeljati trojicu. Ovo je nekako održalo ugled Francuzima u ovim stranama, jer su uprav sada engleski i ruski agenti pokušali da Portu uvuku u savez protiv Napoleona, koji je međutim sa svojom vojskom zalazio sve dublje u rusku zemlju, da nešto kasnije osjeti svu težinu originalne ruske strategije.

---

[132] Izvornik u PA, Miscellanea cit. Sr. i prilog br. 12 na kraju djela.

[133] Isprave o uzbuni u PA, nav. svez.

[134] Pokret Or. bio je potpuno nepoznat piscima, koji su se pozabavili događajima ovih godina.

Povodom novih nemira između Crnogoraca, koji su pljačkali, i Grbljana sastanu se sa vladikom general Gauthier, u sporazumu sa Cailleuxom, adjutantom tadašnjeg guvernera Ilirije grofa Bertranda, za to poslanim u Kotor, na Mircu vrh Goražde nedaleko od Kotora u lipnju 1812, da učvrste prijašnji sporazum dodavši još neke zaključke.[135]

Vojna je na Rusiju zamračila slavu Napoleonovu, dok su se i u Španjolskoj vodile teške borbe za oslobođenje pomoću Engleza što u otvorenom ratu što u malom (guerilla), koji je i Crnogorcima bio dobro poznat kao uspješna metoda, da se upotrebe prednosti jednog gorovitog i raskidanog terena protiv nadmoćna neprijatelja. Napoleon dospije polovinom rujna u napuštenu Moskvu, koja je pružala njegovoj izmorenoj vojsci sliku pusta garišta. Prisiljen na povratak, nakon strahovite bitke pri prijelazu Berezine, pritoka rijeke Dnjepra, (26—28 studenoga), napusti Napoleon u mjestu Smorgony ostatke svoje razbijene i rasute »velike armade« (5 prosinca). Bio je to slom Napoleonovih imperijalističkih snova, po kojima je imala slijediti nakon Rusije turska carevina i Indija.

Veliki rat za oslobođenje (1813—1814) vode iz početka 1813 Rusija, Engleska, Pruska i Švedska. Napoleon porazi saveznike kod Lützena (Gross-Görschen, 2 svibnja) i kod Bautzena (Budišin, 20 i 21 svibnja). Sad se sklopi primirje u Poischwitzu (4 lipnja do 20 srpnja, produljeno do 10 kolovoza). — Početkom 1813 potiču Englezi, koji su svojim brodovljen držali otok Vis, crnogorskoga vladiku, da Crnogorci upadnu u Boku i osvoje ju. To bi znatno oslabilo francusku poziciju na Jadranu, a saveznicima (Engleskoj i Rusiji) pripomoglo da oslabe neprijatelja. Vladika je tražio od Engleza obilatu pomoć u oružju, municiji i hrani. Engleski mu admiral Th. Fr. Freemantle obeća (20 travnja) zajedničku akciju u zgodnu času, uvjeravajući ga, da intimna veza između ruskog i engleskog dvora postaje svaki dan sve čvršća. Usto je vladika tražio, da se Boka ujedini s Crnom Gorom u jednu malu republiku pod pokroviteljstvom Velike Britanije i Rusije. Razumije se, da je zapovjednik Boke Gauthier, najbolji francuski general u Dalmaciji po mišljenju nekih povjesnika, odvraćao vladiku od Engleza, jer

[135] Potanje Đorđević, o. c., trinaesto poglavlje.

su »izvarali sve evropske države, koje su povukli u nesretne ratove, pa ih poslije napustili«.[136]

Posjed je otoka Visa, po položaju daleko odbačena od dalmatinske obale prema središnjoj zoni Jadrana, jamčio engleskoj floti prevlast na Jadranu i skoro nesmetanu kontrolu nad kretanjem francuskih brodova. Pošto su Rusi, uslijed zaključaka mira u Tilži, ostavili Boku odnosno Dalmaciju (1807), Englezi preuzmu njihovu ulogu i blokiraju obalu. Dopru do Trsta, gdje pokušaju da zapale ruske brodove prepuštene Francuzima. Otad su neprestano križarili između Mletaka i Krfa onemogućivši posve Francuze na moru. Engleska je flota u razdoblju od godine 1809 do 1813 narasla na više od 20 brodova, koji su operirali na Jadranu, ne računajući na bezbroj gusara, koji su ometali vožnju. 13 ožujka 1811 Englezi hametice poraze Francuze kod Visa. Francuskom je flotom, koja je sastojala od 9 brodova što većih što manjih, zapovijedao kapetan vašela Dubourdieu, a engleskom, koja je imala 2 vašela, 1 fregatu i 1 korvetu, komodor Hoste, koji se malo kasnije susreće u Boki.[137] Sad se Englezi utvrde na Visu, a u susljednoj godini 1812 definitivno ustale. Guvernerom otoka bi imenovan Sir G. D. Robertson. Vis kroz kratko veoma procvate trgovinom, a pučanstvo mu u dvije godine naraste od 4000 na 11000.

Francuzi su i u drugim prigodama bili loše sreće na Jadranu. Tako je 29 studenoga 1811 došlo do boja, između Visa i talijanske obale, s Englezima. Francuske su fregate »Pauline« i »Pomone« i lađa (»gabarra«) »Persane« vozile iz Krfa u Mletke, gdje su se ovih godina u arsenalu opremali novi francuski vašeli i fregate, da pojačaju tamošnju diviziju. Ali se sudare s engleskim linijskim vašelom »Amphion« i fregatama »Alceste« i »Unity«. »Pomone« i »Persane« budu zarobljene, a »Pauline« se dade u bijeg, ali od vatre, što je izbila na brodu, ode u zrak izvan Jakina. Gordon, kapetan vašela »Amphion«, ranjen, izgubi nogu amputacijom. Kasnije je zapovijedao engleskom mornaricom pri opsadi Zadra (1813). — Francuski vašel »Rivoli«, skoro porinut, i brikovi

[136] Pismo Gauth., po Erberu, donosi dr. Lazar Tomanović, Događaji u Boki Kotorskoj od godine 1797 do 1814, preštampano iz »Dubrovnika«, izd. knjiž. J. Sekulovića u Hercegnovome, Srp. štampar., Dubrovnik 1922, 99.

[137] Zanimljive potankosti o ovoj bici prikupio po iskazima jednog sučesnika F. Visković, o. c., 125.

»Eridano« (talijanski),[138] »Mammalucco« (francuski) i »Mercurio« krenu u veljači 1812 za pričuvu iz Mletaka u Trst, ali ih u piranskim vodama (Piran u Istri) dostigne engleski vašel »Victorious« i brik »Weasel«. U noći između 21 i 22 veljače dođe do bitke. Odmah na početku odleti u zrak brik »Mercurio«, pogođen sa brika »Weasel«, a ostala dva dadu se u bijeg. Ostade jedini vašel »Rivoli« sa 808 ljudi posade, i nakon ogorčene borbe za punih šest sati, oštećen, probušen, izgubivši velik dio topova i 506 što mrtvih što ranjenih, predade se u $9^1/_2$ sati izjutra. Ali i na engleskom vašelu broj mrtvih i ranjenih dosegne 289.[139] — Kako se iz ovih prikaza razabira, Englezi su se mogli smatrati u vrijeme neposredno nakon odlaska Rusa, a pogotovu od 1811 pa sve do godina 1813—1814, neospornim gospodarima Jadrana.

Austrija je međutim, nakon Napoleonovih pobjeda kod Lützena i Bautzena, izašla iz rezerve. U Reichenbachu (u Šleskoj) bi dostavljena ruskome ministru Nesselrodeu (7 lipnja 1813) nota, koja je sadržavala austrijske zahtjeve postavljene Napoleonu. Između drugih, pod točkom 3 zatražila je Austrija, da joj se povrate ilirske pokrajine, i to je označila, uz neke druge točke, kao »conditio sine qua non« za mir.[140] Kongres za mir u Pragu, koji je započeo 12 srpnja, nije donio rezultata. Na ultimatum grofa Klementa Lotara Metternicha, prije poslanika u Parizu, koji je g. 1809 uoči zaključenja mira u Schönbrunnu preuzeo da vodi, nakon odstupa grofa Filipa Stadiona, izvanjsku politiku Austrije, da se rajhenbaški program primi u cijelosti, Napoleon do označenog roka (10 kolovoza) ne dade nikakva odgovora. Nato Metternich raspusti kongres, i Austrija navijesti Francuskoj rat.

---

[138] Po opisu ove bitke na dvjema slikama, koje predstavljaju boj, a pripadaju peraškoj kući kontova Viskovića (ko. Hanibal Visković borio se ovom prigodom na »Rivoli«); po Pisaniju je bio brik »Jena«, koji se ne spominje u Visk., dok P. ne spominje »Eridano«.

[139] Na »Rivoli« su sudjelovali i Peraštani Hanibal Visković i Vicko Mazarović kao mladi aspiranti. Teško ranjeni, održe se na svojim položajima, pa ih zapovjednik kapetan Barrè promakne odmah na aspirante prvog razreda. Biše zarobljeni, ali i pušteni poslije tri mjeseca na časnu riječ. Održe se u franc. službi do g. 1814, kad se povrate u domovinu. Barrè je upravljao topovsku paljbu na jarbole, a engleski vašel na trup broda, što je bilo mnogo uspješnije, jer bi s tako rasklimale baterije, a onda bi se prešlo na direktan napadaj izbliza (abbordaggio). Vjerodostojne zanimljive detalje o boju v. u Viskovića, o. c., 126, 128—129.

[140] Illustr. Weltgesch., cit., IV, 171.

Unutrašnja uprava

Pošto su Francuzi zapremili Dalmaciju u veljači 1806, a malo potom i teritorij dubrovačke republike, Napoleon preda vojničku vlast u zemlji generalu Augustu de Marmontu, a građansku Mlečaninu Vicku Dandolu, koji je ostao na čelu dalmatinske uprave od 26 travnja 1806 do godine 1810. Sposoban i aktivan, dade se Dandolo odmah na posao oko organiziranja uprave, pošto proputova zemljom do Splita (u rujnu 1806). Dalmacija se nije sad upravljala kao neka zasebna jedinica, nego kao pokrajina, koja je sačinjavala dio kraljevine Italije (Regno d' Italia). Na čelu joj je stajala zemaljska vlada sa sjedištem u Zadru (providurija, la proveditura generale), a ovoj opet opći providur (proveditore generale). Dandolo, prvi i jedini providur francuske Dalmacije, bio je podvrgnut talijanskome potkralju Eugenu Beauharnaisu. Posebni je rezident predstavljao zemlju u Milanu kod središnje vlade (za dulje vremena Ivan Stratico). Providurija je imala šest odsjeka i glavnog tajnika, a zemlja četiri okružja (distretti) s delegatima na čelu, dok su se okružja dijelila na kotare (cantoni) s vicedelegatima, a ovi opet na općine s načelnicima. Glavno vijeće dalmatinsko od 48 članova, izabranih od vlade, u Zadru, bilo je organ savjetodavnog karaktera.

Boka je Kotorska tek kasnije, biva, nakon mira u Tilži (7 srpnja 1807), pristupila pod francusku vlast, koja je ovdje odmah primijenila sličnu organizaciju kao u Dalmaciji.

Marmont izda 27 kolovoza 1807 iz svoga glavnog kvartira u Kotoru jednu konstituciju »hoteći dati pokrajini Boke privremenu organizaciju, kako je okolnosti nameću, u očekivanju odredaba, koje će biti propisane«, i tom odredi »za Njeg. Vel. Cara i Kralja«, da se pokrajina Boke Kotorske ima razdijeliti na tri kotara, kotorski, hercegnovski i budvanski. Kotorski će obuhvaćati grad Kotor i stari kotorski teritorij, pri čemu se ovome pojmu dao gotovo opseg iz srednjega vijeka, Risan, i dvije grbaljske knežije, Tujkovića i Lazarovića; hercegnovski ostaje kao i dotad, budvanski zahvaća tri obližnje općine i dvije grbaljske knežije, Ljubanovića i Bojkovića. Pokrajinom će upravljati kraljevski delegat u Kotoru, a pod njim će stajati dva vicedelegata, u Hercegnovome i u Budvi. U Kotoru će biti načelnik sa dva suca, koji će nadzirati općinske poslove

(titolo primo).[141] — Lako da su kotorski frankofili, vješto upotrebivši promjenu političke situacije, u ovom času djelovali na Marmonta, da tako afirmiraju stara teritorijalna kotorska prava, a donekle i sastav gradske uprave, ukoliko su to mogle dozvoliti demokratizatorske i centralizatorske smjernice francuskog upravnog sistema.

Pošto su Francuzi 31 siječnja 1808 ukinuli dubrovački senat, zadnji ostatak stare republikanske nezavisnosti, Boka i Dubrovnik budu konstituirani u jednu upravnu oblast s posebnim *općim administratorom,* Dominikom Garagninom Trogiraninom (od 14 ožujka 1808), sa četiri okružja (odn. delegata), u Stonu, Lopudu, Cavtatu i Kotoru, i sa dva kotara (kantona), odnosno vicedelegata, u Hercegnovome i u Budvi. Ipak Boka i Dubrovnik sačinjavaju i smatrani su od francuskih vlasti još i nakon osnutka ilirskih pokrajina, a prije njihova konačnog uređenja, kao *dvije* pokrajine, združene pod jednim administratorom.[142] Garagnin je organizirao upravu bivše dubrovačke države. Ali je generalni administrator (opći upravitelj), sa sjedištem u Dubrovniku, bio podvrgnut vojničkoj vlasti. Iz početka pa do prosinca 1807 izvršivao je službu civilnog i vojničkog guvernera Boke i Dubrovnika general Lauriston,[143] a naslijedi ga divizijski general Clauzel, koji je kasnije postao maršal u Alžiru. Lauriston je tad imenovan guvernerom Mletaka. Ljeti 1809 preuzima funkciju guvernera francuske Arbanije maršal Bertrand, i tu se okušao u administrativnoj vještini za kasniju službu guvernera Ilirije (slično kao i austrijski general Brady). Još se javlja krajem 1810 i početkom 1811 u svojstvu zapovjednika Dubrovnika i Kotora (zapovjedn. trećeg okruga), neposredno pred svojim imenovanjem za guvernera ilirskih pokrajina. U velikom ratu g. 1813 sudjeluju i Bertrand i Lauriston na njemačkom ratištu. Pri porazu saveznika kod Gross-Görschena

[141] Ova privremena ustavna odredba ima na čelu ovu titulaturu: Impero Francese-Regno d' Italia. Drugi dekreti ovih prvih godina franc. vlad. do ustanovljenja ilir. pokrajina (1811) obično imaju samo: Regno d' Italia. Ovu je Marm. konstit. uredbu objavio Visković, o. c., 113—116.

[142] PA, Miscellanea ecc., akt gen. admin. pod br. 1961, 29. VI. 1810, i drugi akti gen. admin.

[143] Zapovjednik Marmont pohodio je Boku odmah nakon ulaska franc. četa u Kotor. Stigao je u K. 21 kol., pa je diviz. Lauriston u svojstvu »zapovjednika u državama Dubrovnika i Arbanije nekad mletačke« (drugdje se kaže »guverner dubr. države i pokr. Boke«, prije 31 sij. 1808 kad je dokinut dubr. senat), pozvao sve deputacije iz pokrajine, da se poklone Marmontu u K. 22 kol. PA, Miscellanea ecc. već naved.

(2 svibnja) nije sudjelovao Lauriston, komu se prigovara, da je tad ostao kod Leipziga, a da je bio zašao u borbu, poraz bi savezničke vojske bio još i teži. Godine 1813 i 1814 fungira kao zapovjednik pokrajine general Ivan Josip Gauthier. Ali se na čelu pokrajine susreću i pukovnici. Tako Mengin, s proljeća 1809, pa i još krajem 1810. Međutim je 1811 vojnički zapovjednik Dubrovnika i Kotora, osim Bertranda, general baron de' Sivray. Kao guverner kotorske pokrajine, zapovjednik Hercegnovoga, javlja se pukovnik L. C. Vialla de Sommières, šef štaba druge divizije ilirske vojske u Dubrovniku od godine 1807 do 1813; kulturan čovjek, koji se zanimao i za iskopine (tako u Risnu), opisao je svoje utiske o Crnoj Gori u posebnom djelu u dva sveska (Paris 1820), u kome ima i nešto podataka iz Boke.

Razumije se, da je ovaj upravni dualizam nanosio samoj upravi i njezinu ugledu pred novim podanicima podosta štete; stim više što se svijet u Boki pod ruskom vladavinom bio navikao na superiornost građanske uprave nad vojničkom. I Marmontova privremena kostitucija za Boku predviđa (tit. quinto), da kotorski delegat u svim nepredviđenim slučajevima zatraži instrukcije od generala Lauristona, zapovjednika Dubrovnika i Arbanije. Ovaj naziv Arbanije, koji su Rusi bili napustili, upotrebljavaju kojiput Francuzi uz sada običajniji Boke Kotorske. Naziv Arbanije obično je bez dodatka »francuske« (»Provincia dell' Albania« u službenim tiskanicama).

Mirom u Schönbrunnu (14 listopada 1809) dobije Napoleon, uz prijašnji posjed na Jadranu, još i zapadnu Koruško oko Bjelaka (Villach), Kranjsku, Hrvatsku na desnoj obali Save do ušća Une kod Jasenovca, i Istru. Te iste godine (1809) bi definitivno likvidiran i tirolski ustanak protiv Francuza, komu je bio na čelu Andrija Hofer (strijeljan u Mantovi 20 veljače 1810). Tirol je bio rastrgan: južni dio pripadne kraljevini Italiji, jedna trećina kraljevini Bavarskoj, a Pustertal Iliriji. Napoleon ustroji iz ovih zemalja zajedno s Dalmacijom (otok Vis drže kasnije, od 1811, Englezi), Dubrovnikom i Bokom Kotorskom, zasebnu nezavisnu oblast (od sedam pokrajina), koja ne bi bila neposredno podložna kraljevini Italiji, nego bi pače ovu odvojila od neposredna susjedstva austrijskih zemalja. Ta je autonomna oblast imala i vojničku svrhu: da se od nje formira velik rezervoar svježih vojničkih snaga. Tako je Iliriji bila određena uloga slična sredovječnoj markgrofoviji ili

marki. Zato je Napoleon i dalje održao sistem vojničke krajine u Hrvatskoj, a o ratničkim se vrlinama Hrvata izražavao vrlo laskavo, pače je u bici kod Berezine (26—28 stud. 1812), otprije spomenutoj, on sam zapovijedao hrvatskim krajiškim pukovnijama. Bertrand je bio osnovao šest hrvatskih pukovnija po uzoru onih, koje su nekad služile staru francusku monarhiju. Neke su od tih sudjelovale u ruskoj vojni. Pri stvaranju Ilirije Napoleonu je lebdjela pred očima vojničko-politička osnova, ali je time zemljama Južnih Slavena namaknuo i neku podlogu za njihovo narodno osvješćivanje i sabiranje; razumije se, ukoliko je to moglo biti u skladu s osnovom velikog francuskog imperija, komu je Napoleon bio i vođa i simbol i ekskluzivan predstavnik. Napoleon se čak bavio mišlju, da zahvati i tursku Bosnu, dajući tako svojoj Iliriji još jednu prevažnu političku zadaću: da bude političko-vojničko uporište za prodiranje na istok. Ono isto, što je bio namijenio u specijalan zadatak posjedu Boke, a i svima vojničkim i političkim planovima s Crnom Gorom, što mu zadnje ne pođe za rukom. Na sam dan šenbrunskog mira, *14 listopada 1809,* Napoleon je iz svoga carskog logora u Schönbrunnu proglasio *Iliriju* ili *Ilirske pokrajine.*[144] Ime je Ilirija kao stari, makar sad i nerealni naziv, za ove zemlje dobro došao centralizatorskoj francuskoj upravi kao skupno ime za novostvorenu oblast, koja je sastojala od zemalja sa vrlo različitim političkim, a i kulturnim razvojem, premda su francuske unifikatorske administrativne i kulturne tendencije, nema sumnje, pomogle, skupa s jednim zajedničkim ilirskim imenom, narodnoj ideji. Napoleonu je ime Ilirija dobro došlo još s jednog razloga: jer se zanosio za idealom starog rimskog imperija.

August de Marmont stigao je iz Pariza u Ljubljanu 17 studenoga 1809, da primi privremenu upravu Ilirije. Desna mu je ruka bio *generalni intendant,* građansko lice, za sve poslove osim sudbenih i vojničkih. Dalmacija je bila u prvi čas u brizi za svoj položaj, da li će biti anektirana novostečenom posjedu ili će i dalje ostati u sklopu kraljevine Italije. Neizvjesnost se održavala i voj-

[144] V. otisak njegova proglasa na njemačkom i ilirskom jeziku u smotri »Narodna Starina«, sv. 18 (Zagreb 1929), 50. F. Šišić, Hrvatska povijest III, Zagreb 1913, izd. Mat. Hrv., 94, donosi, da Napoleon na sam dan šenbr. mira (14 list. 1809) nije još znao ni za ilirsko ime, nego je za ilir. pokrajine, odn. za ilir. ime, doznao iz razgovora sa Ljubljančaninom grofom Cobenzlom. Š. ovoga Cob. naziva Ivanom, a J. Rus, Napoleon ob Soči, Ljubljana 1929, zna za razgovore grofa Filipa Cob., austrij. diplomata, koji je imao s Napoleonom već od g. 1797 mnogo dodira. Str. 24—25.

ničkim režimom opsadnog stanja, koje je bilo proglašeno 5 studenoga 1809, a potrajalo je do 1 siječnja 1810, pošto se zemlja smirila. Tad je general de Maureillan povjerio privremenu upravu pokrajine činovniku Psalidi, koji je uzeo naslov vladina komesara. Dosadašnji dalmatinski providur Dandolo, uvrijeđen, demisionira i ostavi Zadar 29 siječnja 1810. Napoleon snabdi Marmonta, dekretom 25 prosinca 1809, neograničenom vlašću suverena za sve upravne grane, osim što je u financijskim i vojničkim poslovima morao raditi sporazumno s odnosnim ministrima. *Generalni* je *guverner* ili *gubernator* (Marmont) mogao da svojim odlukama ustali formu javnih služaba. Marmont se rado pozivao, da bolje afirmira svoj ugled, na čelu svojih dekreta na punomoć, podijeljenu mu carevom odlukom od 25 prosinca 1809. Ovaj je upravni provizorij potrajao nešto više od jedne godine, dok naime nijesu ilirske pokrajine dobile stalnu uredbu. Međutim je Marmont pohađao razne dijelove svoje prostrane oblasti i pripremao definitivnu organizaciju Ilirije, pače je i lično početkom 1811 bio konzultiran u Parizu, samo bez mnogo uspjeha, jer je novi definitivni dekret oslabio i njegov vlastiti položaj. Sredinom 1810 Marmont organizira i šalje u Pariz pred cara veliku ilirsku deputaciju, da se udivi pred pariskim sjajem i francuskom veličinom. Između drugih važnijih gradova i Kotor pošlje svoga zastupnika u osobi budvanskog frankofila konta Mirislava Zanovića.[145] Deputacija je ostala u Parizu šest mjeseci, od lipnja do prosinca 1810. Car je lijepo primi 15 kolovoza. Članovi se povrate svojim kućama iduće godine, obdareni legijom časti ili željeznom krunom, pošto u pitanju organizacije ilirske oblasti dođoše u dodir s najvišim faktorima.

15 travnja 1811 izađe carski dekret (potpisan u Trianonu) o organizaciji Ilirije, koja je time bila razdijeljena na šest civilnih pokrajina, Korušku, Kranjsku, Istru, građansku Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik, sa vojničkom Hrvatskom. Svega je bilo dvadeset okružja (districts, distretti), od tih u dubrovačkoj pokrajini tri, Dubrovnik, Kotor, koji je sa cijelom Bokom pripao ovoj pokrajini, i Korčula, i 96 kotara ili kantona (cantons), u Boki Hercegnovi i Budva.

Generalna je vlada ilirskih pokrajina imala sjedište u Ljubljani. Uz općeg ili generalnog gubernatora ili guvernera javljaju se kao

[145] Njegovo pismo o tome, pisano 4. V. 1810 iz Kotora, u prč. opć. arh. u zbirci dokumenata iz mlet. i pomlet. ere.

glavna lica generalni intendant financija, koji se bavio zemaljskim proračunom, a i *glavnim poslovima uprave* ometajući tako kompetenciju guvernerovu, i povjerenik za sudstvo. Malo je vijeće imalo u svojim rukama sve sudske i upravne poslove, sa kompetencijom kasacionog dvora (za neke rasprave) i vrhovnog upravnog sudišta.

Na čelu je svakoj pokrajini pokrajinski intendant, a okružjima i kotarima poddelegati (subdelegato, sottodelegato, subdélégué). Nakon definitivnog uređenja ilirskih pokrajina još se za neko vrijeme susreće naziv pokrajine za samu Boku Kotorsku, dok nije pomalo iščezao, jer je Boka sa dubrovačkim teritorijem sad sačinjavala jednu pokrajinu sa sjedištem u Dubrovniku (Intendenza di Ragusa, Dubrovačka intendencija). Boka je sad samo okružje (Distretto delle Bocche di Cattaro); najviše se o kotorskoj vicedelegaciji kaže, da je vicedelegacija vlade u Arbaniji ili vlade u Kotoru (Vice Delegazione di Governo di Cattaro, La VDel. di Gov. dell' Albania). — Uređenjem ilirskih pokrajina javlja se na mjestu pokrajinskog intendenta u Dubrovniku Des Malets.

Ovim definitivnim dekretom Napoleon, autokrat i centralizator, svede Iliriju na jedan skup departmana. Guverner, ometan od generalnog intendanta, činovnik, zavisan od ministara, iako na čelu cijele uprave, pače i vojske i žandarmerije ili državnog redarstva, asistiran od savjetnika, vezan i skučen, nije bio ni slika dotadašnjeg suverenskog položaja Marmontova. Zato Marmont zatraži otpust nešto prije objelodanjenja dekreta od 15 travnja, i po svojoj želji preuzme aktivno zapovjedništvo vojske u Portugalu, sudjelujući i u kasnijim Napoleonovim ratovima još pred sam njegov pad (Marmont † 1852 u Mlecima). Isto tako odstupi, uslijed toga dekreta, i Garagnin, generalni administrator u Dubrovniku. Guvernerom ili gubernatorom ilirskih pokrajina bi imenovan 25 ožujka 1811 divizijski general bar. grof Bertrand, nosilac velikog križa legije časti, Napoleonov prvi adjutant na bojnom polju, koji je uz njega ostao sve do svog dolaska u Iliriju, a kasnije ga je pratio na Sv. Jelenu. Ime poznato iz Napoleonovih ratova. On uđe u Dalmaciju u rujnu te godine, stigavši 28 listopada u Dubrovnik, a potom u Kotor, gdje ostane nekoliko dana. Bertrand je, nakon francuske katastrofe na ruskim poljanama, organizirao g. 1813 jednu vojsku od raspoloživih snaga u Italiji i Iliriji i odveo ju u Sasku. Nato ga zamijeni u ožujku 1813 u upravi Ilirije maršal Junot, vojvoda abrantski (duc d'Abrantès), koji je g. 1807 bio

zaposjeo Portugalsku, i stigavši u Trst 25 svibnja, a malo potom u Zadar, morade natrag bolestan, poludi u Trstu, i naskoro, u srpnju, umre u Francuskoj. Funkciju je guvernera privremeno izvršivao general d'Anthounard, dok nije imenovan redovitim gubernatorom u srpnju g. 1813 Josip Fouché, otrantski vojvoda (duc d'Otranto), zloglasni policist, koji je imao lisnicu policije za doba konzulata, kad je policija lebdjela nad svima salonima, kako je pisala Madame de Rémusat. On stiže u Ljubljanu 29 srpnja, ali morade napustiti svoje mjesto početkom listopada, kad se moć Napoleonova sasvim zamračila, a njegova se Ilirija stala raspadati.

U Kotoru se odmah početkom francuskog vladanja susreće kao kraljevski generalni delegat (vladin pokrajinski del.) Forlani (Furlani, 1807—1808), zatim Burović (1808), Luigi Paulucci (od lip. 1808 pa do velj. 1811). Kao poddelegat okružja (u smislu defin. uredbe Ilirije) javlja se već u ožujku 1811 Robinet, član legije časti. Međutim i dalje ostaje Paulucci kroz g. 1811 do ljeta kao vladin delegat za kotorsku pokrajinu. Ljeti se ustaljuje po konačnoj uredbi o organizaciji ilirskih pokrajina poddelegacija u Kotoru (mjesto dosadašnje delegacije) za kotorsko okružje, a kao subdelegat (Sub Delegato di Governo della Provincia di Cattaro, Sotto Delegato del Distretto di Cattaro) fungira Robinet, imenovan poddelegatom carskim dekretom 25 srpnja 1811, i ostaje na tome položaju kroz godinu 1812 i 1813. Jeseni 1811 provizorno upravlja poddelegacijom Tromba. On je prije radio pri generalnoj administraciji u Dubrovniku kao tajnik. Očekivao se potkraj ove godine 1811 u svojstvu poddelegata kao nasljednik Pauluccija, koji je bezobzirnim postupkom nanio Bokeljima mnoge neugodnosti, udarivši osobito na perašku općinu, dok je Tromba imao sasvim obratne metode i za vrijeme svog administrativnog provizorija popravio mnoge pogreške Pauluccijeve. Ali je Trombino upravljanje malo trajalo, sva je prilika zato, što su to zahtijevale isisavačke metode francuske uprave. — U Hercegnovome se susreće kao vicedelegat 1807—1808 Hanibal Burović, porijeklom iz Perasta, pristaša modernih francuskih ideja, iako je potekao od starog mletačkog patricijstva. Marmont je imenovao (27 VIII 1807) za vicedelegata u Budvi i ujedno za mirovnog suca Mirislava Zanovića frankofila, ali se on uskoro zahvali na sudačkoj službi, a vicedelegat ostane do 1808. Pod budvanski kanton pripadali su osim Budve i triju općina,

Maina, Pobora i Braića, još i Paštrovići i dvije grbaljske knežije, Bojkovića i Ljubanovića.[146]

Među činovnicima susrećemo se i Francuzi i domaći ljudi, ali ponajviše Talijanci (Mlečani), razumije se pristaše francuske politike. U aktima bokeljskih arhiva najčešće se susreće talijanski jezik kao uobičajen jezik u službenom općenju, premda je Dandolov tjednik »Il regio Dalmata — Kraljski Dalmatin« (prve hrvatske novine) izlazio (1806—1810) talijanski i ilirski (hrvatski), a Marmontov službeni list »Télégraphe officiel des Provinces Illyriennes« (od g. 1810) francuski, talijanski, njemački i ilirski (hrvatski). Centralne su se vlasti služile i francuskim jezikom (tako gen. intendencija u Ljubljani) još i prije definitivne organizacije ilirskih pokrajina. Akti (dekreti) nose naslov na čelu »Provincie Illiriche« (kojiput i »Impero Francese« ispred toga). Francuske vlasti u Boki pišu talijanski, ali je kojiput izvanjska adresa, a i naslov službe pri potpisu, francuski. Vojničke vlasti dopisuju se sa svojim podređenima i talijanski i francuski.

Da je talijanski jezik prevladavao u upravi kao redovit službeni jezik, nije čudo. To se uostalom nadovezuje na staru mletačku praksu, i još više na administrativnu povezanost Dalmacije i Boke sa novoustrojenim Napoleonovim kraljevstvom Italije (Regno d' Italia) barem do osnutka ilirskih pokrajina (krajem 1809), pa i na činjenicu, da su bolji krugovi u primorju, a pogotovu pomorci, bili navikli na talijanski jezik još iz mletačkoga doba. Zato Paulucci, kotorski subdelegat, motu proprio pretplaćuje (1811) bokeljske općine na talijanski prijevod (versione) ili primjerak službenog lista »Télégraphe Officiel«. — Općine se dopisuju talijanski, a štampani su napisi na pismima francuski ili talijanski. Tako piše talijansko pismo peraškome načelniku (Signor Maire) dubrovački načelnik, koji se na početku pisma piše štampanim naslovom »Le comte de l'Empire, membre de la legion d'honneur, maire de Raguse« (uz napis »Mairie de Raguse — Provinces Illyriennes«), a na koncu je potpis općinskog pristava: »Al^e Devoulx-aggiunto ed uffiziale dello stato civile della Commune di Ragusa«.[147] Talijansko se kraljevstvo smatralo talijanskom državom, a sastavnim dijelom velikog francuskog carstva. Ovo shvaćanje,

[146] O Zan. i budv. kant. Kojović, Mem., 47, 48.

[147] PA, Miscellanea scelta di documenti risguardanti l' istoria di Perasto dal 1812 al 1826.

za veći dio istočne jadranske obale, nije uginulo ni nakon njezina pripojenja u sklop ilirskih pokrajina. Kod općina u Boki pečati nose redovito talijansku titulaturu.[148] Izuzetak čini prčanjska (analogno dubrovačkoj praksi), gdje se čita: »Mairie de Perzagno-Provinces Illyriennes«. To se nema tumačiti nekim osobitim frankofilstvom, jer se Prčanj pri svakoj ozbiljnijoj protufrancuskoj akciji pokazuje solidaran sa susjednim uglednim općinama, a prčanjski je načelnik vrlo uvaženi Petar Luković, koji je svijesno pratio razvoj političke situacije u svijetu i predstavljao Boku nakon pada Napoleonova pred austrijskim carem Franom pledirajući za njezino pripojenje Austriji, u jednom pismu na peraškog načelnika Iva Mazarovića (ili na nekog drugog uglednijeg člana općinske uprave)[149] još g. 1808 (16 prosinca) predvidio, da se je »lađa uputila brodolomu« aludirajući time na skori pad francuskog gospodstva. — Talijanski se jezik na pečatima susreće i kod državnih vlasti. Tako pečat kotorske delegacije ima ovaj natpis u obrubu: »Forlani Regio Delegato Gub^le (= guberniale) di Cattaro«.[150] Ovaj natpis sa Forlanijevim prezimenom nije se izmijenio ni za Forlanijevih nasljednika, pa ni pod novom uredbom Ilirije, kad je kotorsku delegaciju zamijenila okružna (vladina) poddelegacija, nego je tako ostao do prestanka francuskog vladanja. Vojne vlasti, iako pišu sadržaje pisama obično talijanski, imaju izvanjsku adresu francusku sa stereotipnim »Service Militaire« (= Vojnička služba) ili odgovarajućom kraticom S. M. Na početku se svuda susreće orao kao grb Napoleonove Francuske. Rimskog orla je Napoleon dao svojim četama za bojni znak mjesto dotadašnjih republikanskih zastava 3 prosinca 1804, dan iza svoga krunisanja u pariskoj crkvi Notre Dame. On se i onako zanosio za idealom rimskog carstva hoteći ga uspostaviti u jednoj posebnoj formi i sa francuskim, još točnije svojim ličnim, duhom. Zato je i nadijevao osvojenim i novoustrojenim područjima nazive iz klasične starine. Francuska ih je uprava upotrebljavala čak i pri manje znatnim administrativnim djelima. Tako je, na primjer, hercegnovska općina bila podijeljena na pet centurija u vezi sa konskripcijama ili popisima (novačenjem) obvezanika za ratnu mornaricu. Orao se kao državni simbol javlja

[148] Tako pri peraškoj: La Regia Comunità di Perasto.

[149] PA, Miscellanea dal 1797 al 1811.

[150] Pomorski sindakat u Kotoru ima na pečatu: Sindacato marittimo di Cattaro.

na pečatima državnih vlasti i općina. Tako je pečat kraljevine Italije imao raskriljena orla s krunom, s koje se spušta plašt. Iznad glave je orlu zvijezda s inicijalom Napoleonova imena (N), a odozdo između pandža križ legije časti. Orao nosi između krila polje razdijeljeno na pregratke, a ovi imaju državne simbole pojedinih talijanskih oblasti i država, koje su ušle u sklop Napoleonova talijanskog kraljevstva. Tako je, između drugoga, po srijedi željezna kruna, kojom se Napoleon okrunio u Milanu 1805, a u gornjem nizu su s desna ključevi (sv. Petra), papinski simbol, a s lijeva mletački lav. Orao je pri ostalim državnim i općinskim pečatima jednostavnije opremljen. Tako zvijezda nema Napoleonova inicijala, a orlu je po srijedi okrug sa kuglom unutra. Sad su odbačeni posebni općinski grbovi starijega doba, koji su simbolizirali mjesnu prošlost i mjesni duh. Neke su općine imale prije svoje posebne zastave sa starinskim općinskim grbom (tako peraška). Pače prčanjska je na polju bijele boje imala lik Bogorodičin sa mletačkim lavom i sa natpisom »Virgo Maria Perzanei Patrona« (= Djeva Marija Zaštitnica Prčanja). I to prestaje dolaskom Francuza.

Inače je bilo svakojakog svijeta u činovničkim redovima. Mladi ljudi, bez razbora i bez auktoriteta, koji su imali pod firmom demokracije primijeniti upravni sistem, koji nije odgovarao navikama pučanstva. Bilo ih je i takvih, koji su pali u nemilost, pa su dolazili u Iliriju kao u progonstvo. Pisani zna za jednog visokog carinskog činovnika, koji je bio uapšen u Kotoru zato, što je favorizirao kriomčarenje.

Općine (comuni, ne »comunità« kao prije) dijelile su se na gradske s načelnicima (podestà, sindaco) i seoske sa starješinama (anziano). Takve su seoske općine, čiji se poglavice zovu i »capi« (glavari), na pr. Orahovac, Lepetane, Đurići. Ova zadnja, po novom financijskom i municipalnom sistemu, otrgnuta je ispod Perasta (1810) još i prije definitivnog uređenja ilirskih pokrajina i podvrgnuta hercegnovskoj općini i njezinu sindaku. Istina, kotorski se delegat Forlani na ime kr. vladine delegacije u pokrajini, dekretom kr. vladina tribunala u Kotoru 4 rujna 1807, a pozivom na vladarevu volju, požurio da ostavi sve pročelnike općinskih korporacija, sela i drugih departmanskih mjesta, u starim naslovima, pravima i prerogativima, potvrdivši im sve njihovo značenje.[151]

[151] Tiskao Visković, o. c., 117.

Čak se susreće i stari naziv »superiorità locale« (tako za perašku općinu još g. 1808). Ali to ne potraja dugo. U Boki se pročelnici općina više ne zovu kapetani, kako se običavalo od pamtivijeka, nego načelnici (podestà, maire). Stare su općinske korporacije (corpi comunitativi) ukinute, jer su bile izgrađene na osnovi, koju demokracija nije trpjela, a uvedena su u život *općinska vijeća* (Consiglio Municipale), koja zajedno *s općinskom upravom* zamjenjuju stare ukinute korporacije. Tako je dekretom vladine italske delegacije u Boki 14 studenoga 1808 ustanovljena općinska uprava u Perastu od četvorice mudraca (»savi«, Josip Balović, Jakov Matikola, Andrija Šilopi, Josip Rupčić), koji su imali zamijeniti prijašnje suce, da pomognu načelniku Ivanu Mazaroviću, koji je bio istim dekretom imenovan i potvrđen, a o njegovoj se revnosti i aktivnosti — tako stoji u dekretu — vlada uvjerila u mnogo navrata. Članovi su općinskog vijeća, birani sad bez razlike na stalešku pripadnost, polagali prigodom svoje instalacije u općinskoj vijećnici u prisutnosti kotorskog poddelegata i mjesnog sindaka ovu zakletvu: »Zaklinjem se na poslušnost zakonima francuskoga carstva i na vjernost Caru i Kralju Napoleonu Prvomu.« Francuska se uprava stavila pri ustanovljavanju općinskih uprava na stajalište, da načelnici ne mogu sami doteći općinskim zahtjevima, nego da se općinske službe vrše bez naplate, pa zato se nema oduzeti vrijeme potrebno za privatne i domaće poslove. Spomenutim dekretom[152] izabran je za općinskog tajnika ili notara Stjepan Balović, a platu će mu odrediti općinsko vijeće.[153] Općinska je uprava bila inštalirana istog dana, 14 studenoga, u općinskoj dvorani. Delegat Paulucci imenuje 19 srpnja 1809 mjesto Iva Mazarovića, koji se zbog duboke starosti (70 godina) bio zahvalio na službi, Krsta (Kristofola) Kolovića, kapetana narodne straže u Perastu, za novoga sindaka. Po Marmontovoj odredbi, koju je obnovio Garagnin, pripadalo je to na poglavicu pokrajinske vlade kao i imenovanje općinskih asistenata, dakle na kotorskog delegata, koji se u svome dekretu imenovanja i poziva na te odredbe, pače određuje i dan, kad će se novi sindak prikazati u njegovu audijenciju radi svečane instalacije[154]

[152] V. u PA, LV III, f. 74; tiskao ga i Visković, o. c., 119—120, ali nije točno prepisan, jer su »savi« bili određeni *namjesto* sudaca, a Paulucci i Franceschi dvije su različite osobe.

[153] Bal. je za tu službu imenovan zapravo već koji dan prije od gen. adm. u D.

[154] PA, Miscellanea ecc., već često navedena.

skupa sa starim sindakom (dekret imenovanja imao se izvjesiti na peraškoj pjaci i pročitati s oltara preko svečane mise). — U novim općinama (comuni) mogli su funkcionirati ne samo pripadnici starih privilegiranih ili agregiranih obitelji i bratstava (kuća), nego se sad nije više pazilo ni na red, a ni na poštenje. Stara su imena općinskih poglavica zadržana samo iz početka. Već u dekretu Mazarovićeva imenovanja ne naziva se njegova funkcija starim nazivom kapetana, nego nazivom načelnika (podestà). Kasnije, ali ipak nešto prije ustanovljenja ilirskih pokrajina (kroz g. 1809), upotrebljava se i ime sindaka (sindaco) uz ono načelnika. Prijašnji su suci najprije (1808) mudraci (savi), a kasnije pristavi (aggiunti). Časti se više ne biraju starinskom metodom, većinom glasova u vijeću, nego tajnim ceduljicama u prisutnosti kotorskog delegata, koji bi došao ad hoc. Razumije se, da je pri tome odlučivala sklonost vlade prema kandidatu, čak je, kako je to prije istaknuto, načelnik morao da bude njezin eksponent ili je barem bio smatran takvim, makar u stvari i ne bio. Nakon Mazarovića bio je izabran tom metodom za sindaka Kristofol Kolović. A nakon njega Josip Balović (fungirao kao član općinske uprave, savio), osamdesetogodišnji starac. Ali se on odmah odrekao. Zato je depešom intendenta dubrovačke pokrajine, prema objavi vicedelegata Pauluccija 21 srpnja 1811[155] izabran sindakom Alviz Vicković, koji je preuzeo dužnost 1 kolovoza. U ovo se doba kotorski načelnik ipak naziva »podestà«. Kako ovakvi izbori nijesu ovršeni po starim zakonima i metodama, kad je veće vijeće (Magnifico Maggior Consiglio) predlagalo općinske časti na izbor, nijesu bili ni registrirani u općinsku (zelenu) knjigu, »da se ne bi jednim nepravilnim zakonom okrnjio red dobro ustaljen od vjekova«.[156] Stara je općinska autonomija svedena na ništa. Općina je »kraljevska općina« (Regia Com.) još i prije definitivnog uređenja Ilirije, a načelnik je »kraljevski kapetan« (Il Regio Capitano). — Sistematsko unifikatorsko niveliranje, svojstveno francuskim administrativnim metodama, pogotovu u ovo doba, pregazilo je sve najednom vjekovne navike, ne štedeći ni specijalan ustroj peraške općine na bazi dvanaest bratstava. I kasnije, ne izuzevši ni najnoviju eru, evropske države, koje su htjele da svoju uredbu postave na strogo centralističku

[155] PA, Miscellanea ecc.

[156] Tako se čita u protokolu opć. sjednice 30 stud. 1813, LV III, f. 75 i 76. Vijesti su o ovim izborima iz drugih dokum. odn. svez. opć. arh.

osnovu, ugledavale su se u francuski upravni sistem. Pri tome se demokracija uzimala ili kao zahtjev narodne volje ili kao maska za prohtjeve vladajuće oligarhije.[157]

Sudstvo je bilo odijeljeno od političke uprave. Marmontovim dekretom (1807) predviđen je za Kotor, Hercegnovi[158] i Budvu *pomirbeni sud* ili *sudac* (giudice di pace), koji za svoj sudski kotar ili kanton sudi bez priziva do svote od 25 fjorina. Ovi su pomirbeni suci plaćeni isto kao oni u Dalmaciji, a bilo ih je po svim važnijim mjestima. U Kotoru se javlja i pristav. Isti dekret (tit. terzo) predviđa, da kotorski tribunal i dalje ostaje, a sudit će u prvoj instanciji u svima poslovima, koji ne potpadaju pod pomirbene suce; kriminalna procedura ostaje kao i prije. Priziv se ulaže na prizivni sud u Zadru. U kasnijem ustroju Ilirije nadzirao je sve sudstvo povjerenik za sudstvo u Ljubljani, gdje je fungirao i kasacioni sud. Pomirbeni su suci uredovali u sjedištima kotara. Dekretom generalnog guvernera ilirskih pokrajina Bertranda 27 ožujka 1812 kotorsko je okružje podijeljeno na tri kantona za sudsku proceduru. U kotorski kanton i pod njegov pomirbeni sud (Giudicatura di Pace) pripadaju općine Kotor, Dobrota, Perast, Prčanj i Tivat; pod hercegnovski sjeverni dio zaliva i mjesta bliža Hercegnovomu, a pod budvanski neposredno susjedstvo. U najvažnijim gradovima, tako u Dubrovniku i Kotoru, osnovani su tribunali prvoga stepena za sve građanske i kriminalne parnice sa predsjednikom, dva suca, tri pristava i državnim odvjetnikom. Prizivni su sudovi sad uredovali u Ljubljani, Zadru i Dubrovniku. Pod ovaj zadnji je pripadala i Boka (s Dubrovnikom). Sud je prvog stepena i dalje ostao u Kotoru. Dok su prvih godina bili na snazi razni zakoni, francuski, austrijski i mletački, sad je uveden, uz druge francuske zakone, Napoleonov kodeks (Code Napoléon), konačno redigiran godine 1811, koji je usprkos centralizmu konačno uspostavio barem relativnu sigurnost u administrativnim mjerama. Jedna je od važnijih odredaba, prije nego je uveden u život kodeks, dekret Napoleona I »po Božjoj milosti i Ustavu Cara Francuza i Kralja Italije« od

[157] Kako se dosljedno provodila centralizacija u upravi, razabira se i po tome, što su i neznatne svote u vezi sa državnim poslovima (na pr. pretplata na »Tél. offic.«) morale biti ovjerovljene od gener. intendencije. V. jednu franc. štampilju (račun ili potvrdu), kojom »Intendance de la Carniole« (Provinces Illyr.-Caisses municip.) u Ljubljani potvrđuje (1812) per. općini, da je isplatila svotu od 20 fran. za službe. novine T. O. PA, sv. 18 m. o.

[158] Ubli, selo risanske opć., pripadalo je pod kompetenciju pomirb. suca u Hercegnovome. PA, sv. 18 m. o.

4 rujna 1806, objavljen u Kotoru 14 prosinca 1807,[159] po kome se u svoj Dalmaciji i Arbaniji (Francuska se nije odricala svoga prava nad Bokom) ukidaju svi fidekomisi, a posjednici se proglasuju slobodnim vlasnicima, dok se sva nasljedstva imaju regulirati po zakonskim normama Napoleonova kodeksa. — Marmontov je dekret o privremenoj organizaciji Boke izjednačio odredbe za financije, carinarnice, namete u svoj pokrajini Boke Kotorske s onima u Dalmaciji.

Interesantne su odredbe Marmontova dekreta o teritorijalnoj snazi (vojska) Boke Kotorske (tit. secondo). Po toj odredbi oružanici (uomini d'arme) dijele se na kumpanije, kojima upravljaju kapetani, a ovima opet serdari (pukovnici). Oružanici se dijele u tri klasifikacije (squadre, eskadre): u prvu od 25 god. pa naprijed, u drugu od 25 do 35,[160] u treću od 35 pa naprijed. Serdar, kapetan, srzenat (sergente, narednik), i panduri vrše policiju u selima i okružjima i odredbe kraljevskoga delegata. Polovina pandura svake kumpanije služi aktivno, a druga je polovina u pričuvi; svi će aktivno služiti, kad to pronađe za shodno kraljevski delegat. Za prvi put će pandure označiti uglednici iz svake općine ili sela između ljudi od 25 do 40 godina, jamčeći za njihovo vladanje i vjernost. Aktivni panduri primaju dnevni iznos iz pokrajinskih dobara ili fondova; iz istog izvora prima serdar 5 francuskih franaka, kapetan 3 fr., srzenat 24 francuska solda. Kapetani su i srzenti u dnevnoj aktivnoj službi. Za izvanrednu prigodu, za nenadan slučaj, serdar će na zapovijed delegata pridružiti pandurima sve oružanike iz pučanstva prema potrebi, počinjući od prve »skvadre« svake kumpanije, a kroz to vrijeme dobivat će kruh iz vojničkih slagališta. Panduri su snabdjeveni puškom i bajonetom, a dobivaju ih iz državnih slagališta, i lično su za to odgovorni. Srzente će za prvi put imenovati general Lauriston sa liste, koju će mu prikazati kapetani i serdari. Delegat će sastaviti pravilo za unutrašnju službu gradske policije, a saopćit će ga generalu Lauristonu. Prema jednoj Marmontovoj tablici istog datuma (27 kol. 1807) za uže kotorsko okružje bila su predviđena dva serdara, u Kotoru i u Perastu. Prema istoj tablici nije svuda uzet isti postotak oružnika prema broju pučanstva, a ni isti postotak pandura prema ukupnom broju oružanika. Pri tome je očevidno, da se vlast nije vodila sigurnim kriterijem. Tako su neka

[159] Objelodanio Visk., o. c., 117—118.

[160] Termin za prvi razred nije jasan; možda se radi o tisk. pogrešci.

čisto primorska mjesta sa već uvriježenim ratničkim sposobnostima dala relativno manji broj oružanika negoli neka druga bez pomorskih tradicija (Lješević, Škaljari). Broj oružanika, za neka mjesta vrlo velik (Stoliv, Dobrota), tumači se time, da se pučanstvo sve listom bavilo morem, a pomorci su radi opreza pred gusarima morali biti vješti oružju. Tabla je zanimljiva i radi statističkih podataka o broju pučanstva, samo što broj za Perast obuhvaća ne samo mjesto nego i ostalo općinsko područje. Prema tome iskazu kotorsko okružje pruža ovu sliku:

Razdioba kumpanija	Ime općina (mjesta)	Pučanstvo	Broj oružanika	Broj pandura	Sjedište kapetana	Sjedište serdara
Perast	Perast	2950	400	22	Perast	
Dobrota	Dobrota	1430	400	22	Dobrota	Perast
Risan	Risan	2300	480	26	Risan	
Prčanj	Prčanj	1500	250	12	Prčanj	
	Muo	500	120	7		
	Stoliv	760	200	10		
Kotor	Kotor	1900	300	20	Kotor	
	Škaljari	340	60	4		
	Špiljari	58	15	1		
	Kavač	140	20	1		
	Mrčevac	96	15	1		
Tujković	Tujković	1000	190	12	Tujković	Kotor
	Lazarović	1100	220	14		
Lastva	Lastva	750	230	12	Lastva	
	Tivat	600	115	6		
	Bogdašić	250	60	4		
	Lepetane	370	50	2		
	Lješević	100	25	1	Luštica	
	Krtoli	1000	150	10		
	Luštica	1200	200	12		

Iz glavnog stana u Kotoru 27 kolovoza 1807
general zapovjednik
Marmont

za odgovarajuću kopiju
Gratis, prvi vladin tajnik.

Kapetani u ovom iskazu[161] nijesu načelnici općina, nego kapetani pandura ili točnije oružanika. Peraški je serdar vršio vlast nad

[161] Tiskao Visk., 116.

oružanim ljudima Perasta, Dobrote i Risna; sva ostala mjesta kotorskog okružja padaju pod kompetenciju kotorskog serdara. Iz table izbija ugledan položaj Lastve prema drugim mjestima iz najbližeg susjedstva. Od grbaljskih knežija samo su dvije ovdje ubilježene, jer su druge dvije potpadale pod budvanski okrug. Godine 1811 Francuzi pridruže Prčanju i u administrativnom pogledu stolivsku općinu i Muo, i to potraje do pada Francuza (1813).

Kakva je znatna uloga mogla biti dosuđena jednome serdaru, pokazuje boj u zatonu ili drazi Bosiljini na otoku Visu između engleskog brika prvoga reda »Weasel« i jedne flotilje francuskih topnjača i penika 23 i 24 travnja 1813. U boju je sudjelovalo na francuskoj strani pet topnjača i tri penike, a još četiri francuska broda dođu u pomoć. Jednom je penikom zapovijedao ko. Kristofor Visković,[162] koji se prije javlja kao peraški serdar, a pokazao se kao odličan pomorski časnik u mletačkoj, ruskoj, francuskoj i austrijskoj službi. U boju biše potopljene neke trgovačke lađe u luci, a tri trabakula spale Englezi na ulazu u dragu. Dok ovaj slučaj pokazuje, da su se za serdare postavljali ugledniji i sposobniji ljudi, jedan delikatniji pothvat nešto prije ovoga bio je povjeren Viskoviću uprav kao serdaru, u kome se svojstvu on javlja već 1807, dakle odmah nakon Marmontova dekreta. General mu Clauzel naredi g. 1808, da preveze municiju u Krf brodom opremljenim sa 42 Bokelja i 80 linijskih vojnika 6 i 14 pukovnije. Dvije se engleske fregate otisnu za njim i napadnu ga. On se usidri na pličini pri rtu Pali ispred Drača, zađe u borbu, ali se brod rasu, a on i momčad sklone se na kopno. Još u listopadu 1807 general je Lauriston povjerio serdaru Viskoviću nadzor nad organizacijom bokeljske flotilje za obranu obale od Engleza. Godine je 1809 Visković lučki kapetan i pomorski sindak (sindaco marittimo) u Kotoru. Na tome se položaju nalazi još krajem 1811, i ujedno je kapetan pandura u Kotoru.[163] — I budvanski konte Stjepan Bubić susreće se kao pu-

[162] Idem. Donosi podatke o ovoj borbi, 138—139, sa slikom boja; spominje, da su služili skupa sa V. ko. Matej Balović i Ivan Fabris iz Perasta.

[163] Visković, o. c., 3 i bilj. 1, donosi potanje podatke o ovom vrsnom pomorcu. U mlet. službi bio je zapovjednik ratnog kutera »Enea«, ali ga Alžirci zarobe, a oslobodi se otkupninom. U franc. službi, osim već navedene službe, zapovijedao je penikom »Liuta«. U austrijsku je službu odmah primljen i to kao poručnik vašela; bio je zapovjednik penike »Brenta« (1814), brika »Veneto« (Mletački) i »Sparviero« (Kobac), pak golete »Dragone« g. 1818, kad prati cara Frana I u Dalmaciju, pa brika »Montecuccoli«, i brika »Dalmato« (Dalmatinac) koji doživi brodolom u zadarskom kanalu, napokon topnjače »La tremenda« (Strašna) 1826. Malo potom umro je u Beču.

kovnik pandura (1809); i još kasnije (1811) on je zapovjednik pandura u pokrajini. Panduri su fungirali kao policija i izvršni organi kraljevskog delegata. Podmirio bi ih onaj, protiv koga su uredovali.

U Marmontovu dekretu (1807) ima i zametak narodne garde ili straže, koja se ustrojila u ilirskoj oblasti po francuskom uzoru, a imali su u njoj služiti svi građani od 18 do 50 godina; susreće se u Boki malo potom, pače ugledni je Kotoranin konte Gregorina šef legije narodne garde g. 1809. Unovačene vojnike narodne straže morale su plaćati općine. Samo narodna straža nije uvijek vršila aktivnu službu. Organizirala bi se u opasnijim periodima. Tako je Des Malets, pokrajinski intendant u Dubrovniku i auditor državnog vijeća, naredio 22 lipnja 1812 (vojna Napoleonova na Rusiju), da se smjesta, po nalogu guvernerovu, organizira u Boki narodna straža i topnici — obalni stražari. Isto je tako u dekretu zametak i žandarmeriji (državnom redarstvu), koju je Marmont formalno uredio 13 siječnja 1810, a bila je u rukama vojske.[164]

Kulturne prilike

Utjecaj se francuske kulture rano osjetio u Boki. Tomu su pridonijele što izravne veze pomorskog i trgovačkog svijeta sa francuskim primorjem što neizravne preko Mletaka i Italije uopće. U nekih se poklonika francuske kulture iz druge polovice osamnaestoga vijeka i prvih decenija devetnaestoga zapaža pristajanje bez pridržaja; u drugih je to značilo prihvaćati načela francuske demokracije i liberalnijeg gledanja na društvene prilike, ali u politici ostati čvrsto uz održanje lagunske republike, razumije se demokratizirane prema diktatu novoga doba. Dakako, pri tome se živo osjećala antiteza između poklika »Evviva la libertà« (Živjela sloboda) i drugoga »Evviva s. Marco« (Živio sv. Marko).

Degradirano društvo jednog galantnog vremena izbacilo je još i prije i u mirnom bokeljskom krugu novotare, avanturiste, kockare, koji tragaju svijetom za novcem, mjenicama, kreditima, afarizmom,

[164] Sliku opće uredbe Dandolove Dalmacije i ilir. pokr. donosi Šišić, o. c. III, 82—106. I Pisani se pozabavio općom organ. D. i I. Podaci o uredbi i upravi B. K., a i nekoliko ih i o općoj ur., crpljeni su iz arhiv. materijala bok. općina, osobito peraške, a i iz priv. bok. arh. Pri tome treba opaziti, da se prvih godina franc. upr. riječ »distretto« (distrikt, okružje) uzima kojiput, čak i u Marm. prov. ured., ne samo za veću kotor. oblast, nego i za manje podoblasti, hercegnovsku i budvansku, dok se kasnije kojiput susreće naziv »kanton« (i tre Cantoni d. Provinc.) ne samo za novsku i budvansku nego i za kotorsku.

povlačeći za nos najviše trgovačke i diplomatske krugove i istaknute vodeće ličnosti iz evropskog javnog života i iz mondenskih kružoka.

Konte Antun Zanović iz Budve,[165] kartaš, izagnan je iz Mletaka g. 1766 radi te mane u Budvu. Demokrat, uvažen u svojoj postojbini, predloži, nakon pada mletačke republike 1797, da se pozove u Budvu crnogorski metropolit Petar I, da zauzda nemirnjake iz okoline, koji su se prijetili, da će razoriti grad kao pribježište Francuza. Prijedlog je bio usvojen, pa je vladika i sišao u Budvu.[166] Sinovi mu Primislav i Stjepan prianjahu uz ciničkí ateizam. Stjepan, pustolov svjetskog glasa († 1786) kao i Primislav, natkrilivši ovoga, zadahnut francuskom enciklopedijom, koja je počela izlaziti g. 1751 u 35 svezaka, podržavao je veze s Voltaireom i Rousseauom, a pripadao je i u D'Alembertov enciklopedijski krug. Brat im Hanibal, i on avanturist, bio je pristaša francuske politike i stranke u Boki. Konte Toma Medini (1725—1788) iz Kaštelastve (danas Petrovac) kod Budve, igrač i pustolov, odlično je preveo na talijanski Voltaireovu epopeju »La Henriade«, kojoj je junak francuski kralj Henrik IV, a sadržaj opsada Pariza. Djelo je slaba imitacija Ilijade i Enejide. Auktor pledira prema svojim filozofskim shvaćanjima za vjersku toleranciju, a zapravo je protiv svake pozitivne religije. Sam Voltaire je pohvalio (1774) Medinijev prijevod svoga djela.[167]

Malo pred padom mletačke republike pokuša Peraštanin ko. Antun Visković da u Parizu posreduje za spas Venecije kod njezina tamošnjega poslanika Alviza Querinija. Za razliku od svoje braće, Alviza, koji se istakao na mletačkome Lidu u borbi sa francuskim

[165] U izd. Mat. Hrv. u Zagrebu 1928 izašlo je dosad najbolje djelo o Zanovićima iz pera M. Breyera, »Antun conte Zanović i njegovi sinovi«. Ali pisac misli, da je general Đorđe Zenović († 1821), nekadašnji adjutant Napoleonov, koji je u Parizu izdao g. 1812 spis »Défense de la Pologne, ou Histoire morale, politique et littéraire, de cet ancien état« na obranu Poljske, porijeklom *iz Paštrovića* kao potomak jednog plemenskog ogranka, koji se davno prije toga preselio u Poljsku (s. 15). Naprotiv, A. Solovjev misli, da su litavsko-ruski Zenovići došli tamo *iz srpskih krajeva* početkom 15 vij., i da nemaju ništa sa paštrovsko-budvanskim Zenovićima, tobožnjim plemićima, koji se spominju krajem 18 vij., a nastali su (od tal. Zeno) kao ogranak bratstva Reževića, dok su drugi prozvani Zanovići (od tal. Zano), Prilozi, XV sv. prva i druga, Beograd 1935, 177.

[166] Iz već cit. Uspomena dra. Ant. Kojovića.

[167] Breyer, o. c., 24; Truhelka, Casanova-Medini-Bošković, »Novosti« br. 118, Zagreb 1928; M. Deanović, Odnosi između Voltaira, R. Boškovića i »Accademie degli Arcadi«, Godišnjak zagreb. sveučil. za šk. god. 1924-25 i 1928-29, Zagreb 1929, 197[136].

ratnim brodom »Il Liberatore d'Italia«, kojom prilikom zaglavi i zapovjednik ovog broda Laugier na veliku žalost i ogorčenje Napoleona, i Kristofora, mletačkog ratnika, odličnog pomorca, koji su bili prožeti starom odanošću mletačkoj stvari i upravnom sistemu, Antun, iskreno odan lagunskoj republici, bijaše zadojen idejama francuske demokracije. Prijatelj Barrasa i Rewbela, koji su sa La Réveillèreom sačinjavali revolucionarni trijumvirat u francuskome Direktoriju (27 listopada 1795 — 9 studenoga 1799). Začudo kako su se u istoj kući križale različite kulturne smjernice, što uostalom nije u Boki jedini slučaj. Antun, odvjetak stare porodice, obdarene mletačkim patricijstvom, pristaje uz revolucionarnu demokraciju. Ali pri tom, kao i drugi mu »demokrate« sumješćani, očekuje, da će Francuska obnoviti staru republiku na lagunama demokratizacijom i kao posestrimu demokraciju održati. Kad je nastupilo gorko razočaranje kampoformijskim mirom, a Napoleon po padu direktorija pregnuo da veliki prevrat kanalizira svojim despotstvom, ukloni se Antun iz Francuske. I onako više nije mogao imati oslona na pročelnike direktorijske vlade. Bio se i teško izložio aferom oko mjenica, kad je bio nagovorio Querinija, da republika uloži sedam milijuna franaka, da se tako predobiju njoj neskloni članovi direktorija.[168]

Kad je u Mlecima 12 svibnja 1797 pala stara aristokratska vlada, da je zamijeni nov sistem privremene reprezentativne vlade, koja je u smislu demokratskih principa proglasila suverenstvo naroda i kult »građanina«, uđu u nju ljudi iz svih društvenih slojeva i iz raznih krajeva. Tako pod njezinim prvim dekretom stoje i imena trojice Peraštana: Matej Čorko, Ivan Jovović i Ivan Bujović. Nova municipalna vlada ili »Municipalità« podvoji se u dvije stranke: u radikalnije krilo, »jakobince«, na čelu sa Dandolom, providurom Dalmacije za francuske vladavine, i Giulianijem, koji pledirahu za oštar nastup protiv plemstva, i umjerenije krilo većine, »prave ljubitelje slobode«, na čelu sa Widmannom i vrlo uglednim Jovovićem,[169] koji sustezahu radikalnije elemente. A svi su se njihali sugestijom, da će Mlecima očuvati suverenstvo. Jovović omete turski plan, da se prizna nezavisnost Crnoj Gori, a ova da se dostane

[168] Potanje sam pisao u netiskanom još djelu »Politička povijest Perasta za 17. i 18. vijek«.

[169] Stara katolička obitelj u Perastu. Još i danas postoji obiteljska grobnica u crkvi Gospe od Karmena (Karmela).

jednoga dijela Boke, a drugi da ostane Porti. Nova ga mletačka vlada pošalje k crnogorskome vladici Petru s pismom od 9 lipnja, u kome mu javlja »preko svoga kolege i sugrađanina«, da je stupila na vlast, i moli ga za prijateljstvo. Petru je Jovovićeva misija dobro došla, da se riješi Austrije pomoću francuskih i mletačkih jakobinaca, pa obeća »demokratima« pomoć uz uvjet, da pobune primorje. Jovović se opet u tome času nadao, da će tako očuvati Boku Veneciji. On dade upute mletačkim agentima i ode. Grbalj se pobuni, i u nj uđe vladika kao oslobodilac, a malo potom i u Budvu na prijedlog ko. Antuna Zanovića »demokrata«, kako je već spomenuto. Ali Austrija istisnu vladiku i zapremi potkraj ljeta svu Boku na osnovu leobenskih preliminara. — Značajno je i to, da je uslijed pada aristokratske vladavine u doba anarhije pokušao Niko Rupčić u Perastu da navede na revoluciju mnoge mješćane. Znači, da je Jovović bio stekao pristaša u mjestu. Samo ovaj demokratski pokret u ovom času nije uspio, pa je vlast ostala pri bratstvima, na čijim se predstavnicima oslanjala uredba peraške općine. Općina je »agregacijom« primila u bratstva ili kazade (12 ih), nosilice lokalnog plemstva, nekoliko uglednika iz »universitadi« ili drugog reda pučanstva, da se pomogne kazadama (starim originarnim kućama), koje su izumirale, ali bez sumnje i zato, da se tim putem kanalizira demokratski pokret, jer se g. 1814, dakle nakon nestanka francuske vladavine u Boki, spominje,[170] kako su Rupčići, usprkos revolucionarnoj akciji, bili pridruženi plemstvu osim Nika i nasljednika mu. Ali se, prema kasnijim događajima, razabira, da se s Rupčićima nije postiglo, što se htjelo postići.[171]

I među svećenicima našao se po koji izrazit frankofil i poklonik novih demokratskih ideja. Tako dr. Antun Kojović (1751 do 1845), kanonik i vikar u rodnom gradu Budvi. O njegovu slobodarskom duhu nije se najbolje sudilo. Napisao je talijanski četiri debele knjige pod naslovom »Annali di Budua«. Nijesu bile nikad tiskane. Pisac ljetopisa bilježi suvremene događaje, i one najmanje. Isto je tako talijanski napisao uspomene o glavnim političkim događajima svoga vremena, a ponapose o promjenama vlada u svome zavičaju.[172] Kojović je g. 1813 pri padu francuske vladavine od

[170] PA, LV III, f. 81.

[171] LV III, f. c.

[172] S. Vulović, Popis i ocjena Narodnih Bokeških Spisatelja i njihovih djela (nastavak), u programu vel. gimn. u Kotoru 1878-79, Zadar 1879, 11, piše, da se spis nalazi u knjižici Jug. akad. u Zagrebu. Dva sveska anala u budv. žup.

političkih protivnika bio smrtno ranjen, i osta sakat do smrti. — U daljem izlaganju bit će izneseno, što se ima suditi o političkom držanju mnogih istaknutih ljudi u Boki u doba francuskoga vladanja.

U Boki se nalazi znatan broj francuskih povjesno-kulturnih objekata, od kojih neki predstavljaju i umjetničku vrijednost. Isto se tako zapaža i velik utjecaj francuske kulture u kućnom namještaju i drugom kućnom priboru. Tu se susreću stilovi: rokoko, »directoire«, nazvan tako po vremenu vlade direktorija, kad je bio u modi, gdje se zapaža tendencija pojednostavljivanja u liniji i ukrasu, i »empire«, stil u praksi za doba Napoleonova carevanja (odatle mu i ime), a predstavlja izrazit povratak na klasičko shvaćanje.

Antun se Visković znao dobro snaći za svoga boravka u Parizu. Tako je umio da pribavi, nema sumnje i preko svojih uglednih znanaca, značajne dragocjenosti: vezeni paradni pokrivač za krevet iz žujskog (Jouy) platna, koji je pripadao kraljici Mariji Antoinette, kupljen u Parizu g. 1799, a odaje u ornamentici (lišće, cvijeće) rafiniran ukus epohe Ljudevita (Luja) XVI; lovačku pušku francuskog dauphina (nasljednika prijestola) Ljudevita XVII, komu je bilo tek $4^1/_2$ godine, kad je 6 listopada 1789 kraljevska obitelj za vazda napustila Versailles, a postao je dauphin od 4 lipnja 1789, nakon smrti svoga starijega brata Luja-Josipa-Ksavera-Frana. Puška je po bogatstvu srebrnog ukrasa veoma rijedak primjerak. Duga je 95 cm, ukusne izrade u pariskoj Morizeauvljevoj radionici (ulica S-ts Pères), s ukrasom u stilu Ljudevita XV (barok). Izrađena je oko g. 1780. Ima inicijale L. C. (= Luis-Charles = Luj XVII, preminuo 8 lipnja 1795 kao žrtva nikakvog odgoja pod rukom postolara Simona) i kraljevski grb (tri ljiljana s krunom). Visković ju je kupio u Parizu g. 1799 na javnoj dražbi.[173] Nabavio je i jednu dragocjenu misničku »albu« (košulju) sa flandrijskim čipkama vrlo ukusnim, sad u svetištu Gospe od Škrpjela, nekad u francuskoj kraljevskoj kapeli, a sam ju je Visković poklonio svetištu, i vrlo drago-

arhivu obuhvataju: prvi, doba od god. 1806 do 1819, a drugi od 1820 do 1832. Po samom Kojoviću, morala su biti četiri sveska: treći, od 1830 do 1838, i četvrti od 1839, ali ne označuje dokle. Odlomke je Uspomena (talijanski), s uvodom (ćirilicom), objavio, na osnovu rukopisa u Jug. akad., R. Kovačić pod naslovom: dr. Ant. can. Coiovich, Memorie intorno a Budua e Cattaro, R. Kovačić, Dubrovnik (Pretner) 1878, kao drugi sveščić »Priloga za povjesnicu Boke Kotorske«.

[173] Obiteljsku predaju Viskovića, da je puška pripadala Luju XVII, utvrdio je kao točnu francuski arheolog L. Rey, Le fusil de Perast (Perasto), u reviji »Albania«, Paris, an. 1932, n^0 4, (izd. Rey), 87—89.

cjenu misnicu (casula), bijelu sa zelenim križem, od svile i grimiza, načičkanu teškim zlatom, isto iz francuske kraljevske kapele, sad u dobrotskoj crkvi sv. Mateja, kamo je dospjela prvih godina prošloga vijeka.

U oružju i nošnji osjetio se francuski utjecaj vrlo rano, a svakako već prvih godina 18 vijeka barem u Perastu. Prema sačuvanim portretima i slikama iz napoleonskoga doba bolji su krugovi u Perastu djelomično počeli napuštati pomalo staru narodnu nošnju, te je zamijenili francuskim krojem sa visokim ukočenim ovratnicima i ovelikim kravatama. Uz velike krevetne zastore po francuskom ukusu susrećemo se u bokeljskim kućama mjestimice cijeli saloni u suvremenim stilovima — tako još do danas sačuvani salon u stilu »empire« (ili barem izrazita prijelaza na »empire«) u kući prof. dra. Antuna Dabinovića (prije Radimira) u Dobroti, i salon »empire« i »directoire« u kući Verone na Prčanju, — zatim, nešto manje, slike u starijemu stilu »rokoko«, koje su amo mogle prispjeti i preko Italije, i u drugim suvremenim stilovima.[174] Stolice u stilu »empire« i »direktorij«, manje posude u »empire« sačinjavahu ukras boljih kuća. Javlja se i »secrétaire« iz kraja 18 vijeka, rijedak primjerak ove vrste pokućstva,[175] u obliku ormarića, koji se sprijeda otvara i zatvara, a udešen je na pregratke, i služi za pisaći i drugi sitniji pribor, pa čak i kokosova posuda za slatkiše sa srebrnim ukrasima u stilu »empire«.[176]

Francuska je uprava, osobito Dandolo i Marmont, stekla neprolaznih zasluga za školstvo. Pučke su škole imale postojati u svakoj općini. U tim školama, djelomično i u nižim gimnazijama, od kojih je jedna bila predviđena i u Kotoru, nastavni je jezik bio ilirski, a u višim gimnazijama ili licejima i u centralnim školama sa karakterom sveučilišta francuski odnosno talijanski. Inače je Marmont ostavio neriješeno pitanje hrvatskog jezika kao službenoga u državnim uredima radi nesuglasica među domaćim istaknutijim intelektualcima, koji se nijesu mogli složiti u izboru narječja. U Kotoru je u listopadu 1808 uvedena komisija za odgoj i pouku,

[174] Tako portret glasovitog mletačkog pravnika Kotoranina Tripa Vračena (1696—1786), rađen s izrazitim tendencijama prijelaza sa baroka na klasičku majestoznost i jednostavnost. Čuva se u riznici katedrale sv. Tripuna, oštećen vlagom i nezgrapnim popravljanjem. Zatim dvije slike Frana Potenza u stilu »empire« u prčanj. salonu Florio: »Susret Jeftin sa kćerkom« i »Jefta ispunjava zavjet«.

[175] Sr. egzemplar u kući R. Giunia na Prčanju.

[176] Kod gđe. Eugenije ud. Lazari na Prčanju.

da nadzire ova pitanja u cijeloj Boki. Centralne su (visoke) škole bile otvorene u Ljubljani i u Zadru, ali je definitivnom uredbom Ilirije (1811) ona iz Zadra prenesena u Dubrovnik i smještena u negdašnji isusovački samostan. Krajem godine 1810 obavještava generalni administrator pokrajina Dubrovnika i Kotora Garagnin pučanstvo o koristi centralne ili središnje škole (Le Scuole Centrali), koja se radi mnogih okolnosti otvorila u Zadru sa nešto zakašnjenja, naime 5 prosinca 1810. Guverner je Marmont obilato snabdio zavod sredstvima za učenje, da se što bolje oduševi mladež iz okolnih pokrajina. Ovaj je zavod, i onaj srodni mu u Ljubljani, mogao udijeliti akademski stepen svojim pitomcima, a Marmont pridoda osobita odlikovanja za zaslužne đake. Tako je doznačio onima, što se kroz godinu istaknu u fizičkim naucima, dva mjeseca dolična uzdržavanja u Istri, da se u tamošnjoj rudarskoj školi pod upravom zaslužnog prefekta direktora radova pouče u kemiji i metalurgiji teorijski i praktično. U načelu je, radi lakšeg učenja, slobodan izbor nastavnog jezika; ali se smatralo za zgodno da se održi upotreba talijanskog jezika kao općenitijeg i jer ga razumiju naobraženi krugovi obližnjeg pučanstva, skupa sa francuskim. Za pitomce, koji zakasne, jer nijesu na vrijeme bili obaviješteni radi udaljenosti, profesori će davati besplatne privatne pouke, da naknade gradivo. Garagnin na kraju oglasa toplim riječima potiče pučanstvo dviju pokrajina, da se okoristi, eda se tako postigne »pametan i ćudoredan odgoj«; neka bi se oci obitelji i mladići dostojno odazvali »namjeri jedne vlade, koja promiče korisne spoznaje, i zauzimanju revnih učitelja, koji imaju da ih šire«.[177] — Ipak, poznavanje se francuskog jezika susreće kod malog broja Bokelja. To su uglavnom ljudi, koji su obilazili svijetom za senzacijama, službom i poslovima (Antun Visković i drugi), ali ti vladaju i engleskim jezikom i istočnim jezicima (turskim, armenskim). Inače pomorci i intelektualci vladaju svojim »ilirskim« i talijanskim jezikom. — Francuzi su na mjestu današnjeg općinskog doma u Kotoru održavali kazalište.

Francuski je prevrat uzeo za geslo slobodu, bratstvo i jednakost. Iako je sloboda pod udarcima revolucionarne tiranije, a pogotovu Napoleonove autokracije, brzo nastradala, a načelo se bratstva jednostrano shvaćalo, ne može se poreći, da je demokratska ideologija velikoga prevrata pregnula da dosljedno provodi u život građansku jednakost usprkos anomalijama u metodama. Tako se veća

[177] PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811. V. i priloge, br. 10.

pažnja svratila na dostojanstvo malog čovjeka, koje se u srednjem vijeku i kasnije nastojalo afirmirati putem crkvenih i lajičkih bratovština i u revolucionarnim socijalnim pokretima. Mali je čovjek sad osjetio jaču zakonsku zaštitu protiv stvarnih i umišljenih nepravda prijašnjih povlaštenih staleža. Tako pokrajinski delegat u Kotoru Paulucci svojim pismom od 29 ožujka 1811 daje oštar ukor sindaku peraške općine, da ne zna naći sredstva, da se učini pravda nekom siromašnom Damjanoviću — nije spomenuto, o čemu se zapravo radi —, i naređuje mu, da ga smjesta uputi odnosno otprati pred pomirbeno sudište, da siromah tu iznese razloge na obranu svojih prava i svojih djela; »ako Damjanović nije — tako se kaže u nalogu[178] — od tako zvanog plemićkog razreda, ali je zato građanin, koji po svojim prilikama, po svojoj dobi, zaslužuje svu potporu, svu zaštitu«. Iako se to izražavanje čini preoštro, pa čak i porugljivo, činjenica je, da je veliki prevrat, proglasivši čovjekova prava, usprkos tome, što su se ta prava vrlo često i jednostrano shvaćala i provodila, primjenjivao ta načela u djelo, da potkrijepi elementarne zahtjeve socijalne pravednosti i ljudskog dostojanstva.

Iako se pri starinskim procedurama sudova dobrih ljudi ili pomirbenih sudaca (arbitri) uglavnom nijesu dešavale anomalije, pa su ovakvi sudovi vrlo često uspjeli uspostaviti mir i zadovoljiti pravdu, ipak su ih francuski zakoni, radi modernog principa unifikacije zakonodavstva, koji je osobito dobro došao državama sa centralističkim (i demokratskim) uređenjem, da se osigura redovit sudski postupak, najstrože zabranili, osobito u kriminalnim stvarima, koje su bile prenesene na kaznenu pravdu. Zato je delegat Paulucci najstrože zabranio g. 1811 (3 lipnja), da ne bi tko pod najtežu odgovornost preuzeo ulogu suca ili koju drugu pri projektiranom arbitrarnom sudovanju u idući četvrtak u knežiji Bojkovića (Grbalj), koje se imalo održati o ubojstvu kneza Bojkovića.[179] Ali se iz toga vidi, da je bilo vrlo teško ukloniti ovu starinsku praksu u Boki, osobito u mjestima, koja su bila manje upućena na more.

Pod francuskom upravom osjetiše stari posjednici zemljišta prve udarce, iza kojih uslijediše drugi kroz 19 vijek, tako da su se stara vlastela i gospoda konačno svela na gomilu ruševina. Pod mletačkom upravom bilo je općinama (tako peraškoj) priznato

[178] V. c.
[179] V. c.

pravo, da upravljaju u svim pitanjima javnoga života i državne službe i s onim kmetovima svojih općinara, koji su živjeli na posjedima izvan općinskih granica. Francuska se vlast odmah u početku tomu usprotivi. Pitanje je iskrsnulo u vezi sa vojničkom službom peraških kmetova u novskome kraju. Zato nasta uzbuna kod starih vlasnika, a osobito u redovima općinskih predstavnika. Peraška općina mnogim prilozima (dokumentima) i predstavkama dokazuje svoje pravo iz mletačkoga doba, da se peraški kmetovi na novskome području ili na rivijeri od granica đurićkih i jošičkih pa sve do granice Miočevića zahvativši vas Kumbur, na kome području neperaških težaka ili posjednika gotovo i nije bilo, i u Stolivu, Viećebrdu (kotorsko) i u Lepetanama podvrgavaju njezinoj vlasti, pa traži reparaciju, ali bez rezultata. — Inače nije ni sad nedostojala borba oko granica i pograničnog posjeda, koliko između privatnika (nesuglasice na peraškoj Lastvici sa kaluđerima manastira Banje), pri čemu je vlast upozoravala pučanstvo, da se kloni ilegalnih privatnih rivendikacija, toliko između raznih mjesta (Lepetane i Perast na Verigama). Težnja, da se povrijedi tuđa granica ili proširi svoja, dolazila je obično do izražaja prilikom crkvenih ophoda. Je li se tad zašlo preko granice, nastala bi uzbuna.[180] Bilo je i težih trvenja između pojedinih mjesta, pa čak i dvoboja. Tako naređuje delegat Paulucci 29 travnja 1811 peraškome sindaku, da pođe u Risan sa nekoliko mjesnih prvaka: predat će tamošnjem mjesnom poglavici njegovo zapečaćeno pismo i u dogovoru s njime uložiti, da se svakako spriječi dvoboj između Krtoljana i Rišnjana, urečen za sutra (30 travnja); vlast će ispitati razloge i krojiti pravdu. Sindak je izvršio povjerenu zadaću, ali bez uspjeha. Javlja delegatu, kako je cio Risan uzbunjen, i sve je spravno za sutrašnji dvoboj; pa Rišnjani navode »da im nije do časti, da im se protivnici sutra pojave u urečeno već vrijeme, a oni da ostanu u Risnu a da se ne prikažu«.[181]

Vlast je mnogo pazila na zdravlje pučanstva. Osim općeg cijepljenja kozica, pripazilo se mnogo na dodir pomorskih krajeva s okuženim ili zaraženim mjestima, u čemu je i mletačka vlada postupala sa mnogo opreza. Na proljeće 1813 pojavi se u nekome selu nedaleko od Elbasana u Arbaniji kuga. Poče da nemilo hara

[180] Još i danas na pr. o Spasovdanu nose se »krsti« uzduž seoskih granica, da se granice pregledaju i afirmiraju.

[181] Miscellanea ecc. naved.

i da se rapidno širi. Iz Boke je bilo preko mora trgovačkog saobraćaja, a i krijumčarilo se kopnom. S druge strane mnogi su zanatlije izvana prilazili u Boku s malo opreza. Zato francuska vlada naredi, da se urede straže, koje će budno paziti na promet stranaca.[182] Vlada je g. 1809 ukinula stare zdravstvene urede ili male kolegije (Colleggetti di Sanità) u Kotoru, Hercegnovomu i Perastu, premda su odlično funkcionirali, sigurno zato, što su ti uredi bili usko povezani s općinom te su fungirali zapravo kao jedan ogranak *općinske administracije*, a francuska je uprava žestoko udarila po staroj autonomiji i starim prerogativama općina. Zato je ove urede zamijenila državnim pomorskim sindakatima i lučkim kapetanijama (zajedničko uredovanje). Samo što ti pomorski sindakati nijesu preuzeli svu negdašnju kompetenciju zdravstvenih kolegija, jer su ovi pazili na cjelokupno zdravstvo, dok su novi sindakati ograničili svoje djelovanje na pomorski život (brodska i putnička karantena, trgovački promet na moru). — Vlada je u načelu zabranila i ukopavanje mrtvaca u mjestu ili u crkvama. Zapravo su u Boki postojala, mjestimice još od srednjega vijeka, posebna groblja izvan mjesta, obično kraj crkava, osobito samostanskih. Tako u Kotoru izvan gradskih zidina, u Novome na brijegu sv. Ane (Petke) i staro židovsko kraj mora, a u Perastu na otočiću (nekad benediktinskom) sv. Jurja nasred zaliva, gdje je cijela crkva popločana grobnicama starih peraških obitelji, da se tako lakše izbjegne infekciji. Ali su inače i po mjesnim crkvama imali grobnice svećenici i drugi rijetki pojedinci, a u nekima, tako u peraškoj crkvi sv. Marka, sijelu i vlasništvu bratstva Pet rana Gospodnjih, i u kotorskoj sv. Nikole mornara, bratinskoj crkvi kotorskog bratstva pomoraca, postojahu zajedničke grobnice za bratime ili (u Kotoru) za strane mornare, koji preminu u mjestu. Francuska je zabrana dobro došla, u vrijeme, kad je običaj, da se grobnice privatnika grade po mjesnim crkvama postao općenit (tako u Perastu), nakon ukinuća starih zdravstvenih kolegija. Zato peraška općina moli i guvernera Bertranda i kotorsku delegaciju, da se ovaj abuzivni postupak zabrani, a održi stara praksa ukopavanja na otočiću sv. Jurja. Svakako i na ovom nenastavanom otočiću javljaju se u ovo doba grobnice izvan crkve. Ipak je francuska uprava dozvolila i pogdjekoji izuzetak.[183] — U mletačko su doba franjevački samo-

[182] PA, Miscellanea scelta di documenti ecc. dal 1812 al 1826.

[183] Tako je g. 1813 zabranjen pokop mrtvaca u peraškoj župnoj crkvi, ali je dozvoljen samo u dvjema crkvama na krajevima mjesta (sv. Ivan i Gospa od

stani u Boki imali braću bolničare, koji su se skrbili za bolesnike u mjestu dvoreći ih i opskrbljujući najpotrebnijim lijekovima. Zato su samostani imali ljekarnice; tako u Perastu, pa na Prčanju, gdje je postojala od godine 1739 do 1860. Blagotvorni rad ovih bolničara i ljekarnica bio je ometen u napoleonsko doba kojekakvim peripetijama, a osobito ukinućem franjevačkih samostana. Ali je Bertrand potkraj g. 1811 dozvolio, barem Peraštanima, da mogu pozvati natrag iz Italije ili Mletaka bolničara ukinutih franjevačkih samostana koga mu drago reda ili reforme, pače da bolničar smije preuzeti i redovničko odijelo, ako hoće. Peraška općina stavlja na raspoloženje bolničaru 50 cekina u formi mjenice, da se podmiri ljekarnica, gdje pridigne lijekove.

Francuska se uprava dala na gradnju dobrih cesta po svoj Dalmaciji, u duljini od o. 300 km. Radili su ih Marmontovi vojnici. Ove su ceste imale da promaknu trgovački promet i da zbliže mjesta i krajeve, a još više, da omoguće brzo kretanje francuskoj vojsci, opskrbi i artiljeriji. To je pripadalo u osnovu francuskih priprema za istok. I u Boki se još održalo tragova ovih francuskih putova. Mjestimice su i dugi ti tragovi. Tako se komad francuskog puta zapaža s desna župske crkve Gospe od snijega u Škaljarima. Širok na različitim mjestima različito, od 4 do 5 m, zakreće i vijuga, mjestimice na tkanice, na sedlo Trojicu, isprekidan tu i tamo velikim kolnim putem, građenim g. 1882, koji spaja Kotor sa Crnom Gorom. Zatim skreće niz Trojicu na tivatsko polje. Cesta je rađena solidno, na čvrstoj kamenoj podlozi. Ima i malene kamene pregratke, poprijeko povučene u kosoj liniji, a mogu služiti za slijevanje vode, a i za neku potporu i putniku i teglećoj živini osobito pri silazu. Francuska je cesta bila sagrađena između Kotora i Budve. Po nekim piscima i put, koji vodi sa crnogorskog pazara preko Špiljara na Krstac u 78 tkanica do stare crnogorske granice, sagradio je Marmont g. 1807, i zovu ga kotorskim ljestvama (la scala di Cattaro).[184] Sigurno je gradnja toga puta bila u vezi sa nikad izvršenom Marmontovom osnovom vojničkog pohoda na Crnu Goru, odnosno s velikim francuskim planom, da se napravi

Karmena), i to uz održavanje higijenskih propisa. Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

[184] Za ovo sravni djelo »I porti militari - Le Bocche di Cattaro«, Roma, Tipografia Barbera, 1880, 40. Napisao ga je E. Tergesti, pseudonim ili za kontradmirala Fincatija ili vjerojatnije za Eugenija Popovića iz Risna, rođenog u Trstu (Tergesti).

put od Kotora do Nikšića, čemu se Crna Gora, radi shvatljivih političko-vojničkih razloga, usprotivila. Svakako je na mjestu toga starog puta pregrađen g. 1844 drugi, širok redovito 3 m, na mnogim mjestima i znatno širi prema položaju stijenja, kroz koje se probija, danas slabo održan, koji spaja Kotor sa Njegušima, ali mu konstrukcija ponešto odvaja od francuskog načina. Inače je stara francuska cesta u Boki prevučena novijim kolnim putovima. Po predaji, francusko je djelo i kameni most u Škaljarima, što spaja selo preko potoka Zvjeronjaka sa prečkom, koja vodi uz podanke Vrmca na Trojicu. Na Francuze podsjeća i velik solidan kameni nasip s mostom preko bujice ispod Sasovića u novskome kraju.

Da se lakše promakne trgovački promet, službeni saobraćaj i informativna služba za državne i lične poslove, Dandolo uvede državnu poštu unutar Dalmacije i s izvanjskim svijetom. Bila je to prevažna novost — u mletačko su doba brodovi na vesla i jedra prenosili depeše (državne) između Boke i Venecije. Sad su poštu imali razdavati pješaci, koji bi obilazili naokolo i dijelili. Ured je bio u Kotoru sa poštanskim upraviteljem (Direttore Postale) na čelu, pa se odatle razdavala pošta po mjestima u zalivu. Ali je bilo i nešto neodaziva, čak i u kulturnijim mjestima, pa se ukazaše teškoće oko razdavanja. Po odredbama Napoleonovim i Marmontovim tko god je primao odnosno pridizao pisma, bilo za općine bilo za privatnike, morao je znati čitati i pisati, da se izbjegne svakoj zamjeni i prevari, a u času, kad pridigne pisma, trebalo je da odmah isplati iznos ili taksu (danas u poštanskim markama), da ne bude deficita pri državnom računovodstvu. Iz toga se vidi, da je u svom početku organizacija hramala. Zato je i razumljivo, zašto je na pr. peraška općina oklijevala, da označi pješaka-razdavača. Stoga delegat Paulucci poziva (30 studenoga 1810) peraškog sindaka vrlo oštrim tonom i naređuje mu posljednji put, da označi jednoga iz Perasta ili jednoga iz Kotora, snabdjevena potrebnim ovlaštenjima sa strane općine, da pridiže i predaje pisma.[185]

[185] Miscellanea dal 1797 al 1811.

Metode i duh francuske uprave — Porezi i kontribucije — Odnos pučanstva prema vlasti

Bokeljski je svijet, nenavikao na prisilno dizanje novaka, ostao ogorčen, kad je francuska vlast na silu digla momčad za italsku flotu. Sam novski kraj sa svojih pet centurija morao je krajem 1807 smjesta namaknuti 200 ljudi. Samo je mjesto Perast u tri navrata dalo ukupno 63 momka, ne računajući amo dobrovoljce, kojih je bilo osobito iz boljih krugova. Ove su se stavnje ili popisi (coscrizioni) provodili u periodičkim razmacima, kako je potreba nanijela; do kraja 1810 ili do početka 1811 bile su tri takve konskripcije. Momčad je imala služiti na brodovima, koji su se opremali u Mlecima. Ta je novotarija teško dirnula u navike pučanstva, koje je u mletačkoj eri znalo ili za dobrovoljnu službu ili za službu u određenim formacijama, tako u zastavničkoj četi na zapovjedničkom brodu mletačke flote i u posadi na kotorskoj galiji, ali tako da se državna vlast nije miješala u izbor momčadi, pa uglavnom ni časnika. Zato nastanu nemiri, koji se mjestimice pretvore u otvoren revolt (tako u Paštrovićima početkom 1812). Što je jači bio pritisak vlasti i što veći prohtjevi, to je slabiji bio odaziv. Sama kotorska delegacija priznaje u svojoj naredbi od 11 siječnja 1811 nerede, »koji su se na žalost zbili u prethodnim pomorskim konskripcijama«. Da se već jednom i u Boki načini reda, kako je to u cijelome carstvu i kako je namjera Napoleonova, naređuje delegacija istim dekretom općinama, da podastru točan popis svih kapetana duge plovidbe i male kabotaže, pomorskih časnika, pisara (škrivana) i pilota. Pri tome su se pod pomorskim časnicima razumijevali oni, koji su dobrovoljno stupili u službu mornarice. Samo se izuzimaju kapetani duge plovidbe, koji su postigli patentu od kraljevine Italije. Sindaci sa svojim asistentima, sa seoskim glavarima i sa svima prisutnim obvezanicima imali su se prijaviti u delegaciju 16 siječnja. Tešku odgovornost snose poglavice, ako iznesu nepotpune ili krive popise, a zadnji ih primjer (s Orahovcem) ima upozoriti na to. Ne prikaže li se tko od označenih ili pobjegne, ima biti prijavljen, *a vojnici će im zaposjesti kuću,* ne samo njima krivcima *nego pogotovu sindaku i asistentima,* koji moraju jamčiti, da postoje krivci. Poglavice će položiti zakletvu, da su popisi pravo načinjeni. Nikakva se izlika ne će pripustiti, i u određeni dan sindaci moraju neminovno u Kotor.[186]

[186] PA, v. c.

Ovom je prilikom registriran sa strane same delegacije (7 veljače) gotovo opći neodaziv i neposluh, što nije čudo, kad su Bokelji još mnogo kasnije na austrijski zakon o općoj vojnoj dužnosti odvratili ustancima i bunama (1869, 1881—1882). Do toga dana (7 veljače) još nije bio namaknut zatraženi broj popisanika, pa je čak trebalo slati i vojsku protiv općina. Vlast nato nametne općinama trošak za uzdržavanje i prijevoz popisanika do Dubrovnika, i odredi svakoj kvotu »s najskrupuloznijom pravicom«. Tako peraškoj 320 franaka, a imale su se isplatiti »ne primajući ni najmanju ispriku« kroz četiri dana; inače će se upotrebiti sila, osobito protiv prvaka. Predviđeno je ujedno, da bi se ta svota mogla utjerati od krivaca (bjegunaca). Ali Perast nije platio. Zato delegat Paulucci poziva sindaka, da plati (28 ožujka), da se izbjegne mjerama, koje su mu naložene; općine — piše delegat — koje su izgledale najneposlušnije, prve su se odazvale: Tivat, Lastva, Krtole, Luštica već su platili, a Dobrota i Prčanj pokazaše se točni »kao u svakoj prilici«.[187]

Pri ovakvim prilikama nije čudo, da se vlast bojala dezerterstva. Zato je Bertrand kao zapovjednik trećeg okruga (circondario) izdao dnevnu zapovijed (17 siječnja 1811), kojom strogo zabrani časnicima, podčasnicima, mornarima i namještenicima ratnih brodova, da ne smiju stanovati na kopnu ni kad brod stacionira ni u prolasku u pokrajinama Dubrovnika i Kotora, niti im ikakav općinski funkcionar ni kvartirmajstor za nastambu smije zadovoljiti; jedino mogu da se smjeste putujući mornari sa naredbom. Mornar je Frano Sponga iz Rovinja bio proglašen dezerterom unutar granica, jer je bio odsutan sa broda za tri dana redom bez dozvole, i po posebnom je ratnom sudu, što ga je ad hoc formirao kapetan vašela Nouvel, zapovjednik mornarice u Iliriji, a sudio je na ratnom briku »Simplon«, bio osuđen, da u tri maha trči po konopcu (la bouline) i da ga za to vrijeme tuče 30 ljudi.[188] Inače je francuska uprava bila ukinula batine.

Ako vojnička posada, upućena u neko mjesto, nije imala zgodna stana, po naredbi vlasti vojnici bi se razmjestili po privatnim kućama, a ukućani su bili dužni priskrbiti ogrev i svijetlo. U Kotoru je bila ustrojena »kr. deputacija za nastambu« (R. Deputazione

187 V. c.

188 V. c. Misc. ima štampani primjerak ove osude na franc. jez. s desna, a talijan. s lijeva, tiskan u Trstu kod Weisa (tiskara rat. mornarice).

agli alloggi). Odaslanici za nastambu daju jednom zgodom peraškoj općini ovakav nalog: do preksutra, bez izgovora, namaknut će za Kotor za potrebe časnika osam opremljenih kreveta, osamnaest stolica i šest ručnika. Takve su zahtjeve iznosili ljudi, koji pri starim aristokratskim upravnim sistemima ne bi bili nikad došli do riječi. Francuski je vladin delegat u Kotoru Burović naredio 1808 za doček Marmontov (te godine) prčanjskoj općini, da dostavi dragocjeno srebrno stolno i kuhinjsko posuđe.[189] Prigodom dolaska guvernera Bertranda u Kotor 1811 peraška je općina morala za časnike iz njegove pratnje tamo dostaviti tri kreveta s punom opremom. Ali pri povratku ponestao je jedan velik krevetni zastor po francuskom ukusu, izrađen u Smirni, vrijednosti 10 zlatnih cekina. Kotorski je načelnik imao ove stvari pod svojom brigom, pa je uputio ljude, koji su krevete pridigli, da zastor potraže na Prčanju i u Stolivu; ali, tražilo se uzalud. Napokon je ipak kotorska općina zadovoljila tražbinu, pošto se zastor pronašao. Isto tako općina nije primila natrag iz Kotora predmete pozajmljene još g. 1808 u jednoj drugoj sličnoj prilici. Općina je morala i priskrbiti i stan za četiri časnika, kad je posada bila ponovo poslana u peraški kaštio (1811), a kako je kaštio bio prije pod brigom općine, ova se morala pobrinuti za opremu kreveta i za svijetlo u kaštelu, a tako i za drva za ogrev. Vojnici su se djelomice imali smjestiti u kućama onih privatnika, *koji su otezali s isplatom kontribucija.* Osobito se teško osjetila potkraj francuskoga vladanja (1813) nestašica svih sredstava pri vojsci.[190] Inače je zajam, što ga je g. 1810 bila Boka dala vojsci, bio redovito isplaćen u Kotoru lično od samoga guvernera Bertranda (1811).

Već iz prijašnjeg prikaza o unutrašnjoj upravi razabira se, kako je stara općinska autonomija svedena na ništa. Iako je vlast u prvi čas priznala kapetanima bivših općina (tako u aktima: »l'ex Comunità«) stare atribucije, ipak se serdari i kapetani žandara preveć miješaju u unutrašnje poslove općinara, pa su hapsili i puštali ljude bez načelnikova znanja, premda je općinskim kapetanima bilo izričito priznato, da mogu rješavati manje sporove među općinarima. Lako da je to pravi razlog, a ne samo duboka starost, zašto se peraški kapetan Ivan Mazarović zahvalio na službi (ljeti 1808), iako je delegat u ovoj stvari uvažio njegov protest. — Općinski

[189] V. naredbu pod br. 1893, 17 svibnja 1808, u prč. opć. arh., u kolekciji isprava iz mlet. i pomletačke ere. Za ostale podatke v. iduću bilješku.

prihodi i rashodi stajali su pod najstrožom kontrolom delegacije. Pače ova je periodički tražila općinske račune i *fiksirala iznos općinskih rashoda,* bez sumnje stoga, da vlast uzmogne imati u lakšoj evidenciji, do koje se granice može računati mogućnost isplate kontribucija za pojedina mjesta. Da je to pravi razlog, vidi se i iz postupka generalnog intendenta Ilirije grofa Chabrola, koji je zabranio (1812) načelnicima, sindacima i svim općinskim funkcionarima, da se ne smiju miješati u poslovanje općnskim novcem; to se sad prenijelo na primaoce zemljišnih kontribucija, koji su nadgledali, u ovoj stvari, poslovanje seoskih općina i drugih, koje su imale zemljišnog priroda ispod 20000 franaka.[191] Na osnovu isplate svih iznosa općinske prihodarine vlast bi otvorila kredit za podmiru općinskih troškova i potreba, razumije se uvijek u granicama sume od vlasti predviđene i odobrene. Tako su se Francuzi zagrijavali za općinske proračune, da je subdelegat Robinet pri kraju 1812 pozivao načelnike u svoj kotorski ured, da tu zgotove općinski proračun za iduću godinu, prije nego ga podastru općinskom vijeću.[192] Tako su kušáli domognuti se i zadnjega franka od općinskih prihoda. Općine jednoga okruga za pomirbeno sudište morale su uzdržavati tamnicu ili »zavod za pohranu sigurnosti«, kako se zvala drukčije, u sjedištu kantona; morale su priskrbiti i platu čuvarima ili tamničarima i opravljati tamnicu. Za općine, koje nijesu u sjedištu, predviđeno je 50 franaka, a za one u sjedištu dvostruko i da opreme lokal. Ako pomirbeni sudac nije mogao uredovati u svojoj kući, općina u sjedištu suda morala je predložiti iznos za najam dvorane za saslušavanje. Općine su morale svoje prospekte računa podastirati na t. zv. pečatanom papiru (carta bollata) od 75 i 35 centezima, jer se uopće ta karta po zahtjevu vlasti upotrebljavala za sve registre o civilnom stanju.[193] Te su karte imale na desnom uglu sa čela utisnut pečat, a u krugu mu natpis »Illyrie« i signaturu 75 c. (= 75 cent.) kraj simboličke ženske figure (Francuska), gdje sjedi ovjenčana vrpcom, sa vladarskim štapom u desnici i lovorom u ljevici, a kraj nje pjedestal s orlom. »Karta bulana« bila je i kasnije pod Austrijom za dugo vremena u porabi, doprinesavši svoj dio (tako g. 1848) općemu raspoloženju.

[190] Isprave u cit. svesku i u sv. 17 t. u., PA.

[191] Miscellanea često naved.

[192] Takav je poziv 30 XI 1812 dobio na pr. peraški načelnik (tituliran je sa »podestà« g. 1812) Alviz Visković. Ali općinska uprava odgovara, da je načelnik otišao na svoje imanje, da skupi masline, pa kad se vrati! PA, sv. 18 m. o.

[193] Sv. 18 cit.

Neke općine nijesu podastirale svoje račune. Tako je peraški sindak Kristofol Kolović naprosto sabotirao sve ovakve naloge, pa ga delegat Paulucci upozorava na primjer Kotora i naglasuje (14. IX. 1809): »Vi znate, gospodine sindače, da pod sadašnjom presretnom vladavinom postoji samo jedan zakon, komu su jedino podvrgnuti svi podanici, a pogotovu javna tijela.« Općina se opravdava, da su se izgubili računi prijašnjih godina. Delegat odgovara, da se nijesu izgubile općinske zemlje, i postavlja ultimativan zahtjev (31 XII 1809), da se podastre do 15 siječnja pregled godišnjih prihoda i ljetine. Odbija od sebe sve norme drugih vladavina. »Ja slijedim zakone i uredbe onoga Velikana, koji, pošto je osvojio Evropu, može i htio je da svome carstvu dade onu formu, koja mu se najviše svidila... Imam Vam apsolutno i za zadnji put reći, da je vlada primarni administrator i tutor svih dobara moralnih tijela koliko lajičkih toliko crkvenih.« A pri kraju: »... sve općine u cijelom prostranom carstvu Velikoga pokorile su se i neprekidno se pokoravaju ovim postupcima, pa sigurno Perast ne mora biti izuzet.«[194] Kolović, inače u dekretu imenovanja hvaljen s odanosti i vjernosti, i dalje ustraje pri svom negativnom držanju, pa mu se delegat prijeti »pravednom vladinom srdžbom« i ističe (15 I 1811): »Ako ove teškoće ne vrijede za druge manje civilizirane općine, ne smiju postojati ni za onu, kojom Vi upravljate.« Kad je delegat zatražio od njegova nasljednika Alviza Viskovića, da mu podastre trostruku listu kandidata, da ih vlast imenuje općinskim asistentima, Visković to ne čini, nego ih imenuje na svoju ruku, ali vlast poništava njegovo imenovanje (1811).

Kako je bila namjera guvernerova, da se svi administrativni funkcionari i drugi činovnici pretplate na službeni list (Télégraphe Officiel, vlasnik i urednik g. 1812 ugledni publicist Charles Nodier), to je subdelegat otvorio predbilježbu na pretplatu pozvavši i općine (za talijanski primjerak). Inače se općinama nije uopće dolazilo u susret ni u nekim vitalnim pitanjima.[195]

---

[194] Miscellanea cit.; v. i priloge, br. 9.

[195] Tako je peraška općina zatražila g. 1812 od kot. poddel. Robineta, da joj se pokloni zemljište, na kome se nekad dizala kuća Matije Nikolića, demolirana do temelja po naredbi mlet. vlade (1710) u vezi s urotom protiv konta Vicka Bujovića i s njegovom pogibijom (1709). Općina je tu htjela sagraditi općinsku kuću. Ali nije uspjela. Na tome je zemljištu sazidana kuća kap. Bogdana Vukovića.

Bokeljsko pučanstvo, naviklo kroz vjekove mletačkoga gospodstva na mnoštvo carinskih olakšica i svakojakih povlastica, nepritisnuto porezima i nametima, nije se moglo nikako priviknuti dijametralno oprečnim metodama francuske uprave, koja se nije ograničila samo na ukidanje starih olakšica, nego je još nametnula i nove dotad nepoznate poreze i kontribucije. Pod tim nazivom *kontribucija* razumijevaju se u arhivskom materijalu kontribucije u širem i u užem smislu. U širem su smislu svi novi porezi: direktni (glavarina, zemljarina, kućarina) i indirektni (cestarina, brodarina, lučka pristojba, pa pristojba na hipoteke, na igraće karte, na ostavštine i darovštine, prihodi od monopola soli i duhana). U užem se smislu uzimaju kao jedina taksa, koja je tobož imala zamijeniti direktne poreze, osobito nesnosnu i tešku glavarinu. Naziv kontribucija ima još i treće značenje, ali u ovom smislu se vrlo rijetko, uprav izuzetno, susreće ta riječ u ispravama bokeljskih arhiva: kao ratni namet ili porez, što bi ga Francuska (to je pogotovu Napoleon uzeo za sistem) nametnula novoosvojenim gradovima i zemljama kojiput u vezi s ugovorima o miru.[196] Takva ratna kontribucija nije bila narinuta Boki, ali su zato porezi, odnosno redovite kontribucije, uz druge teške uzroke, o čemu kasnije, isisale nekad imućno pučanstvo i zadale bokeljskoj ekonomiji smrtan udarac, od koga Boka nije nikad poslije zacijeljela.

Teret se cestarine brzo osjetio. Već godine 1808 (3 VI) delegat Forlani obavještava općine, kako je namjera dubrovačkoga vojvode (Marmonta), da svi stanovnici Boke općenito imaju sudjelovati pri radnjama na cestama; tko ne može po svome rangu ili odgoju, sudjeluje novčarkom. Peraška je općina morala kroz četiri dana, pod tešku odgovornost kapetana, sudaca i starješina, priložiti kao svoj dio »prema pravednoj raspodjeli« iznos od 1355 fjorina u kralj. pokrajinsku blagajnicu, i to prema priloženoj tablici, koja

[196] Tako je Trstu nametnuta (1797) kontribucija od 3 milijuna, koju je Napoleon snizio za 400000 lira, J. Rus, Napoleon ob Soči, 13; Genovi 8 milij. lira i uz to je vojska rekvirirala 150 lađa u luci (prema pismu per. opć. odaslanika u Mlecima 13 trav. 1798, PA, Miscellanea dal 1797 al 1811). Papa je Pije VI nakon mira u Tolentinu (19 II 1797) morao platiti 15 milij., a uz to su Francuzi opljačkali dragocjene umjetnine. Sama je Pruska, lijevo od Visle, morala isplatiti (1806) 100 milij. franaka ratnog nameta, a od toga sam Berlin deseti dio; zemlja je uopće bila toliko pritisnuta, da joj je po priznanju samoga Napoleona bilo izmuzeno preko jedne miljarde franaka. I Portugalu je nametnuta teška ratna kontribucija (1807), a Austriji mirom u Schönbrunnu (1809) 85 milij. franaka. — Računa se, da su globe na obitelji vojničkih dezertera kroz nekoliko godina iznijele golemu sumu od 170 milijuna franaka. Illustr. Weltgesch., već cit., IV, 99.

sadržava interesantnu klasifikaciju bokeljskog društva (dakako u primorskim gradićima i varošicama)[197] u osam klasa: 1) veliki posjednici, biva, koji imaju godišnjeg prihoda 50 cekina; 2) manji posjednici (15 cekina god.); 3) trgovci prvoga razreda; 4) trgovci drugoga razreda; 5) pomorci; 6) dućandžije prvoga razreda; 7) dućandžije drugoga razreda; 8) bez posjeda. Veliki posjednik plaća dvaput koliko mali; s velikim posjednicima izjednačeni su trgovci prvoga razreda, a oni drugoga razreda s malima; dućandžije prvoga razreda plaćaju trećinu manje od posjednika prvoga razreda[198]; pomorci kao manji posjednici; polovicu od toga dućandžije i trgovci drugoga razreda; koji su bez posjeda, plaćat će četvrtinu od doprinosa dućandžija i trgovaca prvoga razreda. Neke su stavke bile naknadno bolje objašnjene, i određeno, kako se ima zaračunati doprinos posjednicima jačima od godišnjih 50 cekina prihoda.

Da se visina poreza na zemljišni posjed (imposta fondiaria, campadigo) lakše utvrdi, ustanovljene su po okružju posebne komisije, koje su imale ispitati faktične prihode pojedinih posjeda. Na čelu se ovih komisija susreću i domaći ljudi; tako je Peraštanin Frano Smeća fungirao (1811) kao predsjednik šeste komisije, koja je uredovala u Baošićima za sva okolna sela, u kraju vrlo plodnu, gdje su Peraštani od 17 vijeka imali jezgru svoga zemljišnog posjeda. Vlast je zahtijevala, da vlasnici isplaćuju zemljarinu lično u mjestu posjeda. Kako je to donosilo gubitak vremena i suvišne troškove, općine su prosvjedovale, a vlast im je dolazila u susret, da se u mjestu boravka izvrši isplata.[199]

Glavarina (testatico) je teško pritisla bokeljsku ekonomiju, koja se sad i onako našla u osjetnoj dekadenci, iako je generalni administrator Garagnin uvjeravao (1809), da taj porez služi »za potrebe sadašnje i prošle« ne determinirajući detaljnije te potrebe, i da bijednika diže, a bogataš je »diskretno opterećen«. Vlast (Paulucci) poziva i goni općine, vrijeđa ih i prijeti se, neka napla-

[197] Miscellanea naved. U tablici se susreće riječ »travagliatori« za »radnici« od franc. »travailleur« (talij. travaglio = muka). Franc. riječ »travail« za »rad« susreće se u talijanskome govoru između Genove i talijansko-francuske granice.

[198] Amo su svrstani i prije već spomenuti trgovci prvoga razreda, možda zabunom ili radi lakšeg izigravanja.

[199] To je na pr. postigla (1811) per. općina susretljivošću primaoca izravnih kontribucija u Hercegnovome Carevića. Putovanje morem iz Perasta do H. stajalo je 6 fran. (za 12 milja). Miscellanea cit.

ćuju kontribucije, a osobito glavarinsku taksu, i traži popise onih, koji su zadovoljili potpuno i djelomično. Općine su dakako sakrivale krivce. Peraška je općina tako uporna u oporbenu držanju, da Paulucci svojim dopisom 25 svibnja 1811 oštro naglasuje, da on uopće ne će raspravljati o tome, jesu li svi kadri ili nijesu da isplate; ali općinski poglavice, asistenti i tajnik, »ona klasa, koja se naslovljuje prvom i koja gleda sve ostale stanovnike kao prosti puk«, imaju dati dobar primjer, ne da oni plate kontribucije za one, što zakasne, nego »da prvi dadu porez Cezaru« (caru) i da toplo preporučuju pučanstvu poštovanje državnih zakona; »kakvo god bude unaprijed držanje Perasta, ja ne ću imati više obzira da obnavljam opomene po tri, četiri, pet puta«; zatražit će snažnu ruku vojničke vlasti, i tako »će biti održana suverena prava, i osvećena uvreda, koja se bez prekida nanosi Najvećemu između Vladara i njegovim ministrima«.

Mnogi su upali u dugove, da naplate tolike direktne poreze: glavarinu, kućarinu (casatico), zemljarinu. U mletačko se doba plaćao neznatan kanon državi za zemlje, a od zemljišnih prihoda uzdržavali su na pr. Peraštani župnu crkvu. Ali je u Perastu vrijedilo kao zakon, da se nije smjelo prodavati strano vino, prije nego se proda domaće (sa posjeda na novskoj rivijeri u prvom redu). Općina nastoji, da se i sad domaće vino zaštiti protiv zlih upotreba nekih trgovaca, da se tako ljudi lakše riješe dugova i poreza. Da se ovo nesnosno stanje nekako olakša, Napoleon je počevši od 1 siječnja 1812 proglasio pokrajine Dalmaciju, Dubrovnik i Boku izvancarinskim područjem. Bertrand je u početku svoga guvernerstva smanjio lični porez za Arbaniju (Boku) od 12500 franaka na 8000 (16 VII 1811), a u smislu carskog dekreta od 15 travnja 1811, kojim je smanjena zemljarina za sve ilirske pokrajine, sveden je porez na zemljišni posjed za kotorsko područje od 125000 na 35000 franaka, da se tako udobrovolji pučanstvo.

Vlasti su mnogo abuzirale, i, između drugih stvari, nepravedno taksirale, osobito ličnim porezom, jedne općine (one u zalivu) razmjerno više nego druge. Zato je Bertrand g. 1811 pohađajući Boku svečano najavio redukciju svih kontribucija za Boku na samih 60000 franaka godišnjih, a da pučanstvo ne će biti progresivno opterećeno nikakvim drugim nametom. Ubrzo se to pokazalo kao fikcija. Jer se ta »jedina taksa« stala cijepati u podnaslove: glavarinu, kućarinu, zemljarinu. Nastala je zabuna i kaos. Preteško se

dojmila pučanstva namjera vlasti, da se udari porez na vrata i prozore, kad je dubrovački pokrajinski intendenat u kolovozu 1812 naredio općinama, da urede jednu maticu (Matrice di Ruolo), u kojoj će se pobrojiti vrata i prozori svih kuća u opsegu općine, da se to dostavi kontroloru ad hoc. Općine ogorčeno prosvjeduju: porezi su već u prošloj godini reducirali pučanstvo na skelet, pa će narod pod teretom neizdrživih kontribucija propasti.[200] Istina, generalni je intendenat comte Chabrol za općinske primaoce snizio namete, i to kao maksimum za 2% na prvih 20000 franaka redovitog dohotka, za 1% od 20000 do 100000, a za ½% iznad 100000 franaka (studen. 1812).[201] Ali, general Gauthier, zapovjednik pokrajine, piše u svome pismu peraškome načelniku (sad je »podestà«) Alvizu Viskoviću 13 rujna 1813, dakle mjesec dana pred općim ustankom Bokelja na Francuze, da u smislu prethodne obavijesti subdelegatove ne će se utjerati zajam, ako se kontribucije isplate u dva označena termina. Radilo se dakle o jednom prisilnom zajmu kao tobož kazni ili nadoknadi za neisplaćene kontribucije. U stvari, neisplata je kontribucija imala biti maska. »Ako do srijede veče, 15 tekućega, kontribucije ne iznesu sumu od 40000 franaka za okružje, prisiljen sam da preduzmem sve potrebite mjere, da zajam bude proveden.« Tako nastavlja Gauthier, i potiče općinu, neka potakne općinare, da spremno isplate »između danas i sutra«.[202] Prčanjska općina nije mogla zadovoljiti sve kontribucijske zahtjeve francuskih vlasti, pa je g. 1812 dirnut i imetak župne crkve; što se od crkvenoga srebra prodalo, potanko je nabrojeno u prčanjskom općinskom arhivu.[203] Opći ustanak Bokelja u listopadu te godine, nakon Napoleonova poraza kod Leipziga, učinio je kraj ovom bezgraničnom isisavanju.

Veliku je uzbunu u Boki podigla privremena financijska i tarifna osnova, nametnuta svoj pokrajini »na puno i nepromjenljivo izvršenje« od delegata Forlanija 1 ožujka 1808. Ova je podvrgla carinjenju sve prirodne proizvode, kao i uvoz, izvoz i tranzit robe, po specijalnoj carinskoj tarifi. Predviđena je tamnica za pet godina i naknada štete državi za onoga, tko krivotvori financijske biljege (t. 8). Četvrtina iznosa, utjeriva od zaplijenjene robe ili od

[200] Tako u predstavci peraške općine guverneru Bertrandu 8 X 1812. PA, Miscellanea češće cit. U istome svesku isprave o kontribuc.

[201] PA, sv. 18 m. o.

[202] PA, sv. 17 t. u. V. i priloge, br. 16.

[203] Sv. »Copia Lettere«.

novčanih globa, pripada prijavljaču, a ostalo u dobro pokrajinske žandarmerije pri kotorskoj straži (t. 21). Bokeljska je javnost oglasila ovu osnovu štetnom po blagostanje Boke, i povodom za pritisak; izrazila se i bojazan, da će se uništiti poljodjelstvo i trgovačka mornarica, pa to prijeti općom bijedom i nesrećom. Zato na pokrajinskom kongresu bokeljskih predstavnika u Kotoru održanom 6 veljače, dakle još prije formalne objave financijske osnove, biše odabrani odaslanici pred carski prijesto. Samo što u bokeljskoj javnosti nije bilo stalnih pogleda na način rada: da li da se ide u Pariz pred Napoleona — a bilo je teško doći do carskog prijestolja — ili samo u Milan pred Njegovu Visost Eugena Napoleona, potkralja Italije i mletačkog principa. Za Pariz Kotor odredi kao svoga prokuratora uglednog pravnika dra. Luku Valerija, koji je tad boravio u Parizu, i Perast isto tako. Konte Nikola Bisanti, koji je boravio u Mlecima, bio je označen kotorskim i peraškim odaslanikom za Milan. Perast je designirao i Nikolu Bana prokuratorom i za Milan i za Pariz, i to u vezi sa svim pitanjima poreskih i drugih opterećenja. Svi bokeljski opunomoćenici imali su se podrobno i definitivno dogovoriti u Mlecima. Uza svu opoziciju općina delegacija je provodila osnovu i primijenila tarifu. Kuće su pojedinih vlasnika bile opterećene sa 1% godišnje na vrijednost tla. Za svaku tonu imalo se plaćati 90 lira, što bi, po mišljenju pomoraca, u četiri godine uništilo vlasnost broda. Kako je Boka i onako mogla sebe uzdržati samo za tri mjeseca, prestankom pomorstva, najjačeg izvora blagostanja, postaje neminovno pasivna. Ali od svih tih akcija nije bilo koristi, nego još i znatnih zajedničkih troškova. Uviđavni Prčanjanin Petar Luković u svome pismu peraškome načelniku 16 prosinca 1808 oplakuje bokeljsku »sljepoću« i tvrdi: »mi smo bez kormila i barka ide ususret brodolomu«, aludirajući na političko stanje.

Prokuratori su bokeljskih općina imali međutim počešće posla oko javnih problema, tako i krajem g. 1809, kad se projektirao utok na cara. U stvar su ulazili najugledniji prvaci Boke (Petar Luković, koji posreduje za Perast, Dobrotu, Prčanj i Stoliv pri spremanju ove akcije 1809). Žalosno tadašnje stanje zrcali se u jednoj predstavci peraškoga načelnika Kristofola Kolovića kotorskoj vladinoj delegaciji od 21 prosinca 1809. Načelnik najprije izjavljuje, da će doći u susret primaocima za glavarinu. Od zemalja uzdržava se — kaže načelnik za svoje općinare — neznatan broj

obitelji, a drugi živu od mučnog mehaničkog rada; prestankom pomorstva i trgovine svak je zastao; engleski su gusari nanijeli tu skoro velikih i nenadoknadivih šteta; k tomu pridolaze cestarina i kućarina, što je ubrzalo propast u ponor svih općinara, pa su neki nešto od svoga i prodali, da održe svoje obitelji »u vremenima ovako nesretnim i ovako stisnutim«; svak se čudi, kako su mogli pokrajinski savjetnici nametnuti glavarinu, kad znadu »bijedno i potrebno stanje svega ovoga pučanstva«, koje je računalo, nakon prošlih zapletaja, da je napokon riješeno svih nevolja — ovdje načelnik govori neiskreno — kad ga je usrećilo slavno oružje Njegova Veličanstva Cara i Kralja Napoleona; pozivom na njegovu suverensku blagost nada se u susretljivost vlasti.[204]

Kad se na proljeće 1811 javila želja nekih općina, da se sazove opće zborovanje za dogovor, da se pošalju dva odaslanika pred Napoleona, vlast se tomu ne protivi, pače tu misao preporučuje kod generalnog intendenta, da se time pokaže, kako se uvažuju interesi podanika. Ali se ujedno Paulucci prijeti (14 svibnja), da će o svemu obavijestiti više vlasti, ako Bokelji ne budu poslušni naredbama Njegova Veličanstva.[205] Tako se i razumije, da se odustalo od te namjere. Napokon, »nakon neumorna moljakanja i nastojanja« bilo je dozvoljeno svima općinama, da se sazove narodno vijeće (il Consiglio nazionale), da se izaberu odaslanici, koji će se pokloniti novomu guverneru Bertrandu u Ljubljani, prikazati mu nesnosne terete i zamoliti za njegov zagovor kod carskog prijestolja. Svaka je općina izabrala po dva svoja prokuratora u Mlecima, da sve potrebno pripreme za odaslanike. Tako je peraška općina označila dra. L. Valerija, predsjednika civilnog i kriminalnog suda u Mlecima (ostao u M. i pod drugom austrijskom vladavinom, i tu je umro), i Nikolu Bana (u rujnu 1811). Mislilo se neko vrijeme ići do Napoleona i bez znanja guvernerova i zatražiti oslobođenje od novih tereta. Ali se to pokazalo neostvarivo, pa su se prokuratori općina u Mlecima sporazumjeli, da se otpošlje deputacija u Ljubljanu u gornju svrhu, da se izrazi poklon Bertrandu i vjernost svega bokeljskog naroda Caru. Bertrand je slovio za čovjeka fina rasuđivanja, polagana odlučivanja, i sklona da pomogne Iliriji. 14 rujna 1811 predstave mu se u Ljubljani odaslanici triju kantona Boke Kotorske, Burović,

[204] Za sve ovo vidi isprave u »Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811«.
[205] V. c.

Bubić i Živković (Žifković) i predadu mu adresu poklonstva, gdje mu ujedno naglase dekadenciju bokeljske trgovačke mornarice i spomenu mu, kako je Napoleon jednom sa visine svoga prijestolja očitovao volju, da upozna potrebe Bokelja i da ih zadovolji, i da im vida rane otvorene ratom. Uruče i šest molba ili predstavaka. Iz prve izbija, da je u ovo doba bilo u Boki do 36000 stanovnika, da je sa svom mukom osrednje obrađeno tek 20000 kanapa (campi), i da stanovništvo može time preživjeti samo tri mjeseca; zastalo je pomorstvo i trgovina, što je donosilo Boki prehranu i blagostanje, a nema ni zanata ni obrta, nego naprotiv pljačke, požari i pustošenja uslijed rata i od susjednih Crnogoraca; traže od guvernera, da se suspendira utjerivanje ličnog i zemljišnog poreza, da se imenuju komisije, koje će ispitati zemljište i mogućnost plaćanja svakog posjednika[206]; s obzirom na topografsku konfiguraciju Boke mole, da se Boka oslobodi, jer mora stati na oprezu od susjednih Crnogoraca i Turaka, konskripcije za more i za kopno, a Bokelji se izjavljuju spremni za dobrovoljačku službu. U drugoj iznose pritužbe na ustanovu trgovačke komore u Dubrovniku, a u trećoj traže neke potrebne olakšice za postignuće otpreme brodova. Dalje se tuže (u četvrtoj) na samovolju podređenih činovnika pri ubiranju taksa na akte državnih vlasti, i traže određenu tarifu. U posebnoj (petoj) predstavci hercegnovska se općina tuži, kako vojska gotovo danomice potražuje od njezinih pripadnika seljaka životinje za prijenos tovara, a tako i lađe za prijevoz bolesnika ili čega drugoga u Kotor, ali nije nikad bila data za to nikakva naknada nijednom seljaku ni lađaru, pa traži, da se odredi tarifa za to, i to ne samo za Novi nego i za cijelu Boku; novska općina je prije pobirala trošarinu na ulje, vino i druge proizvode, ali su sada sve to apsorbirale carinarnice, a općinski tereti padaju na mali broj pojedinaca, pa zato traži ili ukinuće općinskih tereta ili da se doznači neki izvor, da se podmire. Kako je bio zabranjen izvoz domaćih proizvoda izvan ilirskih pokrajina, mole Bokelji (u šestoj predstavci), da ne bi posve osiromašili oni, koji se time bave, da se dozvoli slobodan izvoz pokrajinskih proizvoda u luke francuskog carstva i kraljevstva Italije.[207] — Osim lijepih obećanja i dobre volje susret-

[206] Komisije su, kako je već spomenuto, bile i sastavljene u tu svrhu.

[207] Visković, koji u cijelosti donosi, 131—137, ove predstavke i adresu, kao i neke pravničke savjete u vezi s tom akcijom, ne zna (s. 129), tko je začetnik tih instrukcija i predstav., koje se čuvaju u obitelj. arh. V. u Perastu. Međutim, iz isprava per. općinskog arh. proizlazi, da je središte svih konzul-

ljivog Bertranda, za čiji su se dolazak u Boku (u studenome 1811) učinile zgodne pripreme, nije se postiglo ništa. Kule u zraku, i ništa više, pa bokeljske općine i dalje održavaju kongrese, sad u Kotoru sad na Prčanju,[208] s obično jedinim rezultatom, da se izmijene misli i jadikovke, i ljudi međusobno potaknu. Predstavke se dakako i dalje šalju. Tako je povedena skupna akcija početkom prosinca 1811, da se odgodi zaostala isplata poreza za tri godine 1808, 1809 i 1810, jer je potpunu podmiru tih zaostataka u roku od pet mjeseci onemogućila »općenita bijeda Boke«.[209]

Da se nezadovoljno pučanstvo odvrati od svake nade u promjenu političke situacije i da se francuska snaga predstavi u što svjetlijoj slici, vlada je izdavala službene izvještaje ili buletine o događajima na ratištu i u carskoj kući. Svečanije zgode su se proslavljale službom božjom zahvalnicom (pjevanjem himne »Tebe Boga hvalimo«) u crkvama i slavljenjem zvona. Tako kotorski poddelegat Robinet javlja 17 listopada 1812, kako je francuska armada ušla u Moskvu 14 rujna u podne, i kako se Napoleon smjestio u citadeli Kremlju, a Rusi su potpalili grad, i u smislu naredbe divizijskog generala nalaže, da se ovaj događaj u cijeloj pokrajini sutra u nedjelju (18 listopada) u podne proslavi.[210] Tako je svečana proslava ulaska u Moskvu obavljena istog dana, kad je Mihajlo Kutuzov, vrhovni zapovjednik ruske vojske, napao kod Vinkova i Tarutina Muratove čete i ugrozio s juga liniju za povlačenje. Potez, koji je naveo Napoleona, da sutradan (19 listopada) započne opće povlačenje isred strateške ruske pustoši, koje je svršilo katastrofom »velike armade«. Lako je predmnijevati, s kakvim su raspoloženjem u duši proslavili Bokelji najavljene događaje, kad su ostali onako zadovoljni kratkotrajnom ruskom upravom. — Vrlo je značajna jedna obavijest ili naredba generalne intendence u Ljubljani (odio

tacija za ova deputacijska pitanja bio dr. Luka Valeri, vrstan pravnik, vrlo zauzetan za sve bok. stvari. Zato je vrlo blizu istini, ako se pretpostavi, da je sve te predstavke, adresu i instrukcije sastavio baš V., što se uostalom da razabrati i iz odličnog pravničkog stila (uz poznavanje talij. jezika), a sakrio je potpis radi promjenljivih polit. prilika, i jer je on lično kao istaknut austrofil imao loša iskustva pod ruskom vladavinom.

[208] Ovo je održavanje »nacionalnih kongresa« u Boki ušlo u praksu nakon propasti mlet. rep., i kasnije se prakticiralo. Tu se vodila riječ o općim problemima ovoga kraja, kako da se B. pomogne u danoj situaciji. Ostalo je važno bokeljsko zborovanje na Prčanju 13 lipnja 1848 o pitanju sjedinjenja Boke sa Hrvatskom.

[209] Miscellanea već cit.

[210] V. c.

tajništva, br. 5538) pod nadnevkom 6 veljače 1813, gdje ističe izdaju jednog saveznog generala, udruženu s oštrom zimom, koja je nanijela znatnih gubitaka vojsci, a ova je išla sa pobjede na pobjedu; i, u vezi s time, traži od općina izjavu odanosti pred prijesto, i prinose, od kojih će intendenat (za područje dubrovačke intendence) držati na dispoziciju iznos od 500 franaka, da se Napoleonu prikaže jedan konj s opremom, a 2000 franaka za jednoga konja i jednoga konjanika.[211] Radi se ovdje, nema sumnje, o pruskom generalu Yorku, koji je odlučno pomogao, da se pruski kralj Fridrik Vilim III odvrati od savezništva s Napoleonom i definitivno pridruži saveznicima Rusiji, Engleskoj i Švedskoj u velikome ratu za oslobođenje, što se na proljeće te godine poveo velikom žestinom (prva faza ovoga rata). General York je bio imenovan 12 veljače od pruskoga kralja vrhovnim zapovjednikom četa istočno od Labe (Elbe). — Poddelegat Robinet javlja 9 lipnja 1813 Napoleonovu pobjedu nad Rusima i Prusima kod Bautzena u Gornjoj Lužici[212] (20 i 21 svibnja). Na savezničkoj je strani upravljao borbom sam car Aleksandar I.

Pošto je rat za oslobođenje pristupom Austrije koaliciji (u kolovozu) zašao u svoju odlučnu fazu, stizavali su službeni policijski izvještaji redovito na prefekturu poštom. Tako javlja poddelegacija kotorskog okružja vijesti od 27 kolovoza (8 sati naveče), 28 kolovoza (6 sati naveče) i 9 rujna. Opširni buletin najprije ističe, kako su neprijateljstva započela 17 kolovoza, pak zatim detaljnije izlaže operacije u Češkoj, Šleskoj i Saskoj. Izlaganje se u glavnim konturama slaže sa faktičnim razvojem situacije na ratištu, dakako upogled uspjeha francuskih vojskovođa, koji nijesu označeni svojim prezimenima (osim dvojice), nego visokim vojvodskim naslovima (tako »Duca di Ragusi« = maršal Marmont, »Duca di Belluno« = maršal Victor, »Duca di Taranto« = Macdonald, »Duca di Reggio« [Reggio d'Emilia] = Oudinot). Osobito se bavi dvodnevnom bitkom kod Dresdena, 26 i 27 kolovoza, rišući uspjehe i spominjući mnoštvo gubitaka na ljudima i materijalu sa savezničke strane. Francuski su gubici, po izvještaju, »male važnosti«. Izvještaj, razumije se, prešućuje francuske poraze. Tako se o Macdonaldu suhoparno kaže u vijestima od 27 kolovoza uveče: »Tarantski vojvoda goni ostatke šleske armade prema Breslavi.« U stvari je

[211] PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

[212] V. c.

Macdonald bio teško poražen 26 kolovoza na Wahlstattu pri Katzbachu, pritoku Odre u Šleskoj. Macdonald je protiv sebe imao t. zv. šlesku armadu, nad kojom je imao vrhovnu zapovijed vrlo sposobni pruski general Gebhard Leberecht v. Blücher. Poraz su Macdonaldu u toj bici pripremili poglavito pruski general York i ruski Sacken. Sva sila je Francuza našla smrt u nabujalim potocima, ali je i York imao znatne gubitke. Nakon četiri dana gonjenja francuske vojske Blücher je 1 rujna u dnevnoj zapovijedi mogao objaviti: »Šleska je oslobođena od neprijatelja.« Po ovoj pobjedi Blücher je kasnije dobio kneževski naslov (Fürst von Wahlstatt).[213] Isto je tako u vijestima od 9 rujna prešućen poraz generala Vandammea kod Kulma pri češko-saskoj granici, koji mu je nanio pruski general Kleist (u izvješću pogrešno Cleiz), kad je i sam Vandamme, brutalan pljačkaš, pao u ropstvo (30 kolovoza), kao i potpun poraz maršala Neya (»knez moskovski« od g. 1812) kod Dennewitza u Saskoj (6 rujna), što mu ga zadadu Prusi pod Bülowom i Tauenzienom.[214] — Uostalom, uobičajena praksa, da države u ratu održavaju raspoloženje u podanika uzveličavanjem uspjeha i zatajivanjem neuspjeha.

Kad je žena Napoleonova carica Marija Luiza, kći austrijskog cara Frana, povila sina (20 ožujka 1811), nasljednika prijestolja, komu je otac nadjenuo naslov »kralja rimskoga«, bilo je to po naredbi vlasti proslavljeno slavljenjem zvona sa crkava obiju konfesija, katoličke i pravoslavne. Tako je i njegovo krštenje proslavljeno službom zahvalnicom u crkvama i općom rasvjetom.[215] — Nije bez značaja, što se poddelegat kotorskoga distrikta Robinet pismeno obraća g. 1813 peraškome načelniku s pozivom, da se blagdan Uznesenja Marijina (Velika Gospa, »pokroviteljica i zaštitnica francuskoga carstva«) proslavi što svečanije, jer u taj dan pada rođendan Napoleonov, imendan carice Marije Luize i spomen na prvi konkordat, kojim je bio uspostavljen kult u Francuskoj (zapravo konk. je bio potpisan 15 srpnja 1801). U peraškome svetištu pomoraca, Gospe od Škrpjela, bio je blagdan Velike Gospe (15 kolovoza) te godine proslavljen svečanom zahvalnicom (Te Deum).[216]

[213] Illustr. Weltgesch., IV, 173. — Buletin u PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

[214] Ill. Weltgesch., v. c., 173—174.

[215] Miscellanea dal 1797 al 1811.

[216] Miscellanea dal 1812 al 1826.

Francuski je postupak sa crkvom bio konačna praktična primjena naturalističkih i materijalističkih ideja, iznesenih u enciklopediji, koja je počela izlaziti g. 1751 u 35 svezaka. Crkva je lišena utjecaja na javni život. Njezin imetak zaplijenjen. Navala je na kršćanstvo doduše nešto suzbijena konkordatom, što ga je Napoleon sklopio sa Pijem VII, 15 srpnja 1801. Ali ni samim konkordatom nije razvoj crkvenog života bio osiguran od štetna upletanja državne vlasti, a pogotovu je organskim člancima (18 travnja 1802) skučena sloboda rada crkvenoj hijerarhiji. Ustavotvorna je narodna skupština 13 veljače 1790 ukinula redovničke zadruge.

Kamo god su Francuzi doprli, svuda su nastojali proširiti protucrkvene tendencije. Za talijansku republiku uglavljen je poseban konkordat g. 1803, povoljniji za crkvu od francuskoga. Ali pošto je ova republika pretvorena u kraljevstvo Italije, jedan od prvih Napoleonovih dekreta g. 1805 ukinu sve samostane, koji se nijesu bavili njegom bolesnika ili poukom. Tako su i u Boki ukinuti samostani franjevaca reformata, premda su se kroz vjekove bavili poukom mladeži, a držali su i male ljekarnice sa bratom bolničarom za potrebe bolesnika. Samostan redovnica franjevaka Gospe od Anđela u Kotoru, u kome je bila škola za kćeri plemića, pretvore Francuzi u vojarnicu, a samostansku crkvu u skladište. Umjetnički anđeli iz te crkve preneseni su u stolnu sv. Tripuna, a oltar u crkvu sv. Vinka (Puč). I kotorska je crkva sv. Pavla (dominikanke) od Francuza pretvorena u vojničko skladište, a samostan srušen.[217] Gdjegdje (tako u Perastu) uspjelo je teškom mukom isposlovati od susretljivoga Bertranda dozvolu za povratak franjevca bolničara, koji je smio da se zaodjene i u redovnički habit. U školama se nije učio vjeronauk. »Katolički državni katekizam« (1806) nije odgovarao crkvenome shvaćanju; po tome je katekizmu i sama vjera stavljena u službu Napoleonova despotstva, koji je tobož utočište mira i reda. Dominikanci g. 1807 ostave samostan sv. Nikole u Kotoru,[218] a Francuzi ga pretvore u vojarnicu; crkva je sv. Nikole (izgorjela sa samostanom g. 1896), sa dragocjenim slikama, predana pravoslavnima po naredbi Marmontovoj g. 1810. Prilikom požara propadne i bogata knjižnica (1896). Nego, i pravoslavni manastir

[217] Tad su moći bl. Hozane prenesene (1807) u crkvu Koleđatu, a malo kasnije (1809) i oltar sv. Pavla apostola.

[218] Zapravo je već mlet. vlada zatvorila u Kotoru g. 1787 samostane sv. Nikole i sv. Frana.

Praskvica nastrada od Francuza, koji u noći između 3 i 4 lipnja 1812, vodeći operacije protiv Paštrovića, koji su se bili združili sa Crnogorcima, opljačkaju manastir, razore crkvu, unište arhiv i dvojicu kaluđera ustrijele pred Budvom kao pristaše crnogorskoga vladike Petra I, iako se inače francuska uprava pokazala sklonom grčkoistočnoj crkvi (prvi episkop Benedikt Kraljević g. 1810, u Šibeniku).[219] I manastir je Savina izgorio, no u ovom slučaju krivica Francuza nije ničim utvrđena. Ali su Francuzi porušili grbaljski manastir sv. Bogorodice, pa je bio obnovljen g. 1813.

Zbog nesnosnih tereta, nametnutih od francuske uprave, nastradaše crkvena dobra. Zato su dobra opatije sv. Jurja kod Perasta dobrim dijelom bila prodana, a glavnica uložena u gradnju nedovršene velike crkve u mjestu. Zato je prokurator sv. Nikole preuzeo skrb za opatsku crkvu. Kako općinski prihodi u Bijeloj nijesu mogli pokriti velike općinske troškove i terete, to se općina i zadužila, da može nastaviti gradnjom spomenute crkve. I onako se radi opće ekonomske propasti nije moglo više računati na jače prinose privatnika. Vlast je sad vršila neposrednu kontrolu nad crkvenim dobrima i tražila na pregled i odobrenje crkvene račune od crkvenih prokuratora. Dakako, i ovdje općine, koje su u mnogo slučajeva vodile brigu oko crkava, izmiču zahtjevima vlasti. Tako ne može biti pouzdana jedna procjena dragocjenih nekretnina svetišta Gospe od Škrpjela iz g. 1811[220]; općina se s razlogom morala bojati državne pljačke. Vlast je tražila, da se crkvene zemlje obrađuju, a uživaoci njihovih plodova ili prihoda da plaćaju troškove za obradu. Napokon je vlast imenovala i prokuratore crkava, tako one za škrpjelsko svetište, zatraživši od peraške općine (1811), da podnese listu šestorice kandidata za intendencu (dubrovačku), koja će izabrati. Ne samo crkve nego i bratovštine, ukoliko su bile pošteđene, morale su podnositi proračune pred državnu vlast. Inače su lajičke bratovštine bile ukinute carskim dekretom 15 travnja 1811, a dubrovačka je uprava državnog posjeda urekla sedmi svibanj 1813 za dan prodaje »narodne srebrnine« iz ovih ukinutih bratovština.[221]

[219] God. 1810 po naredbi Marmontovoj uklonjen je katolički oltar iz crkve sv. Luke u Kotoru. Zajedničku (kat.-prav.) podzemnu crkvu iz turskih vremena, srušenu pri gradnji pravoslavne crkve sv. Nedjelje u Jošici polovinom 19 vij., moradoše katolici napustiti pod franc. vladavinom. Crkvicu sv. Sabe u Budvi, iz koje su već Rusi uklonili katol. bogoslužje, zaposjednu Francuzi g. 1808 i pretvore u magazin. Kojović, Mem., 62.

[220] Miscellanea dal 1797 al 1811.

[221] Miscellanea dal 1812 al 1826.

Tako je propalo i znamenito kotorsko bratstvo mornara sv. Nikole (mornarica), jer je bilo ukinuto, povlastice mu oduzete, a imetak zaplijenjen.

Gdje god su Francuzi obladali, osnivali su *slobodnozidarske* ili framasonske *lože*. Načela filantropije, naravnog morala i snošljivosti bila su geslo, a težnja, da se iz promjenljive političke situacije izvuče neka korist, motiv, koji je mnoge uveo u ova tajna društva. Od osnutka prve velike lože u Londonu g. 1717 pregnulo je slobodno zidarstvo, da se raširi po Evropi. U zemljama Napoleonove Ilirije znalo se za nj još i prije početka francuske vladavine, te je car Frano II bio preduzeo stroge mjere protiv članova tajnih društava u državnoj službi, o čemu je prije bilo govora. Austrijska je policija i kasnije svratila osobitu pažnju (g. 1813 pa dalje) na ložine pristaše, smatrajući ih opasnima za društveni poredak i za dinastiju ili u najmanju ruku nepouzdanima. Hajka je austrijske policije dovela do nekoliko popisa masonskih pristalica, pa se tako ušlo u trag i podacima o kotorskoj loži.[222] Vodstvo je framasonskog pokreta bilo u rukama pridošlih Francuza, ali su domaći pojedinci masoni već donekle pripravili tlo. Za napredak framasonerije pridonijela je ne malo uspostava sloge, malo pred dolazak Francuza u Dalmaciju, između Velikog Orijenta francuskog (Grand Orient de France), koji je u početku priznavao samo svoj sistem sa tri simbolička i četiri viša stepena (francuski ili moderni obred), i Vrhovnog Vijeća (Suprême Conseil), koje se držalo starog škotskog obreda sa 33 stepena. Od godine 1804 fungirao je kao veliki meštar francuskog Velikog Orijenta, koji je od sada priznavao sve obrede, carevom dozvolom Napoleonov brat Josip Bonaparte, a kao suvereni veliki komander Vrhovnoga Vijeća u Milanu i veliki meštar Velikog Orijenta Italije (u Milanu) Napoleonov pastorak Eugen Beauharnais. U vezi sa svim ovim momentima loža se lako širila, da tako na svoj način učvrsti francuski režim i slobodoumne nazore velike revolucije.

[222] Zanimljivu i iscrpnu radnju o framas. pokretu u hrvat. i sloven. zemljama iz prvih godina 19 vij. iznio je na podacima odnosno izvorima bečkog policij. arhiva u 206 knjizi »Rada« Jug. akad. (g. 1915) dr. France Kidrič: Framasonske lože hrvaških zemalj Napoleonove Ilirije v poročilih dunajskega policijskega arhiva. Na osnovu ove radnje napisao sam g. 1917 u Listu dubrov. biskupije (kotor. i hvarske), br. 3 i 4, članak: O slobodnozidarskoj loži u Kotoru za prve četvrti XIX vijeka. Podacima se K. služim i za ovu radnju, ali sam imena i javne uloge nekih članova kot. lože provjerio po ispravama bokeljskih arhiva i po drugim sigurnim izvorima, a na osnovu ovih iznio sam i neke kritičke refleksije.

Po jednom izvješću austrijskog policijskog predsjednika Hagera (u Beču) prvo je sjeme slobodnog zidarstva u Kotoru bacio neki Martel, zapovjednik jedne talijanske pukovnije (u franc. službi), g. 1807, dakle odmah nakon dolaska Francuza. Martel je radio s pomoću dubrovačkog svećenika Ignata Bana. Sjeme je, bačeno od Martela, dalje gojio već poznati dubrovački intendant Dominik Garagnin (Garanjin), Trogiranin. On je raširio i sistematizirao framasonstvo u Boki. Prema diplomi Stjepana Aleksandra Barcheleta, člana kotorske lože (9 I 1809), ova se zvala: Loža sv. Ivana pod zasebnim (časnim) naslovom prijatelja pobjede (Loge de St. Jean sous le titre distinctif des amis de la victoire). Naslov kao da potvrđuje, da je glavni osnivač ove lože pripadao vojničkome zvanju. Inače su lože češće nosile ime sv. Ivana, a neke bi (zadarska) slavile blagdane sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana Evanđelista. Sva je prilika, da su masoni predstavljali Ivana Krstitelja, čedo pustinje, odraslo u pustoši jordanskih krajeva, komu je odjeća bila od devine dlake, a hrana skakavci i divlji med, kao praktično utjelovljenje svoje naturalističke filozofije i naravne etike, i ujedno kao filantropa, jer je učio ljude, kako da čine dobra djela bližnjemu i da se uklanjaju nepravdi, a Ivana Evanđelista, učenika i učitelja ljubavi, kao uzorak svoje filantropije.[223] — Bilo je i drugdje u primorju loža, tako u Dubrovniku (dvije), u Splitu, Zadru, Poreču, Kopru, Trstu. Ali domaćim članovima Francuzi nijesu puno vjerovali, pa zato oni nijesu mogli doprijeti do prvih simboličkih stepena. Od deset članova kotorske lože, koji bijahu u Dalmaciji još na životu g. 1830, nijedan nije bio prešao preko trećeg stepena.

Broj je domaćih članova začudo velik. Popise tih članova imao je Hager u rukama najkasnije 24 kolovoza 1814, jer ih je toga dana uvrstio u svoju zbirku. Osim Ignata Bana, dubrovačkog svećenika, saosnivača lože, koji je umro o. 1822 na otoku Krfu, spominju se kao članovi kotorske lože još i ovi svećenici: Antun Kojović, kanonik u Budvi, koji je pri padu francuske vladavine g. 1813 zadobio dvije rane od handžara; Frano Madić (de Maggis), g. 1814 generalni vikar (i kanonik, župnik) u Budvi; Antun Gratis, kanonik[224]; Ambroz Luceanić (1814 u Turskoj); Vicko Mazarović iz Perasta, u popisu arhidjakon, zapravo opat sv. Jurja i župnik u

[223] Potanje sam ovo svoje mišljenje iznio u spomenutoj studiji.

[224] Spominje se kao mason još jedan Gratis, Lovro, prije pomirbeni sudac u Kotoru, g. 1814 pretur u Budvi. Jedan je G. 1807 prvi tajnik vlade u Kotoru.

rodnome mjestu (1785—1823). Dok se za Kojovića zasigurno zna, da je bio liberalna shvaćanja i vladanja, a i promjenljiva karaktera, za Mazarovića — ovo je »mlađi«, za razliku od »starijega« opata istog imena (1719—1752) — isto se tako može stalno ustvrditi, da ga njegovi mješćani, osobito nakon pada francuske vladavine, ne bi bili trpjeli kao svoga opata, da je bio mason; inače se ne spominje, da se je odrekao formalnom prisegom, što se za druge zna. Istaknut frankofil, koji je svoju naklonost Francuskoj i slano platio, kako je već spomenuto, Kojović smatrao je za shodno, da se nekako rehabilitira jednom prigodnicom o rođendanu cara i kralja Frana I g. 1821.[225]

Više su stepene dobivali poglavito Francuzi. Allard se 9 I 1809 ubraja u ložine dostojanstvenike; Barchelet, iz Lindryja, lionskog departmana, liječnik kotorske vojničke bolnice, dobio je 9 I 1809 svjedodžbu, da ima stepen meštra; Gassin je u to vrijeme ložin govornik; Martel je glavni propagator framasonstva u Kotoru; Pollet je 9 I 1809 vitez ružina križa (rose-croix) i ložin »Vénérable«. Isto su tako i vrhovi uprave u Boki članovi ove lože. Uz općeg administratora Garagnina, koji je organizirao kotorsku ložu, javljaju se i Paulucci i Robinet. U ložu su se pribrajali i činovnici ili javni funkcionari od nekog položaja, bez obzira na to, da li su bili domaći ili strani (Talijanci).[226] Mnogi su se kasnije pod austrijskom upravom odrekli lože, pa i pod formalnom prisegom: Vicko Krilović iz Perasta (1833); Hinko Marino (srpnja 1814); Mascellini (u spisu Masselini, već spomenut, g. 1814); Bogdan Joza Radimiri (1814); Ivan Valeri iz Hercegnovoga, za prve austrijske okupacije kancelar u Budvi, upisao se 1810 i dostigao treći stepen, a odrekao

[225] Pjesmu, umjetnički potpuno beznačajnu, objelodanio je S. Vulović u svome popisu narodnih bokeljskih pisaca, u progr. kot. gimn. za šk. gd. 1878-79, Zadar 1879, 13—14.

[226] Među njima se čita i ime već poznatog Stjepana Bubića iz Budve, bataljon. pročelnika pandura. Zatim imena Jeronima, Pavla i Rinalda Coda. Prvi je bio pand. časnik i dosegao je u loži drugi stepen; R. se g. 1814 spominje kao kancelar u Hercegnovome. U ispravama per. opć. arh. susreće se R. Coda kao član deputacije za nastambu u Kotoru. Ovo se prezime (bez ličnog imena) nalazi i ispod mnogih isprava kot. delegacije g. 1807 u svojstvu vladina tajnika. Pavao je Coda fungirao pod franc. vladom, nakon odreke Mir. Zanovića, kao mir. sudac u Budvi. Kojović, Mem. 49. Pavao Masselini, koji se također spominje među masonima, susreće se, barem po prezimenu (ime nije potpisano), kao vicesekretar kot. deleg. g. 1808 (u ispravama se vlastoručno potpisuje »Mascellini«). Alberti je već poznati lučki kapetan na Rosama; kapetanovao je pod prvom austrij. vladavinom, pa pod ruskom, zatim pod francuskom, i napokon pod drugom austrij. (g. 1814). Kristofor je Visković poznat pomorac i organizator.

se 1814 formalnom zakletvom, pa je konačno pod drugom austrijskom vladavinom bio pretur u Budvi. Gdjekoji je istupio već pod francuskom upravom. Tako konte Stanislav Burović-Zmajević, odvjetak stare peraške obitelji, baštinice slavnih Zmajevića. On je pod francuskom upravom bio intendant u Kotoru. Fungirao je za kratko vrijeme kao »Vénérable«, ali se javno odrekao framasonstva prisegom u svibnju 1812. Sigurno je to bio razlog, uz njegovo izrazito i uvjereno austrofilstvo, da je krajem francuske vladavine proveo teške dane, o čemu naprijed. Neki religiozni motivi u njegovu talijanskom sonetu, što ga je ispjevao malo pred smrt († 1847) svojoj sestri kontesi Agnezi Burović Mirković, udatoj za konta Demetrija Mirkovića,[227] ne mogu se složiti sa masonskim shvaćanjem. I Marko Pasquali iz Kotora odrekao se 1812; fungirao je kao provizorni tajnik pri sudu prve molbe u rodnome mjestu i bio 1830 kao umirovljenik na dobru glasu mirna čovjeka.

Budvanin konte Mojslav (Mirislav, Miroslav) Zanović, iz obitelji poznatih pustolova svjetskoga značenja, ističe se među agitatorima za ložine ideje. Osoba masonskoga povjerenja, pa mu bi ponuđeno g. 1812, da osnuje ložu u Poreču, ali odbije ponudu. Francuski pouzdanik, fungirao je u Budvi kao subdelegat i nadzornik lutrije, vršeći tako i delikatnije službe u francuskoj eri. Po jednoj vijesti postao je mason u Poljskoj 1786, ali se po toj istoj vijesti poriče njegovo pripadništvo kotorskoj loži.[228]

Svakako je kotorska loža bila najjača brojem, svega 96 članova, ako su joj svi pobilježeni uistinu pripadali. Imala je sjedište u kući konta Beskuće, također masona. To je velika palača, gdje je sada sjedište okružnog i sreskog suda, sagrađena 1776, sa sjajnim kasnogotskim ukrasom (ima i baroknih motiva) nad portalom.

Pri pojedinim imenima, koja se susreću u popisu kotorskih masona, potreban je najveći oprez. Nema sumnje, da su neki pristali uz framasonstvo iz uvjerenja. Drugi su prionuli, i ne znajući pravo zadnju svrhu masonerije, zaneseni blistavim frazama filantropije i

[227] Dotiskan u zbirci »Alcune poesie ed una prosa«, koju je objavila Giuseppina M. co. Burovich de Zmajevich Fiorini u Dubrovniku kod Martecchinija 1849, 33—34.

[228] Stjepan Zanović, mason, okultistički drug Fridrika Vilima pruskoga, švedski general Toll i veliki hetman litavski Oginski održavahu kao članovi družbe »ružina krsta« tajne sjednice u Spaa (Spa), svjetskom kupalištu u Belgiji, ili u Wilhelmsbadu. M. Breyer, o. c., 50.

čista naravna morala.[229] A treći su upali po policiji kao politički slobodnjaci ili pristaše liberalnijeg kursa u shvaćanju javnog života.

Značajno je, što na primjer ističe sam dalmatinski policijski ravnatelj Hahn o Ivanu Krstitelju Sabenu iz Kotora, koji se također susreće u popisu kotorskih masona. Saben je godine 1814 kancelar pri preturi u svom rodnom mjestu. Ušao je u popis, po mnijenju Hahnovu, kako javlja Hagerov nasljednik Sedlnitzky austrijskome caru 20 travnja 1822, samo radi toga, što je htio da stekne naklonost francuskih mogućnika, a u stvari nije bio član lože. U popisu je i Kristofol Kolović, kapetan iz Perasta, koji je, po austrijskoj vlasti, smatran kao »jedan između nenevjernih«. Ovo je isti Kolović, koga, po ispravama peraškog arhiva, francuska vlast hvali s odanosti i vjernosti u dekretu imenovanja za peraškog sindaka, a on kao sindak sabotira naredbe vlasti. U pismu crnogorskog vladike Petra I ruskome kancelaru grofu Rumjancovu 26 rujna 1814 ima priložen popis osoba, koje su gonjene od austrijske vlade — druga okupacija Boke od Austrije izvršena je na proljeće 1814 — radi svoje odanosti Rusiji. Između ovih spominju se osim grofa Vojnovića, bivšeg ruskog majora i kavalira, i mnogih drugih, još i neki katolici, a među tima i Krile Kolović, koji je bio u ruskoj službi na brodu 1806, i postao je ruski podanik.[230] Tako se među kotorskim masonima susreće i neki Lovrenković, kapetan u rodnom mjestu Perastu. Radi se zapravo o pomorskom kapetanu Vicku Lovrenčeviću. U spomenutom vladičinu pismu ističe se, da je ruski podanik, i da je morao bježati u Krf. Znači, da se bojao šikanacija austrijskih vlasti. I konte Karlo Zamberini iz Kotora spominje se među masonima. Ali, po vladičinu popisu, Ivan Zambarin (inače Zarbarin) Kotoranin kapetan, bio je bačen od Austrije (o drugoj okupaciji) u tamnicu skupa sa svojim sinovima radi rusofilstva. Znači, da je austrijska vlada imala Zambarine na oku. Svejedno kao i rusofila Krivaliju Kotoranina (u vladičinu popisu), koji se također nalazi u popisu masona (Andrija Crivellia, 1814 pokrajinski blagajnik). Među masonima čita se i ime Antuna Rossija, 1814 ljekarnika u Kotoru. Nego, prema drugim izvorima, on je bio na oku austrijskih vlasti već za prvog austrijskog vladanja kao demokrat i sklon grbaljskim ustašama, u koga su siromašniji slojevi imali povjerenja,

[229] Još zadnjih decenija prianjali su uz framasonstvo neki bokeljski pomorci, koji su se u isto doba upisivali u crkvene bratovštine pridajući pred svojim imenom masonski znak (tri točke u formi trokuta).

[230] Donio Đorđević, o. c., 359—360.

kako se da zaključiti iz jedne već spomenute vijesti peraškog arhiva. U masone su upali čak i neki knezovi iz Grblja, poznata sa neprijateljskog držanja prama Austriji.

Iz svega se ovoga može lako zaključiti, da su pojedinci, osobito iz boljih krugova, ubilježeni u masone, jer se pri nastupu druge austrijske vladavine nijesu rado prilagodili novim političkim prilikama, pa su skrovito simpatizirali sa prijašnjim gospodarima. Na neke je djelovala i ličnost Napoleona Velikoga, pa su u francuskome caru motrili i promicatelja narodne misli. A uz to su južnjaci od naravi skloni na svaku novotariju, napose u pogledu društvenog života i javnog rada, osobito ako propagatori prikrivaju svoje namjere pod ruho lijepe fraze. Svakako, sve, što je gojilo simpatije ne samo za francuski sustav uprave nego i za francusku uljudbu, lako je bilo smatrano za nepovjerljivo mnoštvo. Zato se u nekim popisima, osobito u šibenskom i splitskom, pridaje mnogim članovima upljuvak »galofil« ili još običnije »frankofil«. Karlovački popis nosi imena nekih osoba, koje su iz simpatije prema slobodnijem francuskom ustavu oduravale ugarski kao protivan narodnim težnjama. Inače se u Dalmaciji »ugarska« stranka smatrala za narodnu, jer je, protivna austrijskom centralizmu, pledirala za federalizam, u prvom redu za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom. Ali su svi protivnici aristokratskih povlastica bili tako odbačeni u frankofile, dakle antidržavne, pa i u masone, premda neki nijesu nikad pripadali ložama, barem ne iz uvjerenja. Zato se o mnogim uglednijim članovima iz dubrovačkog popisa i ne spominje, u policijskim spisima, da su bili galofili, nego samo »progonitelji vlastele«. Nema sumnje, da se u franko-ilirskim ložama gojio francuski patriotizam i da su se u njihovu krugu formirali dobri bonapartisti i zagrijani pristaše francuske politike, iako reglementi loža brane članovima, da se bave politikom kao ni vjerom. Svakako Francuzi, osnivači, propagatori i dostojanstvenici loža, nijesu otkrivali svoje političke ciljeve svakomu, a ujedno su bili u povoljnoj situaciji, da kontroliraju ložine članove, a po njima i druge, da li se u svemu vladaju prema zahtjevima francuske političke uprave. Da se je eventualno pripadništvo ložama ili suradnja u njima posmatrala i političkim kriterijem, ne može se oprovrći time, što je guverner Bertrand bio do krajnosti protivan ložama i što Junot u Zadru nije htio primiti ložine odaslanike te je rastrgao njezin popis, kao ni time, što više zagrijanih bonapartista ipak nije

prešlo u masone. Kako su masoni revno širili francusku političku misao, nije čudo, da su pri promjeni vladavine, kad je denuncijantstvo i onako najaktivnije, mnogi viđeniji ljudi, makar i manje galofili, bili svrstani u masone.

Kotorska loža nije imala svog posebnog reglementa. Ne zna se pravo, je li pripadala pod francuski ili pod talijanski Veliki Orijent. Svakako je većina ilirskih loža pripadalo pod francuski Veliki Orijent, koji je priznavao sve sisteme. Ne može se sigurno utvrditi, koji je sistem prihvaćala kotorska loža, da li moderni sa sedam stepena (francuski) ili stari sa 33 simbolična stepena (škotski). Istina, među kotorskim masonima susrećemo se i vitezovi ružina križa (rose-croix). Ali to može vrijediti i za francuski obred sa 7 stepena, među kojima je »rose-croix« najviši, i za škotski, gdje »rose-croix« zaprema osamnaesto mjesto. Ložin breve mogli su dobiti samo meštri i posjednici viših stepena. U Barcheletovu se breveu spominje, da je loža sv. Ivana pri Velikom Orijentu u Kotoru osnovana g. 1808 ili masonske 5808 — masoni broje godine od stvorenja svijeta računajući 4000 godina do Krista, a prvi im je mjesec u godini ožujak. Breve nije ukrašeno masonskim simbolima, pisano je na goloj pergameni, a izdano pod geslom »A ∴ L ∴ (a) G ∴ (loire) D ∴ (u) G ∴ (rand) A ∴ (rchitecte) D ∴ (u) l' U ∴ (nivers)« (= »na slavu velikoga graditelja svemira«, biva, Boga). Pečat kotorske lože na tome breveu predstavlja kolobar, ukrašen sa 38 romba, s kutomjerom i sa dvije ruke, koje sežu jedna preko druge, s natpisom »union« (jedinstvo) i »force« (snaga) i s imenom lože »Les amis (de la) victoire«. Od framasonskih simbola zastupan je trokut, znak općenitosti.[231] Obredni je jezik bio francuski i talijanski.

Ne samo svećenstvo nego uopće tko god nije imao simpatija za francusku vladavinu, gledao je poprijeko sve, što je bilo u odnosu sa framasonstvom. Javnost je jedva dočekala zgodu, da se riješi masona. Valjda nije nigdje u Iliriji loža svršila tako tragično kao u Kotoru, gdje je svijet uvijek mrzio na masone kao na predstavnike omražena režima. Kad su 1813 prognani iz Boke Francuzi, a crnogorski vladika sišao do Kotora, uništiše po bijelu danu na trgu sv. Tripuna sve masonsko oruđe, embleme i spise. Članovi se u prvi čas što razbjegnu što posakriju, dok ne prispješe u Kotor austrijske čete.

[231] Potanje u Kidriča.

U boljim krugovima bilo je pojedinaca, koji su pristajali uz francuski režim. Uglavnom bijahu to poklonici francuske kulture, ili oni, kojima su simpatije za francusku upravu diktirane društvenim položajem ili ličnim interesom. Bilo ih je uostalom i takvih, koji su nakon kratka, više prisilna, prianjanja uz francusku politiku pali u nemilost (ko. Ivan Stanislav Burović-Zmajević), ili i takvih, koji su plaštem oportunizma znali prikriti svoje pravo političko uvjerenje, kao Kotoranin Luka Valeri, pravnik, istaknut austrofil, pa čak i dvorski savjetnik pod prvom austrijskom upravom, koji se pod Rusima skrivao u Perastu, da ne bude linčovan, a sad postaje središte za konzultiranja bokeljskih općina, kad ustreba slati odaslanstva ili predstavke u Pariz, Milan ili Ljubljanu, boravi neko vrijeme u Parizu, i napokon se susreće kao predsjednik civilnog i kriminalnog suda u Mlecima (1811).

Simpatije za francuski režim sigurno je ometala i ta okolnost, što su neki istaknuti frankofili bili na zlu glasu svojim vladanjem i životom. Tako je Hanibal Zanović, brat Primislava i Stjepana, poznatih avanturista, pustolov i varalica i on, slovio kao pristaša francuske politike i stranke u Boki.[232] Demokraciju su omrazili i neki individui iz društvenog smeća, koji su pogrdnim izrazima izazivali cijela mjesta i javno tvorno napadali osobe iz boljega društva ne štedeći ni uglednih dama. U jednom izvješću kotorskoj delegaciji o jednom ovakvom slučaju sa nekim kotorskim uličarima peraška općina ističe (1811), kako bokeljski svijet (narod), iako je sa mnogih nevolja i zbog neimaštine klonuo duhom, ipak nije zaboravio načela o obiteljskoj časti, što ih je mlijekom usisao. Uostalom, pojave, kojima rađaju autokratski režimi, osobito ako pod maskom demokracije izbace na površinu društveno smeće. Stara je aristokracija uopće teško nastradala u velikom prevratu. Ustavotvorna je narodna skupština 19 lipnja 1790 ukinula staro baštinjeno plemstvo i sve plemićke naslove, odlike i prerogative. Zato se u arhivskim ispravama odvjeci starih patricijskih bokeljskih obitelji više ne potpisuju kao konti. Ogorčenje protiv uprave očitovalo se kadikad i anonimnim prijetnjama visokim dostojanstvenicima.[233]

---

[232] Ovaj podatak u Breyera, 125.

[233] Tako g. 1811 u Perastu protiv generalnog administratora u Dubrovniku, i protiv vicekonzula Descarnoxa (PA, Miscellanea dal 1797 al 1811) sva je prilika u službi kraljevstva obiju Sicilija.

Inače se Bokelji susreću u raznim državnim službama ili privremenim državnim funkcijama; samo u administrativnoj vrlo izuzetno. Isto tako mnogo ih je ušlo u ratnu mornaricu, i kao dobrovoljci, nagnani nevoljom, jer je sad gotovo sasvim ponestalo trgovine, a pomorstvo spalo na najtanje grane. Umirovljenici su primali svoje mirovine iz blagajne »Monte Napoleone« u Mlecima, očito nazvane tako prema starima »Monti di Pietà« (Montes pietatis). Bilo je Bokelja i na službi drugih država. Tako je Peraštanin Nikola Banić imenovan (1811) kancelarom pri vicekonzulu Kralja obiju Sicilija i tim povodom oslobođen službe u narodnoj straži.[234]

Politička je orijentacija bokeljskih mjesnih pročelnika različita. Dok Petar Luković, vrlo ugledni Prčanjanin, načelnik na Prčanju 1806 (ruska vlad.), 1807 i 1808 (franc. vlad.), jedva čeka pad francuske vladavine, Nikola Raffaelli, kotorski načelnik, bježi sa Francuzima.[235] Francuska se uprava grdno nasamarila sa peraškim sindakom Kolovićem, o čemu je već bilo govora. Nije bila sretnije ruke ni sa njegovim drugim nasljednikom Alvizom Viskovićem, koji se pri općem ustanku na Francuze istakao kao jedan od najodlučnijih vođa protufrancuskog pokreta, a i inače bojkotira vlast i nastoji da pomogne svome pučanstvu, koje je stenjalo pod teretom nesnosnih kontribucija. S proljeća 1811 vlast se bojala, da se Visković ne usprotivi imenovanju za sindaka, iako ga inače hvali, a imala je loše iskustvo sa Kolovićem. Pred tim pojavama nekako slabi značenje jednog pismenog priznanja općeg administratora Garagnina od 20 ožujka 1809, kojim se u ime njegovo i u ime generala Clauzela izriče hvala peraškoj općini (načelnik Ivan Mazarović) i općinarima za odaziv pri zadnjem dizanju novaka za mornaricu i uopće za podaničku odanost i vjernost; ovaj će dokumenat, naglasuje Garagnin, biti dokazom potomcima, »da je vjernost za našeg nepobjedivog Vladara Napoleona Velikoga vodila djelovanje te općine«;[236] nada se, da će se jednako odazvati i isplatom poreza.

[234] Iz toga, što se u jednoj peraškoj ispravi te godine, u spomen. svesku, spominje vicekonzul Descarnox, moglo bi se zaključiti, da je upravo on bio vicekonzul u službi kralj. obiju Sicil., a kako mu je upravljena ona anonimna prijetnja, koja se pronašla u Perastu, bit će da je sjedište toga ureda bilo u Kotoru. Prema jednoj vijesti općinskog arh. u Dobroti, svez. dokum. g. 1814—1817, sicilski je konzulat bio i u Trstu (1814).

[235] Obojica se susreću među kot. masonima. P. Luković je g. 1814 (austrij. vlad.) pretur u Hercegnovome.

[236] PA, v. c.

Masa, ogorčena kontribucijama, ekonomski iscrpena, mrzila je na francuski režim, uza sve to što je pokušao da zahtjeve demokracije provede u djelo. Ponestale stare sloboštine, presahla trgovina, okamenili se brodovi, potisnute stare navike i vjersko-kulturne tradicije, pa se jedva čekao dan pada francuskog imperija kao dan oslobođenja. — I sam najmlađi Naoleonov brat, lakomisleni vestfalski kralj Jérôme (Jeronim), koji je inače svoju residenciju u Kasselu pretvorio u zaklon razuzdanika i parasita (»Immer lustik«), upozorio je brata cara 5 prosinca 1811, da je nevolja velika, kapitali iscrpeni, a dugovi pritisli plemića, građanina, seljaka, da se je bojati očaja u pučanstvu, koje nema više što da izgubi, jer mu je i onako sve oduzeto. Metternich je opetovao, da će nastati opći metež, nov građanski rat, netom zauvijek padne gvozdena ruka, koja drži uzde. A i sam je Napoleon u časovima mirna rasuđivanja predviđao, da ga njegovo djelo sile ne će preživjeti.[237]

Trgovina i pomorstvo

Koliko je brodova imala Boka u ovo doba francuskoga vladanja, ne slažu se statistički podaci. Dok je prema jednom iskazu iz g. 1797[238] brojila te godine 300 brodova od 2000 do 6000 mletačkih stara (star = 60 kg), od kojih su mnogi bili naoružani sa 12, 16 i 20 topova, po tom istom iskazu g. 1804 ili 1805 (prva austrijska vladavina) bilo ih je 40 manje. Po drugim podacima bilo je g. 1800 velikih brodova 342, a 1805 patentiranih 397 (po nekima 400), a nepatentiranih 290, sa 238 patentiranih kapetana i 3000 mornara, i sa glavnicom od preko jednog milijuna zlatnih dukata izvan Boke. Međutim napoleonski ratovi zadadoše bokeljskome pomorstvu i trgovini težak, a francuska vladavina katastrofalan udarac, od koga se bokeljska privreda nije sve dò danas pridigla. Uza sve to još jeseni g. 1811 u jednoj skupnoj predstavci guverneru Bertrandu[239] napominje se, da ima preko 300 patentiranih brodova, koji plove po svim morima, a isto toliko manjih za nabavu i podmiru domaćih potreba.[240] Dok je prihod od trgovačke mornarice

[237] Illustr. Weltgesch. već cit., IV B.; M. Straganz, Geschichte der neuesten Zeit, 130, 149, 150.

[238] Archivio storico per la Dalmazia, Roma, an. VII, vol. XII. fasc. 71, Febbraio 1932, 550.

[239] Iznio Visković, o. c., 134.

[240] S ovim se ne slaže iskaz u brošuri N. Lukovića, Postanak i razvitak trgovačke mornarice u Boki Kotorskoj (ćir.), Beograd 1930, 25—26, po kome je još g. 1809 Boka imala samo 94 broda duge plovidbe, od toga Dobrota 33, Prčanj 25, Muo 8, Perast samo 5, Kotor cigli 1.

u godini propasti mletačke republike donosio 100000 zlatnih cekina, a samo ulje, koga se izvozilo do 7000 barila godišnje, 35000,[241] po kazivanju sama je Dobrota u razdoblju između 1800 i 1814 štetovala oko dva milijuna fjorina, a kuća Tripkovića 400000.

Najteža su smetnja za pomorstvo i prekomorsku trgovinu ovih dana engleski gusari. Štetne je posljedice Napoleonova kontinentalnog zatvora osjećala i engleska i francuska trgovina. Legaliziranim gusarenjem služe se sad pomorske države, da neprijatelja na moru naprosto istraže.[242] Dok su se francuski gusari između 1793 i 1815 dočepali engleskih trgovačkih brodova na broju do gotovo 11000, dotle s druge strane Englezi najbezobzirnijim gusarskim metodama ruše francusko pomorstvo, da tako pripreme pad Napoleonova imperija. Jadran je bio očišćen od francuskih gusara već za kratkotrajne ruske vladavine u Boki. Ali dok je Boka izvrsno poslužila Rusima, da utvrde svoju prevlast na Jadranu, ma da i za kratko vrijeme, za Francuze se situacija na moru nije poboljšala dobitkom Boke, dok su Englezi, oslanjajući se i na višku bazu od g. 1811, neosporni gospodari na moru. Pokrajinski delegat Forlani odmah na početku francuskog vladanja, 11 listopada 1807, upravlja poseban poziv peraškoj općini. Engleska su neprijateljstva, kaže se u proglasu, uz obalu drska i nesnosna; poznata je bokeljska hrabrost, ne smiju se više trpjeti; općina, koja se vazda istakla u vladarevoj službi, treba da steče nove zasluge u službi najmoćnijega između suverena; general je Lauriston rado privolio na želje vjernih bokeljskih podanika, da se opreme brodovi za čuvanje obale, i dao je nalog serdaru Viskoviću, da se za to poskrbi po direktivama jednog časnika talijanske mornarice; svaka će oružana barka imati 6 vojnika i 2 topnika; Lauriston će priznati svačije zasluge; treba izbjegavati razmiricama, uvijek kobnim u javnoj službi; vlast jamči za opasnosti pri oružavanju; ne doliči nikako, da ovi opći rušitelji javnog poretka (= Englezi) viju svoj nemirni stijeg tako blizu naših obala; neka dakle pojedinci krenu putem slave i zapečate djelima odanost vladi. Tako Forlani.[243] Kristofor je Visković pregnuo da organizira flotilju za obranu obale — sličnu je ulogu ovršio pod ruskom vladom, samo s boljim rezultatom —, ali je

[241] Osnova L. Valerija iz g. 1797, gdje je izračunan cio godišnji prihod, što ulazi u Boku, bila je poznata i starijim bokeljskim piscima. Njome se poslužio i S. Vulović u svome beletrističkome djelu »Pustinjak«, Zadar 1890, 36.

[242] Ukinuto na kongresu u Parizu 1856.

[243] Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

bilo teškoća, kao i oko dizanja rekruta za mornaricu, kojih je sama Boka na poziv Marmontov dala 600. Tako još potkraj francuskog vladanja baš se peraška općina uporno nećka da plaća prisilne namete, niti daje iskaze o svojim dobrima, a ni određeni broj topnika za čuvanje obale. Tek bi se ponešto makla na ponovne pritužbe i prosvjede vlasti.[244] Neki brodovi nastradaše (tako neki peraški) g. 1809 od engleskih gusara na putu iz Boke za Trst i natrag, a vlasnici im zapadnu u bijedu. Vlast upotrebljava svaku zgodu, da potakne primorski svijet na obračun s gusarima; tako poglavica generalnog štaba A. Boiserolle štampanom dnevnom naredbom iz zadarskog glavnog stana (29 prosinca) 1810, pošto su otočani sa Lastova bili preoteli jedan dubrovački brod opljačkan od engleskih gusara. U lipnju 1813 bilo je trgovačkim lađama spriječeno brodarenje u skupu i pratnji (in convoglio), a dozvoljeno samo pojedinim brodovima, i to bez pratnje ratnih lađa, jer je u Jadranu bilo mnogo neprijateljskih brodova. Tako je još više oteščano brodarenje i pomorska trgovina. — Kakva se sistematska borba vodila protiv Engleza i njihovih interesa, razabira se i iz jednog oglasa dubrovačke generalne administracije g. 1810 (26 prosinca), kojim se nalaže svima stanovnicima pokrajina Dubrovnika i Kotora, koji u svojim kućama imaju kolonijalnu robu i engleske rukotvorine, predviđene prijašnjim dekretima, da to prokažu carinarnicama, ako su u gradu, kroz tri dana, a inače kroz dvanaest; po izmaku toga roka, pretražit će se sumnjive kuće, roba zaplijeniti, a krivci udariti globom.

Boka je mogla hraniti svoje pučanstvo, koje se računalo g. 1811 na 36000,[245] samo za tri mjeseca svojim vlastitim proizvodima. Zato su Bokelji potražili kao glavni izvor privrede i uzdržavanja more i trgovinu. Prekidom trgovine i zastojem pomorstva bokeljski je kućni i javni život zapao u kobno nazadovanje.[246] Neprestano je ratovanje, združeno s radikalnom i brzom izmjenom političkih situacija i sa strahovanjem od gusara, skamenilo brodove. Mnogi su u stranim lukama ostajali bez posla, mnogi u samoj Boki trunuli

[244] Dubrov. intendenca okrivljuje za to načelnika Viskovića. »Una tale condotta non dipende da altri, che dal Capo della Commune, ed Egli è risponsabile al Governo«. PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

[245] Ilirija je opsezala 54, 104 km², a pučanstvo joj je g. 1810 brojilo 1,546.178 ljudi; pokrajina Dubrovnik i Boka 69.054. Rus, o. c., 39—40.

[246] Između drugih uglednih kuća za franc. vladavine katastrofalno je postradalo i bogato bratstvo Verona na Prčanju.

na oči vlasnika, koji su morali uzdržavati brodove, brodski materijal i brodsku stražu. K tomu je francuska uprava odmah u početku nametnula taksu od 90 lira po toni, tako da se vlasništvo broda uništavalo po sudu stručnjaka pomoraca kroz četiri godine, a tranzit se plaćao na Rosama, ako je brod tu pristao, i to bez obzira na to, da li se roba imala tu iskrcati ili ne, dok je bila praksa, da se ta carina plaća samo u onoj luci, kamo je roba bila upućena, ako nije uspjelo da se tu proda, pa ju je trebalo uputiti drugamo, a ne ondje, gdje se brod slučajno ili radi nevremena zaustavi. Bilo je pače slučajeva, da je radi naplate tranzitne carine brod na putu iz turske Arbanije bio silom upućen na Rose, premda je putovao za Trst.

Osnutak trgovačkih komora u Trstu, Rijeci i Dubrovniku, imao je promaknuti interese trgovine. Međutim, uprav trgovačka komora u Dubrovniku donijela je bokeljskim pomorcima i trgovcima nemale neprilike, jer su morali iznositi sve trgovačke parnice u Dubrovnik pred komoru gubeći vrijeme i novac. Zato zatraže (1811) posebnom predstavkom od Bertranda, da se i u Kotoru osnuje trgovačka komora — većina se Bokelja primoraca bavilo trgovinom — ili da kao i prije ovakve parnice rasuđuje kotorski tribunal prve instancije, dodavši tribunalu dvojicu iz trgovačkog konsorcija, koji će se birati svako tri godine, a vršit će službu bez naplate. — Nakon ukinuća starih zdravstvenih vijeća (1809) morali su brodovi do Dubrovnika, da tu prime ekspediciju, opet na račun vremena i sa nepotrebnim troškom, pa su Bokelji zahtijevali, da se te ekspedicije ispuštaju od vladina predstavnika i pomorskog sindika u Kotoru. Pridošla je i zabrana izvoza domaćih proizvoda izvan granica ilirskih pokrajina. Trgovinu je ometalo i kolanje najrazličitijeg novca (tako carski srebrni taliri, fjorini, lire, franki).[247] Usprkos svim teškoćama bilo je i pokusa u industriji. Tako je Nikola Zmajević u Perastu pravio sapun. Naručioci bi priskrbili potrebno ulje, pola čisto pola mošt, da se od toga načini sapun.

Da se nadoknade toliki gubici u trgovini, mnogi su stupali kao dobrovoljci u službu ratne mornarice. Uz masu prisilno unovačenih mornara susrećemo se mnogi članovi najuglednijih bokeljskih obitelji među časnicima ratne mornarice. Da se evidencija pomorskih rekruta lakše održi, imali su se skrbiti pomorski sindakati, i putem općina dostavljati iskaze o svima pomorcima od 18 do 50

[247] Deset je centezima vrijedilo četiri solda.

godina (razdoblje, koje se uzimalo u obzir i za službu u narodnoj straži) i preko, uključivši i ribare i drvodjelce i kalafate, ponapose o kapetanima kroz Gulaf i Mediteran i o onima duge plovidbe kao i o »mucima« (»mozzi« od 15 do 18 godina). Uza sve gubitke na moru Francuska je podržavala »pomorsku eskadrilu na Jadranu«, kako se naziva u jednoj ispravi. Sam je Perast do 1811 dao francuskoj ratnoj mornarici 29 časnika dobrovoljaca. Mnogi su se istakli u borbama i u opasnim situacijama na moru i bili i visoko odlikovani.[248] Ali je značajno, što piše o držanju »ilirskih« mornara u bici s Englezima kod Pirana u noći između 21 i 22 veljače 1812 kapetan francuskog vašela »Rivoli« Barré. Brod se nakon višesatne borbe morao predati. Barré u opisu bitke (2 ožujka na Visu) ističe sa pohvalom mornare kjođotske (Chioggia), tršćanske i uopće talijanske, a »ostali Ilirci ponijeli su se zlo i 150 ih stupiše u službu Engleza, kad ovi stigoše amo (= na Vis)«.[249] Nije objašnjena ni eksplozija francuske fregate »Danae« pred Trstom u noći 5 rujna 1812. Regbi da se radi o slučaju političke sabotaže. Mornari Dalmatinci bili su ostavili brod dva ili tri dana prije katastrofe i kopnom pobjegli natrag u otadžbinu.

Da se unaprijedi pomorstvo, Napoleon je dekretom 24 ožujka 1811 osnovao tri praktične pomorske škole drugoga razreda u lukama Anversi (Antwerpen), Brestu i Toulonu, za sve vještine potrebne carskoj i trgovačkoj mornarici. Vlast je poticala bokeljsko pučanstvo, da se okoristi ovim školama.

Kako je već spomenuto, godine su 1809 ukinuti stari zdravstveni uredi (Collegetti di sanità) iz mletačkoga doba, koji su direktno stajali pod kompetencijom općina.[250] U prvi su ih čas

[248] Visković, 129, misli, da je bio odlikovan križem legije časti (mignon) Peraštanin Stojšić potpukovnik ili kapetan fregate, koji je izgubio ruku u bici s Englezima na vašelu »Rivoli« kod Pirana 1812. Članstvom je leg. časti bio odlikovan Krsto Radimiri iz Dobrote (Ljute) za vojn. zasluge. PA, Miscel. dal 1812 al 1826. Radimir trgovac, prateći svojim brodom jedan transport bok. brodova sa hranom i municijom za Dubrovnik, blokiran od Engleza g. 1811, bi napadnut 22 svibnja od 7 gusarskih lađa. Junački izdrži borbu, a transport bi spasen. Imenovan je vitezom leg. časti 1817 od kralja Ljudevita XVIII.

[249] P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893, 418.

[250] Na mnoštvu sačuvanih svjedočaba o zdravstvenom stanju (Fedi di Sanità) peraškog ureda, kojima se davala sloboda plovidbe i prometa (libera pratica), odrazuju se kao i na općinskim pečatima sve izmjene polit. vladavina, kroz koje je Boka prošla od mlet. doba pa naprijed. Grb je na pečatima zapravo općinski: dvije ruke podržavaju križ. Uz taj grb pod mlet. vlad. stoji mlet. lav, koji podržava onaj općinski između pandža. Pod prvom austrij. vlad. ima na nekim dokumentima pečata s općin. grbom, dvoglavim orlom i sa lat. natpisom:

zamijenile zdravstvene komisije. Vlast međutim ustanovi u Kotoru mjesto ukinutog ureda pomorski sindakat i lučku kapetaniju. Koliko se cijenila ova služba, vidi se po tome, što je Kristofol Visković bio za taj položaj imenovan dekretom potkralja Eugena (1 IX 1809). Na Rosama je i onako postojala još otprije lučka kapetanija (kap. Alberti). O kompetenciji tih novih ureda bilo je govora prigodice. Za te urede smatrao se superiornom vlašću komesar za mornaricu. Napokon je potkraj godine 1811 osnovan takav ured i u Perastu, a pomorskim sindakom i lučkim kapetanom za Perast i okolinu imenovan od pomorskoga prefekta u Trstu Vicko Raffaelli iz Perasta.[251] Iz dekreta se o tom imenovanju svakako zaključuje, da su Francuzi za lakšu upravu pomorskim poslovima držali u Trstu posebnu pomorsku prefekturu.

U studenome 1811 sve su općine bile pozvane, da dadu točan i podroban iskaz o brodovima sa svoga područja, gdje su sagrađeni i kad, i koliko nose (noga, palaca, linija), jer se prema članu 266 o organizaciji ilirskih pokrajina brodovi nijesu mogli smatrati za »nacionalne«, biva, domaće ili ilirske, nego pošto ih uprave marine i carinarnice priznadu da su napravljeni na području ilirskih pokrajina. Time se dakako htjela promaknuti domaća brodogradnja. Kasnije je (1813) direktor carinarnica u Iliriji ovlastio pomorskog sindaka u Kotoru, da izdaje za male lađe od jedne tone na više svjedodžbe o ilirskoj konstrukciji i o narodnosti patruna i posade.[252] Sačuvan je u kući Lučića u Perastu u originalu znamenit dokumenat,

Sigillum ces. reg. Communit. Perasti. Inače obično na svjed. zdrav. ureda stoji na čelu napis: Noi per Sua Maestà Imperiale Reale Appca Capo di Perasto, e Giurisdne ecc. Pod ruskom uz općin. grb ima ovaj početak: Noi per Sua Maestà Imple di tutte le Russie Capnio di Perasto, e sua Giurisdne, unitamente alli Provedri alla Sanità (1806). U francuskoj eri: Noi per sua Maestà Napoleone Pmo Impe de Francesi e Rè d'Italia Capo di Perasto, e sua Giurisdizione ecc. (1808, 1809). Zatim: po srijedi grb općine sa natpisom na grbu »La Regia Comunità di Perasto«. Inače stoji na čelu svjed.: »Regno d'Italia — In nome di Sua Maestà Napoleone Pmo Imperatore de Francesi e Rè d' Italia. Noi Sindaco, e Membri della Commissione Sanitaria di Perasto, e Sua Giurisdizione« (1809, 1810); a od ožujka 1810: »Provincie Illiriche — In nome ecc.«, od svibnja 1810: Impero Prancese — Provincie Illiriche. U ovo je doba zdrav. ured kao takav već ukinut, a fungira mjesto toga zdrav. komisija. Za kasniju provizornu vladu i za drugu austrij. vlad. v. u daljem izlaganju. — Od izvanjskih svjedočaka zdrav. stanja ima ih dubrov. republike, Visa, Hvara, Korčule, Splita, Zadra, Rijeke, Trsta, Mletaka, Jakina, Riminija, Molfette, Zantea, Itake (većinom iz novijega doba). Sve ovo sabrano u poseban svežanj u PA.

[251] Susreće se u popisu kot. masona, samo je sastavljač popisa nesiguran za njegovu funkciju, te ga prokazuje kao »valjda« lučkog kap. u Kotoru.

[252] Za sve ove podatke v. PA, Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811; ponešto i u sv. 17 u. o., i u zbirci »Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826«.

zadnja vijest o peraškim škverima, koji su svoje djelovanje bili razvili već u 14 vijeku konkurirajući kotorskom arsenalu. Ova svjedodžba (Congé des Bâtimens de Commerce Français), pisana i štampana na francuskom jeziku, nosi na čelu francuski državni grb, a po strani su simboli pomorstva sve u bakrorezu. Ima nadnevak 26 srpnja 1813 u Kotoru, dakle malo vremena pred kraj francuskog vladanja, pod brojem 3913, razumije se na ime »Napoléon, par la grâce de Dieu, Empereur des Français, Roi d'Italie«. Izdata je od kotorske carinarnice na ime ministarstva financija za brod »la bonne avanture« (Dobra Sreća), registriran u kotorskoj luci, sagrađen u Perastu provincije ilirske, a vlasništvo je Ivana Matikole (iz Perasta). Brod je pregledao povjerenik kotorske carinarnice Nikola Radulović, koji je izjavio, da je brod »konstrukcije ilirske«, sa 1 jarbolom, duljine nešto preko 12 noga, širine 4 noge i nešto više, visine 1 nogu i 9 palaca, a mjeri nešto više od 1 tone, sa 1 barkom, bez galerije na premcu.[253]

Ali, ovo nije moglo spriječiti katastrofu Boke Kotorske, koja je najteže pogodila uprav nekad cvatna mjesta unutrašnjeg basena (Kotor, Perast, Prčanj, Dobrota). Značajno je, da Kolović, sindak Perasta, najbogatijeg bokeljskog mjesta krajem 17 i početkom 18 vijeka, traži (1810) dozvolu od kotorske vojne vlasti, da Ivan Matikola, već spomenut, doveze iz Kotora u Perast jednu svoju partiju »galeta« (vrlo tvrd kruh, upotrebljava se na moru), iako najlošije vrste, da svijet »ne pomre od gladi«.[254]

[253] V. priloge, br. 22.

[254] Miscellanea dal 1797 al 1811.

Ustanak na Francuze — Englezi u Boki — Privremena narodna vlada centralne komisije

(1813—1814)

Ustanak na Francuze

Jean Joachim Pellenc, bivši tajnik Mirabeaua, jedan od najboljih francuskih tajnih agenata, crta ilirsku masu u svojim izvješćima (g. 1811) iz Italije kao lakovjernu, lukavu, himbenu, koja se lako prenagli i postaje mimo očekivanja revolucionarna. Ne ljubi Italije ni Milana; žali za mletačkom upravom. Svoju nesreću pripisuje ratu, a trajanje rata Francuskoj. Austrija bi, po njezinu mišljenju, da pokrajine nijesu mijenjale gospodara, trgovala na jadranskoj obali, i zastava bi joj bila poštivana. Inteligencija naprotiv ima u vidu državni bankrot u Austriji (20 veljače 1811), pa je harna francuskoj upravi, što je odstranila austrijski papirnati novac.[255]

Svakako ilirski svijet nije imao ni vremena da se privikne francuskim upravnim reformama, jer je katastrofa francuskog imperija nastupila već na jesen 1813. A ni volje, jer je tu katastrofu očekivao i dočekao kao svoje oslobođenje. S obzirom na raspoloženje Bokelja Rus je Bronevski još g. 1806 u svojim zapisima predvidio, da pokoravanje Boke ne će donijeti toliko koristi, koliko će za to trebati žrtava. — Praktičan pomorac, Bokelj je mjerio političke situacije trgovačkim mjerilom. Sagnuo je glavu pred jačom silom, dok ne svanu bolji dani.

Nasilne metode, što ih je Napoleon upotrebio, da provede svoje imperijalističke osnove, i megalomanska bezobzirnost na diktate slobodne ljudske naravi izazvaše opću uzbunu. Krajem 1810 brojilo je njegovo carstvo 130 departmana i preko tri tuceta vazalskih država. Nalik na vojarnicu, gdje bi jedinstvenost bila blagodat, kad se ne bi vrijeđala sloboda. Od 600000 ljudi, što sačinjavahu »veliku armadu« u vojni na Rusiju, bilo je samo oko 115000 Francuza; ostalo je uglavnom sastojalo od četa rajnskog saveza, Holandeza, Talijana, Švicara, Španjolaca, Portugalaca, Poljaka, Hrvata.

---

[255] Priopć. dr. Melitta Pivec, Prispevek k vprašanju o javnem mnenju v francoski Iliriji, Čas, Ljubljana 1926/27, zv. 3, 162—166.

Svakako su Francuzi u Boki nastojali da svoj položaj učvrste. Zato zapreme u rujnu 1812 otočić (opatiju) sv. Jurja ne pitajući opata. Samo je genijski kapetan Regalin zatražio, da se ukloni grožđe i ostale plodine. Na otočiću namjeste bateriju prema Verigama, ogradivši zid oko vrta s južne i južnozapadne strane do samostana, te s južnoistočne do crkvene kapele. Zapravo je gornji dio južnoistočnog zida od kapele do izbočine nadograđen od Francuza. Iz ovoga su vremena i vrata na sjevernome zidu prema Perastu za prolaz na staro groblje. Prije se prolazilo kraj zdenca za vodu sa zapada ispod presvođena otvora, čiji se tragovi još zapažaju, a Francuzi ga zagradiše, valjda zato, što su se bojali kakva prepada sa strane tjesnaca Veriga. Engleske su ih lađe s te strane lako mogle ugroziti. Zato je i baterija bila uglavnom okrenuta na Verige, kako potvrđuju četiri još očuvana kamena okrugla stalka za topove. Iza ugla sjevernoga zida oko vrta bio je nadograđen sa zapada noviji zid uza stari, i tako pregrađeno skladište za prah. Oko ovih zidova nasuto je zemlje za obranu baruta. Najstariji je i ujedno najviši dio zida sa zapada prema Kostanjici. Tu je u starini bila sprema. Vide se još tragovi starih prozora na zidu. Sva je prilika, Francuzi su razrušili spremu, zagradili prozore i načinili puškarice. Nato je bilo sagrađeno ili uređeno groblje ispod zida. Prema jednoj vijesti iz g. 1821 prčanjska je općina pozajmila francuskoj vladi neki iznos za utvrđivanje sv. Jurja.[256]

Zapovjednik je posade na otočiću bio Calmain. S proljeća je 1813 uredio stan na otočiću. Dotle je stanovao sa porodicom na susjednom otočiću Gospe od Škrpjela. Peraštani su bili prisiljeni da njega i obitelj mu snabdiju potrebnim pokućstvom, kad se prenio na sv. Juraj. Tako su, uslijed obilja u kućnom namještaju, morali snabdijevati pokućstvom čak i kotorsku općinu pri dolasku visokih ličnosti, kao uprav ove godine 1813 o namjeravanom dočeku vojvode od Abrantesa, nasljednika Bertrandova na mjestu vrhovnog guvernera ilirskih pokrajina. Calmain je na usluge Peraštana odvraćao samo vojničkim nasiljem. — U isto vrijeme (proljeće 1813) utvrđuju Francuzi i Kotor, predosjetivši, da im tlo izmiče. A 5 kolovoza ilirski guverner Fouché proglasi opsadno stanje nad Dubrovnikom i Kotorom.

Veliki rat za oslobođenje, koji je prilaskom Austrije saveznicima dobio na poletu i snazi, vodio se sad po genijalnoj zamisli

[256] Prč. arh., Copia Lettere.

austrijskog generala Radetzkoga, šefa generalnog štaba kod Schwarzenberga, vrhovnog zapovjednika glavne savezničke armade. Radetzky je bio namislio, da se Napoleon zaokruži sa tri strane (Berlin, Breslava, Eger), da mu se prekine uzmak preko Leipziga i Erfurta, i da se tako svlada bez odlučne bitke. Odmah prvih dana austrijsko je oružje pokušalo sreću na jugu carevine. Austrijske čete pod Hillerom[257] započnu borbu protiv princa Eugena, koji se sa znatnom vojskom nalazio kod Udina, 17 kolovoza. Kroz deset dana bilo je hrvatsko primorje očišćeno od Francuza. Već 20 kolovoza zauzmu Austrijanci Karlovac. U Ljubljani dođe do okršaja, zbog koga potkralj Eugen sa svojom vojskom umakne iz Ilirije. Posada od 300 ljudi, koja se još za neko vrijeme držala u gradu, predade se 5 listopada, a guverner Fouché odmagli. Početkom rujna bila je preoteta od austrijskih četa istarska obala. Pohod je kapetana Lazarića započeo sa Rijeke 2 rujna, a na moru je za zaštitu križarilo englesko brodovlje pod admiralom Freemantleom. Redom se predadu Pola (Pulj), Kopar. 12 rujna Lazarić je bio pred Trstom. Grad je zaposio u listopadu general grof Nugent.

Nešto ovi uspjesi, a nešto veliki uspjesi na glavnom ratištu (Macdonald poražen kod Wahlstatta 26 kolovoza, Vandamme kod Kulma 29 i 30 kolovoza, Ney kod Dennewitza 6 rujna) podignu duh crnogorskome vladici Petru I, i on pregnu da se dočepa Boke, izakako mu admiral Freemantle pruži obilnu pomoć krajem ljeta. Ali, dok su Metternich (Austrija), Hardenberg (Prusija) i Nesselrode (Rusija) ugovarali u Teplitzu (9 rujna) o zajedničkom programu savezničkog rata, koji je, između ostaloga, obuhvatio uspostavu austrijske i pruske monarhije u približnom opsegu iz g. 1805, Napoleon je pobrao nekoliko uspjeha protiv češke armade (9 i 17 rujna).[258]

Vladika Petar upravi 8 rujna proglas »svemu hrabrom narodu crnogorskome i brdskome«, gdje se tuži, kako je već sedma godina nastupila, otkako su Francuzi pokrili Boku, a svoje su »jakobinsko farmazonsko praviteljstvo« osnovali na bezboštvu; poziva se na

[257] Proglas Hillera, zapovjednika donjoaustrijske armade, datiran od 17 kolovoza »pri odlasku iz Beča«, na talij. jeziku, u PA, sv. 19 m. o. Proglas je upravljen stanovnicima Ilirije i Dalmacije; potiče ih, da prihvate oružje za svoje oslobođenje, da poduprú njegovu vojsku i oslobodilačku akciju.

[258] Kot. poddeleg. Robinet javlja 17 rujna zauzeće Praga, i ulazak u Beč nakon pobjede. PA, Miscellanea dal 1812 al 1826. Ova je obavijest ubačena radi psihološkog efekta.

primjer Španjolske, koja se s uspjehom oduprla Napoleonu; spominje mir uglavljen sa Bertrandom i sa Gauthierom, i kako je Bertrand tražio predaju dezertera, a on odbio; Bog je Aleksandru darovao silu, da istrijebi vojsku »krvoločnoga Napoleona, ljutoga i neprimirimoga neprijatelja čovječanstva«, i poziva, da stupe »u Bokešku provinciju pod slavodobitnim barjakom Velikoga Aleksandra milostivoga pokrovitelja našega«.[259]

Brigadni general baron Gauthier uputi iz svoga glavnog stana u Kotoru 22 rujna proglas bokeljskome stanovništvu. Tome je koraku dalo povoda to, što je vladika, na poticaj iz Petrograda i u sporazumu s admiralom Freemantleom, dan prije, dakle 21 rujna, prešao granicu i banuo pred Budvu. Zato Gauthier u popratnom pismu općinama odmah na početku ističe: »Pošto su Crnogorci započeli s neprijateljstvima protiv teritorija Carstva, imaju se od ovog časa tretirati kao neprijatelji.« Traži u pismu, da općine objave proglas »s najvećom pospješnošću«; neka svi stanovnici prihvate za oružje, neka se koji bilo Crnogorac, bio oružan ili ne, odbije silom; vlada će poduprijeti općine svom svojom moći; došla je ura, da se vidi, tko je prav i vjeran podanik; neka stanovnici budu ujedinjeni u osjećajima i slušaju svoje poglavice, pa Crnogorci ne će naći drugo do sramotu i gubitak u pothvatu. U naslovu se Gauthier naziva zapovjednikom okružja i utvrde kotorske »u opsadnom stanju«, iz čega se vidi, da se general smatrao opsjednutim, netom su Crnogorci prekoračili granicu, poznajući raspoloženje bokeljskog pučanstva. U proglasu ističe, kako je učinio sve, da sačuva mir i sporazum utanačen sa Crnogorcima, ali su »Englezi, neprijatelji svih naroda i svih sila na kontinentu, kupili krv Crnogoraca« potkupivši novcem njihove poglavice. »Ovi neprijatelji ljudskoga roda« često traže, da potkupe šefove vlada i »prouzrokujući gubitak država i suverena« nastavljaju rat na kontinentu. »Jao si ga narodima, što se daju varati od Engleza.« Pokrajini prijeti crnogorska invazija. Ne će da ratuju sa vladarom direktno, jer dobro znaju, da se utvrđena mjesta ne zauzimaju, nego se hoće stanovnicima nanositi zlo. »Hoće da vas opljačkaju, da vam pokradu vaše ljetine, vaše oružje, i da opustoše vaše vlasništvo; treba da se spremite na obranu.« Imaju straže po svima putovima. »Promislite, da ste dio velike nacije, i da ste vjerni podanici Napoleona Velikoga. Hoće li Crnogorci da i dalje žive u miru i u dobru susjedstvu

[259] Tomanović donio, o. c., 100—101, po Đorđeviću.

s vama, još sam spreman da obnovim konvenciju, koju sam bio prije sklopio na Mircu.«[260]

U noći između 22 i 23 rujna pobune se u Budvi Hrvati iz ogulinske pukovnije, koji su sačinjavali gradsku posadu, ubiju francuskog zapovjednika i žandarskog brigadira; više osoba bi ranjeno, među drugima i kanonik Kojović, više vojnih činova i civilnih agenata skoče preko zidina, da spase život. Kuće francuskih pristaša biše opljačkane. 23 izjutra Crnogorci zapreme grad bez otpora, a vladika upravi iz svoga glavnog stana u Budvi 24 rujna proglas na »slavno stanovništvo Boke Kotorske, Dubrovnika i Dalmacije«, gdje se drastičnim izrazima rišu loše strane francuske uprave; upućuje na to, kako je car Aleksandar sa svojim moćnim saveznicima oslobodio Prusku, Sasku; oslobođena je i Hrvatska i Kranjska, Trst i Rijeka; Crnogorci dolaze kao vojnici velikog zaštitnika Aleksandra I, ćesara Frana i njihovih saveznika.[261] Samo je vladika u proglasu preuranio s oslobođenjem njemačkih zemalja, a i Trsta, iako je Hrvatsko Primorje oslobođeno već krajem kolovoza. — Jedan dio Hrvata iz budvanske posade umakne, nakon ulaska Crnogoraca, pod vodstvom časnika Janka Slovića na Prčanj. Ove je prebjeglice uzeo u zaštitu austrijski agent Brunazzi.[262]

Istog dana, kad su Crnogorci ušli u Budvu, drugi odio crnogorske vojske pod guvernadurom Vukom Radonjićem nakon žestoka otpora (vojnici Talijanci) zaposjedne Trojicu, utvrdu na istoimenom sedlu između Goražde i Vrmca, i opljačka, pri čemu dođe do eksplozije barutane, a zatim nagnu na Škaljare i Kotor (23 rujna), da se spreme za opsadu grada. Ali se o pravoj opsadi još nije moglo govoriti, jer Crnogorci nijesu imali artiljerije, pa je ozbiljna opsada započela tek drugim dolaskom Engleza. Gauthier se usprkos blizini Crnogoraca osjećao toliko slobodan, da je i dalje nesmetano općio sa posadama po Boki. Crnogorci međutim sa primorcima zauzmu 28 rujna bateriju na Verigama naprema Perastu unatoč unakrsnoj vatri sa baterije i sv. Jurja, zaplijenivši tri topa, i 30 drugu na

[260] Talijan. proglas i pismo u PA, sv. 18 m. o. V. priloge, br. 17. Povod je proglasu već spomenut, naime ulazak vladičin u granicu, a ne, kako neki pisci stereotipno navode, vlad. proglas Crnogorcima. Isto tako gornji vlad. proglas nije upravljen Bokeljima, kako se kojiput pogrešno navodi, sr. n. pr. Tomanovića, 100, nego je vladika upravio poseban proglas B., tek pošto je ušao u Budvu.

[261] Donio po Pisaniju Đorđević, 333—335, i po Đ.ću Tomanović djelomično, 101. Samo »Carniolie« (franc.) nije Koruška, kako hoće Đ., nego Kranjska.

[262] Prč. opć. arh., Copia Lettere.

Rosama, pošto su je branioci ostavili začepivši četiri topa. Istog dana (30 rujna) otkrivena je u Kotoru protufrancuska urota; general zatvori kolovođe. U to vrijeme pada i hapšenje Ivana Stanislava Burovića Zmajevića, izrazitog austrofila, koji je odbio Gauthierov poziv, da preuzme mjesto majora zapovjednika građanske straže, a njegovo se austrofilstvo odalo i jednim pismom njegova šurjaka ko. Demetrija Mirkovića. Nekad francuski intendant u Kotoru, bi zadržan u jednoj sobi u gradskoj općini.

Crnogorci su u Boki vojevali pod ruskom zastavom, i svuda je isticali, da tako lakše steknu Boku. Tako je ruska zastava bila maska za pravu vladičinu osnovu, a i zgodno smišljen izlaz, da se uspješnije pariraju skrovite i očite namjere ruskih saveznika, osobito Austrije. Ipak ni ruska zastava, usprkos sveopćoj prijašnjoj sklonosti ruskoj vladavini, nije sad crnogorskoj stvari nimalo pomogla kod katoličkih Bokelja. Dobro znajući, da se iza ruskog državnog simbola krije plan o združenju Boke sa Crnom Gorom, poučene dugim iskustvom sa neprestanim pograničnim incidentima, kad im je bila ugrožena sigurnost života i imovine, dakle najosnovniji zahtjevi jedne dobro uređene državne zajednice, katoličke su općine strahovale pred samom mišlju o političkoj zajednici sa susjedom. Zašto je ipak do te zajednice malo kasnije došlo, iako za kratko, iznijet će se u daljem izlaganju. Koliko se vladici Petru I nije mogao u ovim odsudnim časovima osporiti smisao za takt, toliko su s druge strane unijele eksploziva same crnogorske bande pljačkajući, i to odmah nakon onog vladičina proglasa, isključivo katolička mjesta. Tako nastradaju 30 rujna sela Strp i Lipci od paleža i pljačke, od strane jedne crnogorske bande od 200 ljudi, koji prođoše bez smetnje preko teritorija risanske općine. Dan prije opljačkaju i Glogovac, također katoličko selo nadomak Perastu, i zagroze se Perastu. Serdar Plamenac zatraži sa Glogovca od peraškog načelnika Viskovića 12 pušaka džeferdara u ime pokornosti i predaje i ucjenu od 1000 dukata. Načelnik energično odbi, na što ga Plamenac pozove na dvoboj, do koga ne dođe. O ovim prilikama održala se uspomena i u Perastu i u Crnoj Gori. Držanje je Peraštana pohvalio Gauthier, koga je načelnik koji dan prije obavještavao o kretanjima Crnogoraca iz katunske nahije, koji su se sakupljali na gorskom lancu orahovačko-peraškom i napokon zašli preko Ledenica na dubrovačke strane. Peraštani su se bojali, da ovi Crnogorci ne siđu na more i njihovim barkama ne prijeđu na Verige, pred samim padom tamošnje baterije u crnogorske ruke.

Međutim je Robinet izvješćivao (2 listopada) o pobjedama Napoleonovim, dok je Gauthier pismeno uvjeravao (1 listopada) peraškog načelnika, kako će obavijestiti vladu o peraškoj vjernosti; sudbina Glogovca i Strpa sprema se i njima; on je sve preduzeo za obranu i naredio, da se dvije penike i dvije topnjače povrate »pod vaš grad«[263]; promijenio je i jedan dio posade u kaštelu[264]; »pobrinut ću se, da najdetaljnije notiram vaše vladanje«; preporučuje mu, neka svaki dan do nove naredbe dijeli po pola konate vina svakome vojniku Hrvatu, Talijancu, topniku, topniku za obalu, i to za obje posade, otoka sv. Jurja i peraške tvrđave, a on će po računu podmiriti. Ponovo uvjerava (3 listopada), kako će on notirati vladanje, a oni (Peraštani) će »pokazati lijepe poteze vjernosti i postojanosti«.[265] Gauthier, pišući, sigurno nije slutio, da će nastojanjem Viskovića, koji je u svojim pismima ovih dana do dosade uvjeravao generala o vjernosti svojoj i svojih ljudi, uprav do deset dana zalepršati na kaštelu sv. Krsta austrijska zastava mjesto francuske.

Zašto opsada Kotora u početku nije imala efekta, prokazuje i sam vladika u pismu peraškome kapetanu Alvizu Viskoviću i ostaloj gospodi u peraškoj općini. Datirano je sa Brda 11 listopada, odnosno 29 rujna. Poslao je, piše, manifest općinama u pokrajini (Boki), gdje poziva na zajedničku akciju protiv Francuza; ali nema odgovora od peraške, dobrotske i prčanjske općine; gubi se vrijeme, i neprijatelj se ne može blokirati kako treba; zato traži najdalje do četvrtka večer jasan odgovor, hoće li se izjaviti protiv općeg neprijatelja kao i ostala provincija ili protiv njega i savezničkih sila.[266] Između redaka ovoga pisma može se čitati, koje su bokeljske općine bile u prvom redu protivne crnogorskim aspiracijama, biva, peraška, dobrotska i prčanjska. Ali iz toga još nije slijedilo, da su te iste općine bile protivne i velikim saveznicima, kako vladika misli ili barem predbacuje.

[263] Iz ovog dokum., izvornog pisma G., PA, sv. 18 m. o., razabira se da je i franc. uprava, svejedno kao i mletačka prije i austrij. kasnije, smatrala Perast *gradom*, iako je inače uvela mnoge novotarije.

[264] General je 1 rujna bio imenovao poručnika Zarbarinija zapovjednikom u Perastu. Miscel. dal 1812 al 1826. Ali na dan ustanka nalazi se na čelu tvrđave sv. Krsta Slovenac Čermelj, valjda kao pouzdaniji nego domaći Z.

[265] Svi ovi podaci uglavnom u spomen. 18 sv. V. ova dva pisma u prilozima, br. 18 i 19.

[266] Visković, o. c., 144, donosi ovo pismo latinicom, sa talijan. prijevodom, ali sa nekoliko pogrešaka, osobito ortografskih. Inače se kopija ovog pisma (per copia conforme) čuva u PA, sv. 17 t. u.

Iz dalje korespondencije između načelnika Viskovića i generala Gauthiera (4 listopada) može se uočiti, u kako se opasnu položaju našao Perast — to je mutatis mutandis vrijedilo i za Kotor i za Hercegnovi, iako u mnogo manjoj mjeri — upravo ovih dana, kad se rasplamsao revolt protiv Francuza, još i prije njihova katastrofalnog poraza kod Leipziga, a oni su, osim Budve, Veriga i Rosa, još držali u šahu dobar dio Boke svojim posadama i tvrđavama — u Perastu dvije, koje su mogle unakrsnom vatrom rasuti grad. Međutim je masa, osobito sa crnogorskih brda, odbacivši i zadnje obzire na društvenu stegu, prijeteći paležom, pljačkom, ubojstvom, vršila teror na mirno stanovništvo, da se brzo odluči protiv gospodujuće sile, ako će da izbjegne svojoj propasti. Visković nema riječi, kako da izrazi težinu situacije i crnogorsku nasrtljivost, upotrebljavajući pri tom vrlo oštre izraze na račun Crnogoraca i uvjeravajući generala »amplissimis verbis« o nepokolebivoj vjernosti svojih općinara, pa čak i djece u nejačkoj dobi. Viskoviću je bilo glavno da postigne — a u tome je i uspio — od Gauthiera jaču vojnu pomoć (penike, topnjače). Međutim su Crnogorci s nekolicinom iz Lastve (tivatske) ometali sa Veriga (Činovica lepetanska pripada sad u tivatsku komunu) slobodan saobraćaj između Perasta i jošičkih i bijelskih strana, gdje su Peraštani imali posjeda, zahtijevajući za vladiku barke na prolazu. Obično pri radikalnim političkim potresima probija u kmetova i uopće u nižih slojeva neki socijalno-reformni ili čak i socijalno-revolucionarni pokret.

Gauthier je budno pazio na kretanja Crnogoraca iznad Perasta. Čak je naredio risanskome načelniku, da sve tamošnje barke dâ prevesti pod Perast, da se tu zadrže pod morem; obećao je jednu i Viskoviću, samo je ovaj bio mišljenja, da bi tu barke bile izvrgnute olujama, pa je predložio Gurdić kod Kotora. U jednom pismu Viskoviću (5 listop.) hvali Gauthier njegovo energično držanje i izražava nadu, da će tako i nastaviti; domalo će Crnogorci morati da napuste svoje projekte; »francuska je vojska u kretanju i primiče se ovim stranama«.[267] Ova tvrdnja pri kraju bila je prosta varka, jer francuske vojske nije bilo da se primakne; glavna joj je snaga bila sva zauzeta na saskim bojnim poljanama.

Rose i Verige u crnogorskim rukama omoguće engleskoj eskadri slobodan prolaz kroz zaliv. 13 listopada pojavi se pred Hercegnovim engleska fregata »Bacchante« pod zapovjedništvom kape-

[267] PA, sv. 18 m. o. V. priloge, br. 21.

tana W. Hostea, jedan brik i nekoliko topnjača, da podupru akciju Crnogoraca protiv Francuza. Na pogled engleske eskadre podignu se duhovi u Boki, te istog dana ustanu Prčanj i Dobrota dočepavši se na juriš triju francuskih ratnih lađa, Risan i Perast. Risan izvjesi rusku zastavu, a ostala mjesta razviju austrijsku.[268] Ova se spremnost za austrijsku stvar u ovom času kod ovih trgovačko-pomorskih općina objašnjuje onim praktičnim političkim kriterijem, o kome je prije bilo govora potanje. Zaštita trgovine i pomorstva i starih privilegija — iako ovo zadnje Austrija za prve vladavine nije zajamčila, nego samo u teoriji —, zatim oslon na jednu veliku silu, koja će im osigurati imetak i život i zauzdati smutljivce na granici, a bila je neposredno zainteresirana na istočnoj jadranskoj obali. Sve je to samo jačalo austrofilsko raspoloženje. Ali mu je najviše pomogla neposredna akcija svećenika Brunazzija, emisara austrijskog nadvojvode Frana d'Este, odnosno akcija samog nadvojvode, koji je još prije bio dao štampati na otoku Zante proglase Bokeljima potičući ih na bunu protiv Francuza. Te je proglase Brunazzi rasturio po Boki.[269] Frano d'Este dođe sa Zanta na Vis. Nema sumnje, da je Englez Hoste radio u Boki posve u sporazumu s nadvojvodom. Cio njegov postupak odmah prvih dana, a pogotovu nakon kapitulacije Kotora, vodi na taj zaključak, da je bio prethodno utanačen sporazum između austrijskih predstavnika i engleske flote. Zato je sa Visa i došao sa Hosteom i Brunazzi, da u samoj Boki vodi on lično svoju akciju. Osobitom pažnjom Hosteovom i njegovom susretljivošću bila je nekako odvraćena vladičina pažnja od diplomatskih intriga u pozadini, premda je vijanje austrijske zastave u Dobroti, Prčanju i Perastu moglo upozoriti na neposrednu opasnost. Uz nadvojvodu se našao na Visu i Kotoranin Zifra, a uz Brunazzija sin Alviza Viskovića. Ovoga potiče Brunazzi pismom sa Lopuda (6 listopada), neka poradi oko oslobođenja svoje domovine,[270] u isto doba, dok načelnik onako srdačno uvjerava generala Gauthiera o vjernosti.

Još 12 listopada piše Gauthier zapovjedniku peraške tvrđave (sv. Krsta) Čermelju (po franc. pisano »Tschermell«), poručniku prvog bataljona treće hrvatske pukovnije. Daje mu potanje upute

[268] Tomanović piše, da su Dobrota i Prčanj prešli uz vladiku, a ni za Perast ne spominje da je prionuo uz Austriju. O. c., 104.

[269] Jedan ovakav proglas nadvojvodin sa Zanta, 13 IX 1813, (kopija) u prčanj. Zelenoj knjizi, 105—107.

[270] Pismo u Viskovića, o. c., 143.

o upotrebi municije: budu li kakvom kombinacijom komunikacije sa Kotorom prekinute (on u to ne vjeruje), radit će prema prilikama, ali će što više štedjeti municiju; ako se po nesreći neprijatelj dočepa otoka sv. Jurja (on odbija i samu pretpostavku), još više treba da pripazi na municiju, da ga uzmogne otjerati, kad se pojave francuske čete; ima hrane za 40 dana, računajući od dana, kad je ne bi mogao primiti iz Kotora; neka bude uvjeren skupa sa vojnicima, da se tvrđava ne može zauzeti pješadijom, a ne može je ni topništvo uzeti pod nišan, ali ipak neka bude oprezan, da ne bude iznenađen sa kopnene strane; sigurno je ne će zauzeti Crnogorci, »jer ne vole da ginu«; 31 Crnogorac napao je prošle noći jednu muljansku kuću, gdje se našao sam kućedomaćin sa sinom, i nakon tri sata borbe potjeraše ih oni sami s Mula ubivši jednoga i ranivši dvojicu; vojnici dezerteri u Budvi, prvih dana dobro plaćeni, sad da svisnu od očaja bez i najmanje potpore; Budvani su, prevareni lijepim obećanjima metropolitovim, htjeli ubiti srdara Plamenca, ali se ovaj sklonio na novsku stranu, »da umnoži broj nesretnika«,[271] sigurno aludirajući ovim zadnjim riječima na tamošnju akciju protiv Francuza. Slično je pisao general istoga dana i Calmainu,[272] zapovjedniku otoka sv. Jurja. Oba su pisma bila zaplijenjena na dan ustanka. Gauthier ga sokoli, da ne će biti moguće prijeći kroz Verige ni približiti se otočiću, jer ima dosta artiljerije za obranu; ali treba biti oprezan, da ne bude iznenađenja, i štedjeti municiju za slučaj prekida veza s Kotorom; o aprovizaciji govori isto, što i Čermelju; neka se ne zabavlja da otvara vatru na barke, koje prolaze; Crnogorci ne će navaliti na otok, ali treba paziti; vojnici su Hrvati u Budvi primali iz početka 1 franak na dan i dobru hranu, sad umiru od gladi, a financije su i magazini crnogorskoga vladike iscrpeni; priča slučaj sa Crnogorcima na Mulu i svršava s emfazom: »a što ne mogu vojnici u jednoj tvrđavi, položenoj na jednom otoku, protiv četa, kakve su one crnogorske?«[273]

Kako Gauthier nije ni slutio, što se sprema u Perastu, odaje njegovo pismo načelniku Viskoviću, pisano istog dana, 12 listopada, iz »kotorske tvrđave u opsadnom stanju« (Fortezza di Cattaro in

[271] Izvorno pismo, pisano talijanski s izvanjskom adresom francuskom, u PA, sv. 17 t. u. Donosi ga Visković, o. c., 144—145, sa nekoliko pogrešno pročitanih mjesta.

[272] Ne »Colmain«, kako pogrešno čita Visković.

[273] Izvornik, pisan francuski, sa stereotipnom oznakom na izvanjskoj adresi »Service Militaire«, u PA, sv. 17 t. u. Visković donosi, 145—146, ali mjestimice netočno pročitano.

istato d'assedio). Hvali načelnika za pametno držanje; neka i dalje dokaže podaničku vjernost i »dužnost poštena čovjeka«, da tako opravda dobro mišljenje, što ga je on o njemu stekao; metropolitova se obećanja ne ispunjavaju, čete se njegovih saveznika ne pojavljuju niti misle da dođu u Boku; srdar je Plamenac morao bježati iz Budve ispred gnjeva prevarene svjetine; jedan je engleski časnik stigao na Brda (ispod grbaljskog polja), razgledao je položaje na Trojici i Vrmcu, nezadovoljan nije ostavio vladici ni novčića, tako da je ovaj za prehranu vojske nametnuo po nekoliko libara brašna na svakoga stanovnika općina, koje su dosad od njega zaposjednute; Hrvati dezerteri u Budvi kaju se sad, što su svojim bijegom napustili nadu u povratak k svojim obiteljima i rođenoj grudi; metropolit nastoji oko novih upada u Bijelu i novsku stranu, jer Grbljani i drugi prije s njime sjedinjeni počinju gubiti volju; sadašnje okolnosti ne će dugo potrajati; jedna četa nedisciplinirani brđana bez glave može imponirat samo slabićima ili osobama zlih namjera; vodit će računa o svakoj općini, čak i o svakom pojedincu.[274]

U tvrđavi su sv. Krsta bila 3 velika topa sa 60, po drugome izvoru sa nešto više od 80 vojnika, a na otočiću je sv. Jurja bilo po peraškim uspomenama 12 topova, 2 velika mužara, sa 60, po drugoj vijesti sa nešto više od 70 vojnika. Kad je Boka bila okupirana od Crnogoraca pod ruskom zastavom, bila su u njezinim tvrđavama 104 topa.

13 listopada sastanu se viđeniji Peraštani u župskoj crkvi sv. Nikole i tu se tajno dogovore, kako da se kaštio sv. Krsta iznenadi i zauzme. Osmorica mladića[275] zavjere se jedan drugomu. Ali jedan od prisutnih građana, Frano Rupčić, sin Jurjev, tad aktivni općinski zastavnik, ne zna se pravo zašto, otkrije stvar u krugu obitelji, i odmah se to raznese mjestom. Od straha, da Francuzi ne doznadu i ne osujete osnovu, zavjerenici mladići izvedu svoj pothvat prije utanačenog vremena. Sakupe se kraj kaštela promatrajući tobož kretnje Crnogoraca s brda. Pozvani u kaštio da bolje motre — u to se vrijeme zapovjednik Čermelj nađe na trgu pri moru u razgovoru sa načelnikom Viskovićem —, uđu u kaštio svaki na svoje mjesto. Skinu francusku zastavu i izvjese austrijsku,

[274] Izvornik, talijanski pisan, u PA, sv. 17 t. u. Donio i Visković, o. c., 146—147, izostavivši nekoliko riječi na jednom mjestu.

[275] Vicko Krilović, Kristofor Balović, braća Aleksandar i Matej Mazarović, Fortunat Banić, Kristofor Matejev Matikola, Josip Matikola-Šilopi i Alviz Zmajević.

podignu sa gornjeg dijela utvrde most, da ne nahrupe vojnici ozdo iz kasarne, i ubiju jednog smionog Hrvata, koji se bio najžešće odupro. Četorednik (sergente maggiore) Hrvat zatvori vrata tvrđave. Ali straže na ulazu budu svladane. Nato nahrupi četa tridesetorice Peraštana (u mjestu je u tome času bilo jedva 80 ljudi sposobnih za oružje) pod Mihom Zaratovićem i Nikom Mazarovićem, koji se bijahu skrili kraj gaja franjevačkog samostana, i razoružaju vojnike unutar donje tvrđavne ograde. Tako pade kaštio u ruke zavjerenika. Na prve hice iz kaštela načelnik proglasi Čermelja svojim zarobljenikom i skine mu mač.

Kad Calmain spazi kapitulaciju utvrde sv. Krsta i na njoj austrijsku zastavu, pisa Viskoviću ovo ultimativno pismo:

Sa otoka sv. Jurja, 13 listopada 1813

Zapovjednik Otoka sv. Jurja

Gospodinu Načelniku Općine peraške.

Znajući, da imam posla s osobama, koje poznaju ratna prava i običaje, obraćam se Vama, gosp.e načelniče, da Vas obznanim, da se uslijed događaja današnjega dana ćutim obvezan da otvorim vatru na mjesto i tvrđavu perašku, i da u tu svrhu upaljujem kugle, da zapalim skladište praha pri spomenutoj utvrdi; po tome vidite, da je cijelo mjesto izloženo kobnoj katastrofi.

Jedino sredstvo, da se izbjegnu te neprilike, jest, da se utvrde ovi uvjeti:

1. da se začepe topovi u peraškoj tvrđavi;
2. da mi se dostavi svjedočanstvo, potpisano od časnika i topnika, koji se drže za taoce, da su oni vidjeli topove začepljene.
3. Ne primim li odgovor do ponoći, smatram se ponukan da otvorim vatru.

Imam čast da Vam izrazim svoje poštovanje.

Zapovjednik Otoka sv. Jurja
Calmain.

Načelnik istog dana odgovori:

Perast, 13 listopada 1813

Načelnik Općine peraške

Gospodinu Zapovjedniku Otoka sv. Jurja

Pobjedonosno oružje Njegova Veličanstva Frana II, Cara Austrijskoga, već je ušlo u ovo okružje zajedno sa pomorskom eskadrom Kralja Britanskoga, njegova prijatelja i saveznika.

Sva se Boka skupa s nama digla na oružje na njihovu obranu. Mi smo zauzeli perašku tvrđavu, da je predamo Njegovu Veličanstvu Austrijskomu.

Stoga, da Vas uvjerimo, da Vi imate posla s osobama, koje znadu ratno pravo, i dobro odgojenima, odgovaram na Vaše članke.

Svi vojnici, koji su danas u našoj vlasti, bili su primljeni i držani sa svim čovještvom, udvornošću i prijateljstvom, pa stoga, ako se Vi hoćete opirati, eto Vam odgovora.

1. Topovi ne će biti podnipošto zaključani, nego držani, da se odgovori na Vaš nerazumni otpor.

2. Vi biste odviše zaslužili, što nas smatrate za kukavice tražeći, da Vam pošljemo potvrdu o zatvoru topova.

3. Dvije engleske linijske lađe, jedna fregata i dva brika prošli su sada za rt kumburski, da nam pruže pomoć i da Vas sasvim uzmu na nišan u slučaju otpora.

4. Dvjesta bokeljskih lađica skupa sa topovnjačama i penikama doći će sutra da Vas pozdrave, a ne će Vam dati sklonište u slučaju otpora.

Kako Vi kažete, da ćete otvoriti vatru prije nego svane, spomenite se, da će svi Francuzi i Talijanci, koji su u našoj vlasti, kao taoci biti Vašom krivnjom od nas žrtvovani, mjesto da ih Vi spasite. Što se tiče praha, Vi se varate, jer u istome času, kad je zauzeta tvrđava, bilo je sve preneseno na daleko mjesto, izvan svake opasnosti od Vaših upaljenih kugala, kojih se ne bojimo. I to Vam budi dosta.

Imam čast da Vam izrazim odlično poštovanje

A. Visković, načelnik.

Viskovićev je odgovor pisan sa dosta fantazije: između ostaloga, i u tvrdnji, da je austrijsko oružje ušlo u Boku, jer je zapravo s engleskim kapetanom fregate Hosteom stigao sam emisar Brunazzi. Sutradan, 14 listopada, izjutra otvore vatru iz kaštela francuski topnici, prisiljeni od Peraštana, na otočić sv. Jurja, i oštete vrtni zid prema Perastu. Nakon prvih hitaca Hrvati, koji su začinjavali posadu, prisile zapovjednika na predaju, pošto su mu zaprijetili smrću. Posada bi predana Hosteu, koji istog dana zađe do Kotora i zatraži od Gauthiera, da časno kapitulira, ali on odbije.[276] Istog dana, 14 listopada, napanu Englezi s mora, a Crno-

[276] Pisma Calmain-Visković, na talij. jez., u kopiji u PA, sv. 17 t. u. Iznio ih je i Visković, 153—154, ali je pismo V. mjestimice krivo pročitano, i V. se nije potpisao (inače vlastoručno, iako na kopiji) kao »conte«. U hrvat. prijevodu iznio sam ih u svojoj monografiji »Opatija sv. Jurja kod Perasta«, Zagreb 1928, 85—86. Vidi o ovim događajima i: V. Ballovich, Notizie intorno alla miracolosa immagine di Maria Vergine S.Ma detta dello Scarpello, Venezia, S. Occhi, 1823, 47—51; S. Vulović, Gospa od Škrpjela, Zadar 1887, 49—51;

gorci sa primorcima pod Vukom Radonjićem s kopna na Novi. Hrvati iz posade odmah se pridruže ustašama. Pukovnik je Holevač, ogulinske pukovnike, pokušao braniti tvrđavu Španjolu iznad grada, kamo se bio povukao, ali se morao predati Englezima. Borba je oko Novoga trajala dva dana i dvije noći. U Novome nađu saveznici 33 topa, po drugom izvoru 25, i mnogo municije i hrane. — Tako je sva Boka, osim Kotora, bila očišćena od Francuza.

U isto se doba (16—18 listopada) odvijala kod Leipziga tako zvana »bitka narodâ«, koja je, u prvom redu zaslugom Blüchera i Langerona (ruski general), svršila porazom Napoleona, koji se početkom studenoga povuče preko Rajne na Pariz. Sad se raspanu i njegove državne tvorbe: tako rajnski savez, koji su bili utanačili vladari južne i zapadne Njemačke još god. 1806 pod Napoleonovim pokroviteljstvom. Danska odstupi Švedskoj Norvešku (u siječnju 1814), koja je otad do 1905 personalnom unijom ostala povezana sa Švedskom. Bülow oslobodi Holandiju.

Akcija Engleza

20 listopada upravi proglas William (Vilim) Hoste, »zapovjednik na čelu pomorskih i kopnenih snaga Njegova Veličanstva Britanskoga u ovome području«. Engleski zapovjednik naglasuje »hrabrim Bokeljima i njihovu susjedstvu« ovo: »Poslani smo amo od

moju knjigu »Gospa od Škrpjela«, Sarajevo 1928, 91—92. Josip Šilopi, član zavjere, opjevao je u pučkoj pjesmi u desetercu izgon F. iz Boke, s osobitim obzirom na peraške događaje, a Andrija Širović, Peraštanin, odličan poznavalac talij. jez., preveo ju je na talij., oponašajući talij. klasike u stihu i jeziku. V. odlomke pjesme i prev. u Visk., 150—151. Događaji su dali povoda i jednoj legendi oko kule Kalfića (nekad Martinovića po tradic.) ispod kaštela sv. K., a to je upotrijebio S. Vulović za svoju pripovijest »Pustinjak«, Zadar 1890 (II izd.). Vul. predstavlja zauzeće sv. K. u *glavnim* crtama po povjesnoj istini, inače ima preinaka u detaljima. Naziv »fra Frane« odbacuje V. na Antuna Slovića, glavnog junaka svoje pripovijesti, pustinjaka, koji je živio na sv. Jurju pod imenom »fra Frane«. Zapravo Slović, Vul. fra Frane (Slov. se susreću u B. u doba franc. vlad. u vojsci), oponašao je na školjiću sv. J. život pravog povjesnog fra Frana. Povjesni fra F. ili *Frano Orlić*, koji je također živio pustinjačkim životom na sv. Jurju, našao se u studen. 1798 sa svojom lađicom, obilazeći naokolo da traži milostinju, na otoku Stradioti, kad mu nevrijeme odnije barku pod Bijelu. Tu je spase kmetovi peraških kontova Burovića. Kad je fra F. to doznao, zatraži od kmetova svoju lađu, ali oni zatraže od njega tri talira, jer su barku spasili. On im ponudi 1 dukat od svoje sabrane siromaštine, nu oni ne pristanu. Nato se Orlić obrati per. općini, a ona Bradyju u Kotor 22 XI 1798, da on posreduje na korist O. PA, sv. 17 m. o., snopić 1, 96. Tako je riječ »vozi kai fra Frane« mogla prijeći s ovoga O. i na Vulovićeva fra F., Slovića. Bilješka iz matica per. žup. arh., gdje se kaže, kako je »Franciscus Eremita« umro od kapi 6 IV 1821, a navodi je V. za svoga fra F., str. 12 »Pust.«, lako da se odnosi na O. — Peraštani su čuvali kao dragocjenu uspomenu nekoliko pušaka otetih Francuzima pri zauzeću tvrđave sv. K. Sablja franc. zapovjednika iste tvrđave čuva se u kući Lučića.

britanskog Admirala, da sjedinimo naše snage s onima hrabrih Bokelja dotle, dok, oslobođeni od one perfidne ambicije i tiranije Francuske (koja vas danas čini njoj podložne), ne postanete slobodan narod.

Obrt i pomorstvo, što je nekad bogatilo ovu pokrajinu i davalo joj cvat, iščezli su sasvim, pa je lišena svake trgovine od sedam godina do ove epohe i time svedena na siromaštvo i bijedu.

Koristi, koje Engleska obećava oslobađajući ova mjesta od njihovih tlačitelja, obnavljaju pučanstvu uživanje i mir, jer nam nije drugo u vidu nego da pognamo francuske snage iz ovih pokrajina; ne želimo ni novca ni novaka ni prisilnih kontribucija, nego jedino da sjedinite ruke i srce u pothvat s nama, i da nikad ne zavučete mačeve u korice, nego kad Vaša Domovina bude slobodna od svojih tlačitelja; s istog razloga gledate danas Englesku Zastavu, gdje lepršа nad Bokom Kotorskom, za istu stvar hoćemo da koracamo ruku o ruku skupa, i kroz to vrijeme ustrajte da slušate naredbe svojih poglavica (koji su povezani istim našim osjećajima).

Moramo, nije sumnje, uspjeti. Moram vas opomenuti u isto doba, da Engleska Zastava ne zaštićuje one, koji se laćaju oružja pod izlikom, da tjeraju Francuze, a, mjesto da se služe protiv zajedničkog neprijatelja, sramotno ga okreću na svoje prijatelje i braću, ovo su najgori neprijatelji i izdajnici; i jao si ga onima, za koje se otkrije, da izdajom krše stvar, za koju su se založili.

Poslušajte dakle naredbe svojih poglavica, sačuvajte mir i tišinu u svojim općinama, neka prestane svaka razmirica među vama, dok se ne postigne velika stvar, za koju ste se založili; kad ovaj vrijedni događaj nastupi, vratit će se obrt, trgovina, užitak i bogatstvo.

Pobjede saveznika Engleske, Rusije, Austrije i Prusije, izvojevane nad Francuzima u Njemačkoj i Španjolskoj, pridonose van svake sumnje uspjehu ove borbe.

Pouzdajte se dakle, vrijedni Bokelji, u svoje prijatelje, Engleze, Austrijance i Ruse, s njima se združite, pa ćete sigurno biti, što ste bili uvijek, biva, narod slobodan i nezavisan.«[277]

Kako se vidi iz ovoga proglasa, Englezima je bilo glavno, da se istjeraju Francuzi iz Boke. To je pokazao Hoste cijelim svojim postupkom, osobito nakon kapitulacije Kotora. Englezi faktično

[277] Talijanski pisani original, potpisan vlastoručno od Hostea, u PA, sv. 17 t. u. Objavio ga je i Visković, 154—155, ali sa mnogo pogrešaka u čitanju i pisanju.

nijesu okupirali Boku, premda su tako radile sve druge vlasti, što se sad otimahu o Boku, nego su je konačno prema prethodnom sporazumu prepustili Austriji.

Hoste se ozbiljno spremi da opsjedne Gauthiera u Kotoru. U tu svrhu, a i da osigura engleskoj floti slobodan prolaz, odnese topove sa sv. Jurja (pa i topovske kugle bačene u more)[278] sa svom municijom i topničkim namještajem. Perast energično zatraži, skupa sa Prčanjom, Dobrotom i Risnom, od Hostea, da se ne razoruža sv. Juraj osim za opsadu Kotora, nego da se topovi povrate i ulože u obranu ovoga kraja.[279] Bokeljski su se načelnici bojali, da ne bi Hoste isto tako uradio sa kotorskom municijom i artiljerijom, pošto se grad preda. Kako je Hoste bio pismeno obećao peraškome kapetanu, da će topove vratiti nakon zauzeća Kotora, a osam je velikih brončanih topova ležalo za dugo vremena na obali sv. Nikole u Perastu, može se zaključiti, da je Hoste nakon kapitulacije Kotora jedan dio te artiljerije povratio Perastu.[280] Peraštane je nagovorio Brunazzi na ovu akciju, a tako i vladiku, da je potkrijepi. Ali se Hoste uvrijedi smatrajući to aktom nepovjerenja, i udalji se iz Boke s oduzetim topovima i sa svim engleskim vojnicima, prepustivši zalihe praha vladici, i ograniči se na blokadu dubrovačke i kotorske obale. Tako je Brunazzi uspio, da Englez ohladi prema Crnogorcima, koji sad ostanu sami da opsjedaju Kotor, bez topova. U takvoj su situaciji mogle samo porasti šanse Austriji.

Još 24 listopada, prema jednoj vijesti,[281] stigne Hoste pod Kotor, da ponudi Gauthieru časnu kapitulaciju, ali bi odbijen. Nego, incidenat sa topovima udalji Hostea. Međutim Crnogorci urede tri baterije oko Kotora, u nadi, da će topove za te opsadne uređaje dobiti ili povratkom Engleza ili dolaskom Austrijanaca.

Nego, u noći između 28 i 29 listopada, pobuni se 350 (po drugom izvoru 256 sa 4 časnika) Hrvata ogulinske pukovnije iz kotorske posade, razoružaju stražare Talijance na gradskim vratima, i pokvarivši (po jednoj vijesti) nekoliko topova izađu iz grada sa

[278] Po jednoj vijesti PA, sv. 17 t. u., tvrđava sv. Krsta imala je 26 lumbarada (obici, velič. 18), ali su ti komadi tek u prosincu odneseni, što bi moglo značiti, da su tamo bili sabrani sa raznih strana Boke.

[279] Pismo (talij.), datirano 22 listop., upravljeno Hosteu, potpisano je od Alv. Viskovića, kapetana peraškoga, Josipa Lukovića, kap. prčanjskoga, Ivelića, risanskoga, i Adrije Tripkovića, dobrotskoga. PA, sv. 17 t. u., ima original; Visković ga donosi, 157, ali izostavivši potpis Ivelićev, i uopće ne spominje sudjelovanje Risna.

[280] Kasnije je ove topove prisvojila austrij. vlada. Visković, 157.

[281] Pisani, o. c., 465.

tri francuske zastave, potraže Brunazzija na Prčanju (po drugoj vijesti u Perastu), i stave mu se na raspoloženje predavši mu ključe gradskih vrata na obali. Gauthier, iznenađen, povuče se u prvi čas u kaštio sv. Ivana iznad grada, ali, kako Brunazzi izigravajući Crnogorce ne dojavi ništa vladici, za 12 sati, što je Kotor ostao prepušten sebi, crnogorske čete ne uđu u grad, nego nastave (izjutra 29 listop.) radom oko baterija. Nato Gauthier siđe iz kaštela, zabarikadira gradska vrata i pripravi se na obranu sa 300 Talijana, topnika i žandara, i sa 30 Hrvata, koje je bio zadržao poglavica bataljona Mihajlović. Prčanjska je općina utrošila za te Hrvate, prebjeglice iz Kotora, kao i za one iz Budve, znatnu svotu novca, davši je na kredit Brunazziju.[282] — Očito je Brunazzi pokušao da se onom pobunom dočepa grada. Zato je i boravio sad u Perastu sad u Prčanju, kako su prilike nanijele prema njegovim osnovama. Ovaj Brunazzijev trik ne uspije, jer se Gauthier sa preostatkom posade u odlučnom času održao u kaštelu kao gospodar situacije. Ali vladika zamrzi na Brunazzija i Austrijance i poradi, da sad mimo velike saveznike, oslanjajući se još uvijek na Rusiju, pridruži Boku Kotorsku Crnoj Gori. Tako prispije čas, da se provede

Organizacija i rad privremene vlade

Istog dana, 29 listopada, sazove vladika u Dobrotu narodnu skupštinu od delegata bokeljskih općina i crnogorskih predstavnika. Imalo se odlučiti o sjedinjenju Boke sa Crnom Gorom.

Bokeljske katoličke općine nijesu simpatizirale s ovom osnovom. Imajući loša iskustva osobito sa pograničnim upadima, kulturno i vjerski orijentirane na zapad, a pod neposrednim utiskom Brunazzijeve akcije, priklonile su se ove općine, nakon nekog kratkog kolebanja, Austriji. Ako je ipak došlo do ugovora o zajedničkoj suradnji, štoviše i o sjedinjenju, bio je taj korak diktiran potrebom časa, da se, nakon odlaska Engleza, a bez austrijske pomoći pri ruci, ujedinjenim silama otme Kotor Francuzima, i da se tom političkom suradnjom, barem za vrijeme trajanja toga provizorija, u vrijeme kaosa i anarhije, otklone od pograničnih mjesta opasni upadi neodgovornih banda,[283] dok velike sile definitivno ne odluče sudbinom Boke.

[282] Prč. arh., Copia Lettere.

[283] Sklonost Austriji, a nesklonost ujedinjenju sa C. kod katoličkih općina, uočili su redom naši ozbiljniji povjesnici, koji su se pozabavili dobrotskom skupštinom i uopće polit. situacijom u ovome času.

Dobrotska konvencija glasi doslovno:

U ime Božje. Amen. Dobrota 29 listopada 1813.

Dvije susjedne pokrajine, Crna Gora i Boka Kotorska, prožete rodoljubljem i jednakim osjećajima vjere i časti, otkupile su se, pomoću Višnjega, i oslobodile stresavši francuski jaram vlastitom krvlju i žrtvama; i zaklinju se jedna drugoj Bogom Gospodinom na vjernost i postojano združenje u svakom slučaju i događaju.

Kako su se one sada stavile pod visoku i moćnu zaštitu triju savezničkih vlasti, Rusije, Austrije i Velike Britanije, tako izjavljuju, i u njihovo ime odnosni poglavice, da će, ako kad političke okolnosti primoraju bilo jednu bilo drugu, da se napose oda kojoj od rečenih vlada, obje slijediti istu sudbinu, biva, da će se obje podvrći istoj vladi, s onim uvjetima i povlasticama, koje su uživale, i nadaju se da će ih postići unaprijed.

Ako li vlast, koja ih uzvlada, bude prisiljena ratnim okolnostima, da se udalji, iste dvije pokrajine, i na njihovo ime odnosni poglavice, izjavljuju i kane da ostanu slobodne i nezavisne, kako bi se slobodne i vlastitim pristankom i predale; ratificirajući svoje združenje i nezavisnost i za buduće, ustreba li i vlastitom krvlju; razumijevajući uvijek isključenu francusku vladu, spremne radije da ujedinjene uginu u kojoj bilo nesreći, nego da opet padnu pod galsku tiraniju. U vjeri.« Slijede potpisi: u ime sve Crne Gore i Brda vladika Petar Petrović i guvernadur Vuko Radonić; zatim, konte Alviz Visković, kapetan (Perast); konte Teodor Ivelić, kapetan, za Risan i za Paštroviće; Andrija Tripković, kapetan, za Dobrotu i Stoliv; Petar Lazzari, sudac, mjesto kapetana Josipa Lukovića (Prčanj); Markantun konte Gregorina, pukovnik za općine kotorskoga kontada; Vasilijo Đurasović (Hercegnovi); pop Đuro Lazarović za općinu grbaljsku i za tri općine (Miholjski Zbor), i za škaljarskoga kapetana Tripa Petrovića, koji je svojom rukom stavio križ; pop Ivo Radović za luštičku općinu; pop Filip Kostić za općinu krtoljsku; Mirislav konte Zanović za grad Budvu; Stevan Lazarović za općinu muljansku.[284]

Sava Plamenac, crnogorski serdar, tvrdio je u svojim kasnijim pismima ruskome caru Aleksandru, da su združenje ili zajednicu

[284] Ovu odluku nar. skup. donosi talijanski Visković, 163—164, mjestimice netočno, u kopiji ovjerovljenoj od gener. tajnika privremene vlade Frana Liepopillija; primjerak se (kopija) nalazi u PA, sv. 17 t. u. Na narodnom jeziku donosi Đorđević, o. c., 335—336, po M. Dragoviću, Materijali, Glasnik 40, 307—309. U Viskovića, osim drugih nedostataka u čitanju, nedostaje gdjekoji potpis ili potpisi nijesu doneseni redom, koji je u dokumentu održan.

Boke sa Crnom Gorom crnogorski i bokeljski poglavice utvrdili zakletvom pred oltarom. Ali nesuglasice su bile teške, pa je glavna odredba ovoga federativnoga pakta ostala na papiru, da će naime obje strane slijediti zajedničku sudbinu, bude li koja od njih, razvojem ratnih prilika, dosuđena kojoj od triju savezničkih vlasti, pod čiju se zaštitu pokušala da stavi nova provizorna vlada. Pisani ističe, kako katolički delegati nijesu znali za La Fontaineove basne (junica, koza i ovca u društvu s lavom), ali su ipak znali, što naslućuje ovo združenje, pa se predadoše svojoj sudbini i potpisaše pakt umetnuvši klauzulu, da će pakt biti punopravno raskinut, ako političke prilike dovedu jednu ili drugu od ugovarajućih stranaka na to, da bude sjedinjena s kojom bilo savezničkom silom. Te rezerve donosi suvremenik Kojović u svojim uspomenama, a kako je Kojović bio u području ovih događaja, nema ozbiljna razloga, da se njegovo izlaganje odbaci kao neosnovano. To potvrđuje i činjenica, da su se na toj skupštini imala izabrati i dva odaslanika, da saopće trima vlastima zaštitnicama sjedinjenje Boke sa Crnom Gorom, ali predstavnici katoličkih općina nijesu pristali na to, nego su tražili sjedinjenje s Austrijom.[285] Zato onakva formulacija pakta bila je jedna fino smišljena formalnost, koja je imala prikriti pred savezničkim silama, razumije se ukoliko je to bilo moguće barem izvana, pravo raspoloženje, točnije, međusobno neraspoloženje; jedan akt kurtoazije prema taktičnome vladici, kako ga je nanio čas. U stvari, i jedna i druga strana nije ni mogla da ozbiljno uzme onakvu stilizaciju pakta. Nešto bokeljska psiha, nešto crnogorski mentalitet, a nešto političke okolnosti, samo su imperativno nalagale potrebu, da se pakt smatra raskinut, ili, još točnije, da naprosto bude raskinut, netom bi jedna od ugovarajućih stranaka pala pod koju bilo od tri velike savezničke vlasti. Istina, ovakva klauzula nije mogla ući u sam pakt, jer je ovaj imao odisati duhom intimna jedinstva, ali se mogla usmenim dogovorom utanačiti kao faktično obavezna za obje strane, pa se i utanačila. Onako stiliziran pakt nije odgovarao ni željama ni interesima ni jedne ni druge strane, nego samo za čas. Nije se u taj čas ozbiljno računalo s kombinacijom, da bi Crna Gora i Boka mogle doći pod Englesku. Dolazile su ozbiljno u obzir Austrija i Rusija. Ali za slučaj, da bi Boka imala potpasti pod Austriju, bilo je isključeno, da bi to želio i vladika i narod Crne Gore za svoju zemlju. A u slučaju, da bi Boka i Crna Gora

[285] Po Erberu Tomanović, o. c., 107.

došle pod rusku vlast, moglo se sa sigurnošću pretpostaviti, da bi to rješenje rado pozdravili i crnogorsko pučanstvo i pravoslavni bokeljski svijet. Jedno takvo rješenje nije moglo biti a priori mrsko, s obzirom na prijašnja iskustva, ni katolicima u Boki. Samo se sve razbijalo o teškoću ili bojazan, da ruska zastava u bokeljskim vodama ne bi maskirala crnogorsko podanstvo, a od ovoga su katolički primorci strahovali.

Sjedište je provizorne vlade bilo u Dobroti kraj Kotora, koji je još trebalo oteti iz francuskih ruka. Vladika je sa centralnom komisijom residirao u jednoj palači, sad u ruševinama, na položaju »Dračeva njiva« ispred Biokovine.

Pokrajinsko Vijeće Crne Gore i Boke Kotorske, na osnovu prethodnih kongresa i ugovora od 29 listopada o ujedinjenju i o zakletoj vjernosti između dvije pokrajine, da ustali čvrstu podlogu za održanje ovoga pakta, javne sigurnosti i dobra vladanja, izdade iste godine 1813 1 studenoga u Dobroti uredbu o organizaciji vlade ili konstitucionalni dekret. Po toj uredbi *pokrajinsko vijeće dviju pokrajina* imalo je sastojati od 41 osobe, biva, od predsjednika, potpredsjednika i 30 odaslanika (deputata) bokeljskih općina, i od 9 poglavica odaslanika crnogorskih (čl. 1), a moglo je zasijedati u prisutnosti većine odaslanika (čl. 2). Za predsjednika vijeća i centralne komisije pri privremenoj vladi bio je označen mitropolit crnogorski i bokeljski, ruski kavalir Petar Petrović (čl. 3). Osniva se pri vladi *Centralna komisija,* da odlučuje financijama, pravdom (sudstvom), policijom i svim upravnim ograncima (čl. 4). Pod kompetenciju te komisije potpali su i organi državne sile, pa tko im se ne pokori ili druge potakne na nepokornost, pada pod kaznu predviđenu za uvredu Veličanstva (čl. 5). Ovako stroga sankcija bila je potrebna, da se u zametku spriječe krvavi incidenti na granici i između pojedinih mjesta. Centralnu će komisiju sačinjavati predsjednik ili potpredsjednik i devet crnogorskih glavara odaslanika i devet odaslanika bokeljskih općina (Dobrota, Perast, Risan, Prčanj, Hercegnovi, Grbalj, Paštrović, Budva, tri općine Miholjskog zbora), a vijećat će i odlučivati s većinom odaslanika (čl. 6 i 7). Da se predusretne svaka autokracija, kojoj Bokelji nijesu nikad bili skloni u svojim domaćim poslovima, predviđa osmi članak, da predsjednik ili potpredsjednik ne mogu ništa odlučiti u javnim poslovima bez komisije; vlast im se ograničuje na potpisivanje dekreta i akata. Time je bio politički utjecaj vladičin jako stegnut.

Generalnim vladinim tajnikom imenovan je Frano Liepopilli, s platom od 10 peča (pezze colonate) na mjesec. Svi javni akti nosit će na čelu: »Privremena vlada dviju ujedinjenih pokrajina Crne Gore i Boke Kotorske pod zaštitom triju savezničkih vlasti Rusije, Austrije i Engleske« (čl. 11). Ipak su bar kasnije obično spisi nosili na čelu nešto kraći naslov (bez dodatka o zaštiti vlasti). Za blagajnika, koji će upravljati javnim novcem prema odredbama centralnog vijeća, imenovan je konte Vicko Ivanović iz Dobrote. Korupcija i pristranost kažnjavaju se izgonom odaslanika iz komisije (takav je oglašen i kao sramotan), a o tome će se obavijestiti obje pokrajine, ne budu li potrebne i još teže kazne (čl. 14). Metropolitu se doznačuje na službu 20 ljudi, sa 30 novčića plate dnevno svaki. Za unutrašnju sigurnost i za navalu na neprijatelja određeno je 200 stražara pod upravom šest kapetana; a 100 će stražara obilaziti (buluk ili buljuk), gdje se potreba ukaže, pod upravom dvojice kapetana, Đika Martinovića sa Cetinja i kneza Jova Rajkovića iz Grblja. Druga stotina stražara ne će oblijetati, a upravljat će ih četiri kapetana. Svi će stražari dobivati dnevno 40 gazeta ili solada, a kapetani im 50. Mogu za sebe zadržati i od plijena provizije, namijenjene neprijatelju, samo sa privolom vlasti; budu li pri ruci za uvoz ili izvoz neprijateljskih pisama ili provizije, bit će kažnjeni teškom tamnicom na dva mjeseca do jedne godine, a prema slučaju i zapljenom dobara i smrću.[286]

Ustankom na Francuze vraća se Boka na svoje stare ustanove, korporacije i povlastice. Plemstvo i patriciji ponovo dobivaju svoje stare naslove i prerogative. U vrlo značajnom zaključku peraškog općinskog vijeća 30 studenoga 1813 ističe se, kako je ova pokrajina (Boka) ustrajala »pod žalosnim i nečovječnim mučenjem francuskog vladanja« od dana 11 (zapravo 12) kolovoza 1807, ali bez dobra reda, nego uvijek nepostojana u svojoj građanskoj organizaciji; ta je vlada svojim dekretom, ovdje (u općinskom arhivu) registriranim pod danom 14 studenoga 1808, ukinula općinska tijela i promijenila ih u komune (comuni), u koje je mogao ući svak bez obzira na klasu ili stanje ili na porijeklo ili na poštenje, pa su se promijenila i imena općinskih poglavica. Zatim zaključak proglasuje za neredovit i nezakonit izbor sindaka i načelnika (podestà), a tako i općinskih doglavnika (savi, aggiunti), postavljenih pod francuskom

[286] Primjerak uredbe u PA, sv. 18 m. o.; Visković donio, 165—166, mjestimice pogrešno.

upravom, jer se takav izbor »nije slagao sa starim dobro utvrđenim metodama ovoga Uzvišenoga Većega Vijeća«, pa zato ovi izbori nijesu bili ni registrirani u knjigu Vijeća, »da se ne bi jednim nepravilnim zakonom sakatio red, dobro utvrđen davnim vjekovima«. Francuzi su utvrdili, nabraja se dalje, i perašku tvrđavu i otočić sv. Jurja, »tako da nam je bilo nemoguće da se izmaknemo tako barbarskom jarmu« kao ostale općine i mjesta ove pokrajine; ali napokon stresoše taj jaram bez ikakve kobne posljedice 13 prošloga listopada »po nekom osobitom Božjem čudu i po osobitoj milosti, udijeljenoj nam zagovorom Presvete Marije naše Zaštitnice, davši potrebno svijetlo i mudar postupak onomu, koji je u taj čas upravljao ovom našom Otadžbinom, uvriježivši u srca ovih naših odličnih domorodaca i sugrađana onu staru srčanost, vjeru i revnost«. Tako ostadoše slobodni i nezavisni, samo pod zaštitom triju savezničkih vlasti kao i sva ova pokrajina. Povodom toga, gospodin konte Alviz Visković, koji je do toga časa vršio funkciju načelnika, ovlašten na to od minule francuske vlade, sazove velikim zvonom Veliko Vijeće po starom zakonu i običaju, uz sudjelovanje nekolicine iz universitadi (drugi, građanski red); svega ih je bilo na okupu tridesetipetorica. Visković im je održao zrelo promišljen govor, podsjetivši ih na minule patnje, mučenja i posvemašnju bijedu, podnesenu »pod odurnom francuskom vladavinom«, i opasnu osamljenost, u kojoj se »ova naša nesretna Otadžbina« našla sa svih strana na tužnoj periferiji, ugrožena od strane Crne Gore, ove pokrajine i dviju tvrđava u francuskim rukama. Po svršetku ovoga govora javno se odreče načelničke časti, nametnute mu od francuske vlade, a dadu odreku i drugi općinski funkcionari. »U isti čas bi napušten odurni, ogavni i sramotni dekret francuske vlade, ovdje registriran pod nadnevkom 14 studenoga 1808, poništavajući ga u svim njegovim dijelovima, kao i da nije bio učinjen«; ali da njegova abolicija bude još sramotnija, bi jednoglasno (na kuglice) prihvaćeno, da se uspostavi Općina u svojoj prvotnoj uredbi i dostojanstvu sa njezinim pravima, zakonima i prerogativama kao i u prošlosti. Nato bi izabran po starome načinu jednodušno za kapetana »ove Uzvišene Općine« konte Alviz Visković, čime mu je otadžbina iskazala živu zahvalnost za neumoran rad na njezinu korist.[287]

[287] Zato odluče jednoglasno u istome vijeću, da se u zahvalu za oslobođenje »od nepodnosivog francuskog podanstva« svake godine neopozivo i bez izgovora općina s narodom i sa teritorijem latinskih sela 13 listopada nađu

Privremena je vlada svratila osobitu pažnju organizaciji sudovanja. Uvjerena, da »od neporočnosti sudaca zavisi i građanska sloboda građana i zaštita njihovih interesa« izda dekret u Dobroti 18 studenoga 1813, a objavi ga 8 prosinca. »Hoteći providjeti, da sudovi pravo postupaju, eda se što više ustali javni i privatni mir«, dekret određuje, da se pravda vrši od »bankada« (bancate), biva, općinskih funkcionara, po starim metodama, ali samo u građanskim stvarima, a u kaznenim i kriminalnim samo će izvijestiti centralnu komisiju o faktu i o dokaznim tragovima; o ovim će stvarima suditi centralna komisija; a da građanska osuda bankada bude legalna, treba da je potpiše centralna komisija; od suda bankade ulaže se priziv na centralnu komisiju kroz tri mjeseca, a ova odlučuje o apelu bez posredovanja odvjetnika; sudac bankade, ako mu se dokaže pristranost ili podmitljivost, bit će isključen iz bankade dekretom centralne komisije, a dekret će biti na njegovu sramotu oglašen po svima općinama, a ni on ni njegovo potomstvo ne će moći zapremati nikakav častan položaj u dvjema pokrajinama; njegov postupak može zaslužiti i težu kaznu.[288]

Provizorna je vlada ovom strogošću pregnula da održi pravilnost, savjesnost i ekspeditivnost u sudovanju. Značajno je, da mnogu kompetenciju prisvaja sebi, da se spriječi samovolja i osvetljivost, koja je pri radikalnoj izmjeni političke situacije mogla

izjutra na otočiću od Škrpjela, da se tu obavi svečana služba Božja zahvalnica. PA, Zelena knjiga III, f. 75 i 76. Donosi u cijelosti i Visković, 167—170, ali ne sasvim ispravno, mjestimice nije prijepis ni vjeran. Sr. i moje djelo »G. od Š.«, 92—93. — 20 veljače 1814 izabran je u per. općin. vijeću nakon 10 godina kapelanom škrpjelskog svetišta Vicko ko. Balović, jer se u redovitom petogodišnjem roku nije moglo doći do izbora »radi raznih intriga i zapreka propale francuske vlade do sadašnje epohe, kad se nalazimo riješeni i slobodni od onako barbarske i nečovječne vladavine«. ZK III, f. 78. — Eugen Napoleon, potkralj Italije, princip Mletaka, natkancelar francuskog carstva, u svome proglasu Bokeljima na početku francuskog vladanja (8 rujna 1807) obećava blagost za one, koji su nakon požunskog ugovora svojim vladanjem izazvali nezadovoljstvo Njegova Veličanstva; samo će oni biti kažnjeni, koji se od dana, kad su francuske čete zaposjele Boku, ogriješe o podaničke dužnosti. Štampani primjerak u Balovićevu arhivu u Per. Veliki sudac i ministar pravde Luosi u svojoj okružnici kralj. prokuratorima pri sudovima, 5 svibnja 1809 iz Milana, obara se žestoko na Austriju, u vezi s ratom, koji je te godine buknuo između A. i F., i na Englesku. Ističe, kako je Napoleon »prvi između ratnika« i kao takav on »diktira i pobjedi«; od njega su uzvišene ustanove, koje osiguravaju narodnu snagu, a »bez njega bismo opet pali jadnom žrtvom feudalnosti i sujevjerja«. Rat Austrije, Fr. naziva »borbom tmine protiv svijetla«. Mnoštvo, piše Luosi, treba uputiti u prave uzroke i u prave uzročnike ratova, i otkriti mu zasjede onih, koji kušaju da zaskoče njegovu lakovjernost, a zapravo ga guraju u propast! Primj. okružnice u Bal. arh. Ali sve ovakve izjave i deklamacije nijesu mogle spriječiti opće neraspoloženje protiv franc. režima.

[288] PA, sv. 18 m. o. Donio Visković, 172—173, sa nešto pogrešaka.

lako izbiti, i da unekoliko zazire od sudova dobrih ljudi, da se izbjegnu duge razmirice među strankama. Ali nije sudovanje s dobrim ljudima bilo i formalno ukinuto. Tako je predsjednik centralne komisije metropolit Petar odredio (2 II 1814), da arbitražni sud, sastavljen od trojice članova dobrotske općine i od trojice članova prčanjske, odluči o razmiricama između peraške obitelji Rupčića i nekih mladića, koji su se toj obitelji zagrozili uništenjem.[289] Da se održi mir i red, morale su općine sedmično izvješćivati centralnu komisiju o eventualnim neredima.

Odmah prvih dana ustanka biše uspostavljeni stari zdravstveni kolegiji. Značajno je i za političko shvaćanje Bokelja, da je dvorski komesar, dakle Brunazzi, svečano instalirao u Perastu (30 listop.) zdravstvenu komisiju ili ured, i to kao prvi u pokrajini, da ga Stjepan Alberti, lučki kapetan na Rosama, bez rezerve odmah priznaje, a i privremena vlada isto tako. Ova je međutim preduzela najstrože zdravstvene mjere za robu i putnike i radi sanitarnih i radi političkih obzira. Tako povodom kužne bolesti u susjednoj turskoj Arbaniji (1813). Đurićani, seljani peraške općine, morali su paziti na Verigama, da se u zaliv ne kriomčari sumnjiva roba iz Arbanije. Isto su tako stroge mjere preduzete potkraj 1813, kad se kužna bolest raširila po turskim selima od Gacka na Korjeniće.

[289] Dotično pismo predsjednikovo, upravljeno kapet. Viskoviću, gdje hvali njegovo držanje u toj razmirici i uzima u zaštitu obitelj Rupčića, s osobitim obzirom na svećenika don Ivana R., u PA, sv. 17 t. u.; donio i Visković, o. c., 184—185. — Niko je R. još 1797, nakon pada mlet. vlade, u doba anarhije, pokušao da navede mnoge mješćane na revoluciju protiv plemstva (općine). Uza sve to obitelj je te iste godine, osim Nika i nasljednika mu, pridružena agregacijom plemstvu ili općini, i to kazadi ili bratstvu Miokovića. Ali se oni ne smiriše. Tako je već bilo govora o izdaji aktivnog zastavnika Frana R. prigodom zauzeća tvrđave sv. Krsta; pošto je F. otkrio povjerenu mu tajnu, zavjerenici su bili prisiljeni da se dočepaju tvrđave nešto prije utanačenoga roka. Braća Niko i Josip R. sa nećakom Franom i dalje rovare protiv plemstva i druge zavode na neposluh. Neki mladići prekore R. radi sablažnjiva vladanja u jednoj zgodi, a oni od toga doba samo snovahu o osveti. Najteži se slučaj desio u noći od 31 prosinca 1813, kad je glavnom ulicom prolazila ispod kuće R. noćna straža od 14 mladića s vojvodom Mihom Zaratovićem obilazeći po naredbi kap. Visk. Tad opali Frano R. iz obora (avlije) svoje kuće pušku »a mitraglia«, ali ne pogodi vojvodu, nego stražara Aleksandra Mazarovića i rani ga. Uzalud je općina nastojala oko izmirenja. I sam je svećenik R. vrijeđao povrijeđenu stranu. Napokon se izmire u kući opć. vijeća, ali samo naoko, jer ne htjedoše da dadu nikakvu zadovoljštinu općini. Zato u Vel. Vijeću odluče 17 veljače 1814 jednoglasno (sa 30 glas.), da se za primjer drugima i za naknadu općini braća Juraj, Josip, Ivo, njihovi baštinici i nasljednici za vazda smatraju isključeni iz Plemenitog Tijela, kao da nikad nijesu bili ni pripojeni. Sr. ZK III (PA), f. 81, i sv. 16, nazvan netočno »Libro Verde«. Visković, 184, donosi, kako je mladež, ogorčena, nešto prije toga bačvom praha htjela dignuti u zrak (ispod svoda kraj crkve sv. Ivana) kuću R., ali je to u zadnji čas jedva spriječio požrtvovni Visković.

Osobito su stale na oprezu pogranične općine Risan, Perast i Hercegnovi. Nijedan zdravstveni ured nije smio ekspedirati brodove ni putnike bez dozvole centralne komisije,[290] kojoj su se morali predstaviti i putnici izvana sa svojim kartama.

Dakako, u ukočenoj političkoj situaciji nije moglo da bude govora o živoj trgovini preko mora. Ipak je provizorna vlada, da doteče »državnim potrebama«, odredila carinske takse svojim dekretom od 5 studenoga 1813. Uvozila se, između drugih stvari, riža iz Italije, kava s istoka i zapada (Martinika), sapun s istoka i iz Pulje, duhan (strani) u listu i duhan u prahu, spirit, t. j. rozolj i rum, suha svinjetina, bakalar i druga suha riba. Izvozilo se ulje, suha smokva, sir, suho i posoljeno meso, razne kože, suhi loj i svijeće lojanice, ukljeva zvana »bojana« (po rijeci istog imena) i olovo. Ali je izvoz ulja bio ograničen, da ne bi pokrajina ostala bez tako potrebna artikla; izvoznici su morali ostaviti 10% za domaću potrebu. Vlada je stala na put samovolji trgovaca, koji nijesu htjeli primati sitni novac, mletački od 8 solada, i dubrovačke poluperpere od 9 solada; uz to je naredila, da se u prometu prima francèskun za 11 mletačkih lira i 4 solda, srebrni dukat za 8 lira i 2 solda.

Provizorna je vlada pokazala mnogo spretnosti u upravljanju državnim poslovima, što nije čudo, jer su njezinu administraciju vodili praktični bokeljski pomorci, koji su tokom dugih vjekova od svojih općina stvorili male republike. Da administracija fungira lakše, formiran je, nakon kapitulacije Kotora, dekretom 19 siječnja 1814 administrativno-politički dikasterij ili, kako se običnije nazivao, *administrativno-politički magistrat*, unutar same centralne komisije, koji je fungirao za grad Kotor i za obje pokrajine, Boku i Crnu Goru, kao uži egzekutivni organ komisije, sazivajući njezine deputate na sjednice. U taj su dikasterij, koji je imao sjedište u Kotoru, ušli osim vladike i guvernadura Radonića još i ko. Alviz Visković, peraški kapetan, i ko. Mirislav Zanović iz Budve.

Privremena se vlada služila u službenom općenju s bokeljskim općinama uglavnom talijanskim jezikom i starim pečatom kotorske katedrale sv. Tripuna.

[290] Pod privremenom vladom imaju isprave ovih ureda na čelu ovakav napis uz grb općine: »Noi per le loro alleate Maestà Austria, Russia, e Brittagna Capitanio e Giudici di Perasto, e Sua Giurisdizione ecc.« (1813), dok su i u prvoj i u drugoj austrij. vlad. ovakve isprave (i druge opć. štampilje) nosile na pr. ovakav naslov: »Noi per Sua Maestà Imperiale Reale App. ca Cap. o di Perasto, e Giurisd.ne ecc.« (1814 do 1823). Inače prov. vlada (Petar Petrović) izdaje pasoše u ime cara ruskoga na talijanskom jeziku.

Vlada je obavještavala pučanstvo o uspjesima savezničkog oružja, što je moglo da bude od osobita interesa za pitanje o konačnoj sudbini Boke, i znamenitije zgode proslavljala svečanim službama zahvalnicama u crkvama. Tako 6 studenoga (1813) javlja, kako je Dresden otet Francuzima, Englezi provalili u južnu Francusku (sa pirenejskog poluotoka), Austrijanci u Italiju. Samo što je Dresden kapitulirao tek 11 studenoga. Proslavljena je svečano i velika pobjeda kod Leipziga (16—18 listop.), a kao motiv navodi vlada, da su njezini »rezultati oslobodili Njemačku od francuskog pritiska«.[291]

Kapitulacija Kotora

Iz obavijesti provizorne vlade o pobjedi kod Leipziga razabira se,[292] da 18 studenoga stacionira u Boki engleski brik. Hoste se povrati, da opsjeda Kotor, pri čemu mu je mnogo poslužila artiljerija pridignuta u Perastu. Engleza je nagnalo na ovaj korak to, što je očekivao skori dolazak austrijskog generala Todora Milutinovića s vojskom, da s engleskom pomoću zauzme Dubrovnik i Kotor. General Frano barun Tomašić zapremio je na jesen Dalmaciju u ime cara Frana. Tomašić je bio designiran za guvernera Dalmacije, dok je general Lattermann postavljen za prvoga guvernera Ilirije nakon izmaka Francuza. Zadar se konačno predao austrijskoj vojsci nakon duljega podsjedanja 6 prosinca.

Hoste je kroz mjesec prosinac engleskom bezobzirnošću pokupio po Boki sve potrepštine za napravu baterija, za topovski namještaj. Osobito mnogo ovoga oruđa s prahom namaknuše mu dvije peraške tvrđave, a Risan vreće.[293] Hoste je samo zapovijedao, da se njegovim časnicima da slobodan pristup u tvrđave i u magazine. Pače Englezi zatraže od Brunazzija (na Prčanju) 100 ljudi (18 prosinca); te je ljude Brunazzi plaćao sa 20 gazeta na dan, a pridigao ih je iz bokeljskih mjesta.[294]

Prema jednom starom dobrotskom rukopisu[295] započela je topovska paljba na grad na sam Božić, 25 prosinca 1813. Prava se opsada zapravo osjetila tek dolaskom Engleza. Zato je i mogao

[291] Svi ovi podaci u PA, sv. 17 t. u. i 18 m. o.

[292] Sv. 18 m. o.

[293] Ispunjene pijeskom mogle su braniti od neprijateljskih hitaca.

[294] Podaci u sv. 17 t. u.

[295] U posjedu P. Radimira, a poslužio se njime F. Visković u svojoj knjizi.

Gauthier odbiti vladičin poziv na predaju, upravljen mu još 29 listopada. Čak nije smatrao za potrebno ni da saopći svome obrambenome vijeću svoj odgovor vladici. Opsadne su čete tukle Kotor sa 12 položaja, koji dominiraju gradom i kaštelom. Po tradiciji, Englezi su postavili na brdu Vrmcu naprema Kotoru bateriju na položaj, koji je mogao odlučiti sudbinom grada. U gradu i tvrđavi bila su 62 topa. Hrvati iz gradske posade potpuno dezertiraju, ali su i Talijanci bez prekida napuštali svoju dužnost. Ovi su dezerteri dolazili svake noći pod gradske zidine i najavljivali skori opći juriš, a to je slabilo moral posade. U nestašici novca Gauthier dade opljačkati srebro iz moćnika stolne crkve, i sakuje tim srebrom, kako se već moglo, komade novca od 10, 5, i 1 franka. Na prednjoj strani nose ovi novci slovo N (Napoleon) ispod carske krune, naznaku vrijednosti s natpisom »Dieu protège la France« (Bog štiti Francusku), a na naličju »Cattaro en état de siège 1813« (Kotor u opsadnu stanju 1813) sa ratnim trofejem (top, mač i puška). Gauthier je bacio u promet 3800 komada ovoga novca.[296] General sazove 3 prosinca svoje vijeće za obranu, da odredi mjeru hrane očekujući pomoć, kako spominje Pisani na osnovu protokola (Verbalni proces kotorskog obrambenog vijeća), koji se nalazi u pariskom ratnom arhivu. Ali pomoć nije stizavala.

Šesnaest bomba sa Vrmca padne na gradsku općinu, gdje su biti zatočeni utamničenici, ljudi nepoćudni francuskom režimu, ali ovi nijesu bili povrijeđeni, jer je krov bio zastrt ovčjom kožom. Pri već poznatom listopadskom istupu Hrvata iz grada bili su ovi utamničenici povučeni u kaštio sv. Ivana nad gradom, da budu zaštićeni.

Hoste je, opsjednuvši grad ozbiljno, pismeno zatražio 2 siječnja 1814 kapitaluciju. Gauthier se u početku nećka, ali na ponovne Hosteove ponude sazove 3 siječnja vijeće, u kome je bio i major Mihajlović. Neprijateljske su baterije bile srušile jedan dio kaštelskog zida sa strane Špiljara, a sv. Ivan je bio uzet na nišan. U takvoj situaciji vijeće odluči, da Hosteu ponudi časnu kapitulaciju. Hoste primi ponudu, i grad kapitulira 4 siječnja 1814. Gauthier sa svojima zajamči, da ne će služiti sve do izmjene zarobljenika, a Englezi ga skupa s posadom, oružjem i prtljagom

[296] Tu i tamo po Boki mogao se naći još pokoji egzemplar; tako u kući Tripkovića u Dobroti. Ima ga i numizmatička zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu, a jedan sam primjerak našao i u »Museo Correr« u Mlecima.

otpreme u Fermo (Italija). Sam Hoste uđe među kotorske utamničenike, ko. Iv. Stanislava Burovića Zmajevića i drugove, i najavi im slobodu. Ali ne zadrža grada u svojim rukama, nego po prethodnom sporazumu prepusti ga vladici 12 siječnja (po starom rukopisu na narodnom jeziku, u posjedu P. Radimira, 6 siječnja), a Hoste se sa fregatom i brikom udalji, uzevši materijala po volji, put Dubrovnika, da podupre opsadu, kojom su Austrijanci pod Milutinovićem bili stisli grad. Nakon kapitulacije provizorna se vlada premjesti iz Dobrote u grad; odsad se njezina akta datiraju u Kotoru, a ne više u Dobroti.[297]

Dvoboj između austrofilstva i rusofilstva

Jakov Brunazzi, oskrbljen komisijom austrijskog nadvojvode Frana d'Este, pregnu svojski, da utre put austrijskom utjecaju. U centralnoj komisiji izbije težak razdor između ruske i austrijske stranke, pa vladika nije mogao nikako uskladiti težnje katoličkih Bokelja sa svojim aspiracijama niti putem te ustanove, koja je u prvome redu imala za svrhu, da suprotnosti koordinira i nivelira. Tako je uspjelo pristašama Brunazzijevim, ili bolje njemu samome, da ga je Generalno Vijeće dviju pokrajina izabralo, da zajedno s narodnim odaslanicima asistira privremenoj vladi. Tu »kada god intervenira, uvijek je bio koristan dobroj općoj stvari, i uvijek tretirajući stvari i naklonjen po mogućnosti na korist i uzvišenje vazda velike i uzvišene austrijske kuće«, kako se čita u jednoj svjedodžbi, koju je izdala Brunazziju peraška općina godine 1813.[298]

Pravoslavni Bokelji iz Kotora upute vladici 17 studenoga (po starome) 1813 adresu,[299] kojom traže protekciju ruskoga cara,

[297] Pri predaji grada Gauthier je jedan ključ gradskih vrata predao guvernaduru Radoniću, a drugi Vicku Lovrenčeviću (sigurno ne »Lovrančiću«, kako se kojiput susreće, drugdje »Lovronzovich«), kapetanu, iz Perasta, kao delegatima centralne komisije. Prema tome, ključ nije predan Lovrenčeviću kao nekom austrijskom emisaru, jer ga je austrij. uprava uzela na nišan kao *ruskoga* pristašu, a došao je i u popis članova kot. lože. On je postojano slovio kao neki predstavnik ruskih aspiracija, koje je vladika još u tome času smatrao u skladu sa svojima. — O opsadi i kapitulaciji K. vidi, osim već naved. sv. 17 (nešto i 18) u PA, još i: Pisani, o. c., 468—470; Visković, 175—177; Tomanović, 110—111, koji događaje u vezi s time prikazuje po Erberu. Ima interesantnih detalja o predmetu i u biografiji ko. Stan. Burovića u već naved. »Alcune poesie ed una prosa«, 29—30.

[298] Ova interesantna isprava nalazi se u obiteljskom arhivu Viskovića, koji ju je i donio, 171—172. Nosi nadnevak 2 studenoga, što nije vjerojatno, jer je provizorna vlada bila tada tek u formiranju; možda 2 prosinca.

[299] Đorđević, 343—344.

da je uživaju kao i Crnogorci, s kojima su se sjedinili, a uživali su je za 17 mjeseca; vladika je i onako došao u Boku, da ih oslobodi barbarstva, u kome se nađoše 6 godina i 2 mjeseca. Potpisani su: Nikolaj Ognjenović, Đorđe Sutović, Nikolaj Lipovac, Jovan Šortan i Nikola Radonjić. Nego, vladika je bio već 20 studenoga (po nov., 8 po star.) tajno uputio Savu Plamenca k caru Aleksandru s pismenom molbom, da primi Crnu Goru i Boku pod zaštitu. Inače se izjavljivao spremnim, da sačeka odluku saveznika. Ona je naknadna adresa kotorskih rusofila dobro došla vladici, da se pokrije pred austrijskim pristašama.

Sad preduzmu katoličke općine protuakciju. 9 prosinca sastave u Dobroti predajnu molbu ili akt na austrijskog cara Frana I: Uslijed događaja nastalih u ovim stranama, kaže se tu, pokrajina je Boke Kotorske došla u stanje slobode i nezavisnosti, pa su se zato sve katoličke općine, raspolažući same sobom, svojevoljno odale Apostolskomu Veličanstvu, iznesavši preko nadvojvode Frana d'Este, svoga protektora, neke uvjete; poglavice općina, potaknuti jednodušnom željom svojih općinara, donose do znanja pred kraljevski carski prijesto ovu dobrovoljnu predaju, da je Veličanstvo dobrostivo primi, u dokaz poštovanja i harnosti za dobročinstva primljena pod prijašnjom upravom; vesele se uspjesima austrijskog oružja, žele i dalje tako; ali kako su takvi događaji podvrgnuti tajnim odlukama Božje Providnosti, oni za slučaj kakva neuspjeha mole cara, da ih ne prepusti nikad zajedničkom neprijatelju, »jer bi, prema poticajima izvana i radi naših djela, odstup ove pokrajine u njegovu korist nanio našoj Otadžbini očaj i najtragičniju propast mnogim čestitim nevinim obiteljima.«[300]

Sava je Plamenac, prolazeći preko Šibenika, otkrio misao vladičinu dalmatinskom episkopu Benediktu Kraljeviću, koji je pledirao za pripojenje Boke Austriji, pa je zato i dojavi Tomašiću. Tako je Plamenac na svom putu bio zadržan. Ali je Tomašić, koji se inače bavio oko Zadra (Z. kapitulirao 6 prosinca), doznao za raspoloženje bokeljskog pučanstva od bokeljske deputacije. Bokeljske su općine naime upravile generalu pismo datirano 11 prosinca (1813). U toj predstavci ili molbi ističu, kako su se mnoge bokeljske općine, oslobodivši se Francuza, dobrovoljno podvrgle austrijskome caru; predstavnici tih općina mole generala, da što prije odašalje jedan manji kontingenat četa, da se na vrijeme pro-

[300] Kopija, bez potpisa, u PA, sv. 17 t. u.; donio i Visković, 173—174.

vidi miru i sigurnosti, a tako i »važnim državnim objektima, koji se tiču interesa Njegova Veličanstva Cara«; kad dođu ove čete, pučanstvo se nudi na raspoloženje onomu vojničkomu zapovjedniku, koji bude označen po generalu; tako bi se situacija normalizirala, a time bi se ispunile i »vruće želje svega naroda«; svako bi zakašnjenje urodilo neželjenim posljedicama, a Gauthier bi, iako ne će da pregovara s Englezima i s nacionalcima, dolaskom austrijske vojske bio sklon na pregovore. Ta je predstavka upućena generalu po Petru Lukoviću, koga šalju u Beč u komisiji, pa će ga on obavijestiti podrobnije.[301] Odaslanikom za austrijski prijesto bio je delegiran umni i spretni Petar Luković. Njega pošalje Brunazzi u glavni stan saveznika.[302] Luković je krenuo 20 studenoga kao i Plamenac. Prema tome se vidi, da su bokeljske katoličke općine onom predajnom molbom htjele naknadno potkrijepiti, jednim formalnim aktom pred domaćim svijetom — sva je prilika za to i nema potpisâ —, dogovorenu akciju Lukovićevu. Jer, ukoliko je poznato, odaslanik je uručio caru Franu drugu molbu ili akt s nekim uvjetima ili željama, na što uostalom aludira i ona dobrotska predstavka od 9 prosinca. I doista, u prčanjskoj Zelenoj knjizi[303] sačuvana je kopija ovog dedikatornog pisma katoličkih općina, datiranog u Dobroti 11 prosinca (1813), a otposlanog po Petru Lukoviću caru Franu u Troyes.

Istog dana, naime 11 prosinca 1813, upravljaju katoličke općine,[304] preko svog odaslanika Petra Lukovića, pismo nadvojvodi Franu d'Austria d'Este, kojim mole njegovu zaštitu i zagovor, da ih car primi u svoje podanstvo. Detaljno se opisuju diferencije između katoličkih mjesta i pravoslavnih. Većina bi pravoslavnih, tu se ističe, privatno bila za Austriju, ali ih odvraća neki tajni pokretač. Mole nadvojvodu, neka se zauzme, za slučaj, da austrijska kuća ne uzmogne zadržati Boku Kotorsku, da je u suverenskim pravima zamijeni car ruski i kralj Velike Britanije, uz preferencijalno pravo u nasljedstvu, kako ga predvidi car austrijski. Blokadu Kotora vršila su dva engleska broda; traže od nadvojvode, koji se za kratkog

[301] Kopija u prčanj. Zelenoj knjizi, 67, 68. Predstavka bez datuma i bez potpisa u PA, sv. 17 t. u.; donio Visković, 179—180, sa nešto pogrešaka.

[302] Đorđević piše »iz Perasta« s. 337.

[303] 69, 70, u prč. arh.

[304] Gregorina je potpisan kao pukovnik-zapovjednik narodne straže, i na ime komuna Lastve, Tivta, Lepetana, Bogdašica, Kavča, Mrčevca i Lješevića.

zadržavanja na Visu već bio zainteresirao za Boku, da se pošalje za opsadu Kotora jedan bataljon austrijske vojske. Francuzi su već dva mjeseca teško tištili narod u gradu.[305] — Zatraženi bataljon nije bio poslan. Pismo katoličkih općina nadvojvodi odaje rafiniranu diplomatsku spretnost. Općine ne će da se zamjere nijednoj savezničkoj vlasti. Ali ipak namiguju Austriji, jer bi po njihovu traženju austrijski car imao odlučiti ili predvidjeti preferencijalno pravo u nasljedstvu između cara ruskoga i kralja britanskoga za slučaj, da Austrija ne uzmogne zadržati Boku. Razumije se samo po sebi, da bi se katoličke općine lako poskrbile, da austrijski car donese odluku u skladu s njihovim težnjama i interesima. Nego, pitanje političke pripadnosti Boke Kotorske nije se nikad tretiralo u toj formi.

Kad je Tomašić uočio, da su bokeljski katolici primili sjedinjenje s Crnom Gorom samo kao diktat časa, nametnut potrebom obrane, uputi u Boku majora (u mir.) Andriju Dabovića i već poznatoga konta Kristofora Viskovića, da porade za austrijsku stvar. Visković je bio po prijedlogu bar. Tomašića imenovan poručnikom vašela (14 XII 1813).

Austrijski general Todor Milutinović, koji se bavio opsadom Dubrovnika, obaviješten od Hostea o kapitulaciji Kotora, stigne, napustivši za čas opsadu, sa 700 ljudi 6 siječnja 1814, dakle dva dana po predaji Kotora, pred Hercegnovi, ali nađe vrata zatvorena i Crnogorce na zidinama u prijetećemu držanju. Vladika je sutradan izvijestio Milutinovića, da je zapremio Boku na ime ruskoga cara, pa bi svaka sila s austrijske strane samo ogorčila Crnogorce, a oni bi odgovorili pljačkom; zato ga zaklinje, u interesu Boke, da se zaustavi i pričeka odluku savezničkih vlasti. Hoste nije htio predati Kotora u ruke Austrijanaca, da održi obećanje dano vladici. Katoličke općine nijesu u taj čas mogle da se otvoreno izjave na Milutinovićevoj strani, jer su se bojale represalija sa protivne strane. A sigurno je Hoste odbio želju austrijskoga generala i zato, što je na vrijeme spazio, u kakvoj se nezgodnoj situaciji nalaze austrijski pristaše pokraj oružanih Crnogoraca. Tako je Kotor predan vladici, a Hoste se udalji, da podupre opsadu Dubrovnika (12 siječnja), što je već spomenuto; Milutinović uloži prosvjed pred vladikom i povuče se ispred Novoga (7 siječnja), da

[305] Kopija u prč. Zelenoj knj., 71—78.

nastavi s opsadom Dubrovnika, koji konačno i kapitulira 27 siječnja. Tako je prvi generalov pohod ostao bez rezultata.

U isto doba, naime 4 siječnja, dakle istog dana, kad se predao Kotor, ali nešto prije same kapitulacije, sastavi centralna komisija (predsjednik vladika) u Dobroti jednu predstavku Tomašiću, u kojoj se lukavo ističe, kako je Boka, čameći više od šest godina pod francuskim pritiskom, čeznula za svojim oslobođenjem, pa se u tu svrhu sjedinila s Crnom Gorom, »koja uživa zaštitu ruskoga carstva«, s uzajamnim obećanjem, da će dijeliti istu političku sudbinu, i da će radije uginuti negoli ponovo potpasti pod Francusku. Zatim se izlaže, kako je došlo do oslobođenja pomoću britanskih pomorskih snaga, i kako se, da se izbjegne anarhiji i radi zajedničke obrane, osnovala privremena centralna komisija, očekujući odluku saveznika. Najinteresantniji je pasus, radi koga je i redigirana ova predstavka: ako general (Tomašić) ima komisiju od savezničkih dvorova, da zaposjedne obje pokrajine, Crnu Goru i Boku, s uvjetima i povlasticama zatraženim, »to bi ispunilo naše želje, i zacrtalo bi među nama najljepšu i nautješniju epohu«; u protivnom slučaju usrdno ga mole, da obustavi odašiljanje četa do odluke savezničkih dvorova, kojima su upućeni posebni odaslanici, da se tako izbjegne unutrašnjim razmiricama i, s obzirom na topografski položaj, osigura mirno življenje.[306] Kako se vidi, ova je predstavka jedan fini politički trik vladičin, komu nitko živ nije mogao vjerovati, da bi zajedničko potpadanje Crne Gore i Boke pod Austriju značilo ili zacrtalo »najljepšu i najutješniju epohu«. Glavno je bilo, da se iskoristi časovita situacija i otkloni opasnost austrijskog vojničkog pohoda. — Engleska i onako nije pokazivala ozbiljne volje, da okupira ili dobije Boku. Dakako, iz obzira prema velikim žrtvama saveznice Austrije, koja je bila najviše zainteresirana na istočnoj jadranskoj obali. Zato je Engleska prepustila Austriji i Korčulu, koju drži u ovo doba, naime od 14 veljače 1813 do 15 srpnja 1815, kad je po odredbama bečkog kongresa definitivno predana Austriji, pa napokon i važnu višku bazu (13 srpnja 1815), a zadovoljila se u prvom pariskom miru (1814) i na bečkom kongresu (1815) Maltom, Mauritiusom, Ceylonom, Helgolandom, Rtom Dobre nade, protektoratom nad jonskim otocima. Teritorijalno malen dobitak prema žrtvama, što ih je Velika Britanija

[306] Ispravu v. u PA, sv. 17 t. u. Donosi i Visković, 178—179, ali izostavivši jedan važan pasus.

uložila, da slomi Napoleona.[307] Ali je engleski državnik Pitt zgodno izrazio, prilikom bitke kod Trafalgara (1805), mentalitet svoje zemlje: »Engleska je spasila sebe svojom srčanošću, ona će spasiti Evropu svojim primjerom.« Njezin je glavni cilj bio postignut: slom francuskog imperija, jer je Napoleon promašio u borbi sa svjetskim položajem Velike Britanije, i učvršćenje britanskog svjetskog gospodstva. Zato je Engleska i zadržala važne strateške pomorske točke u svojim rukama i u borbi s Napoleonom utvrdila svoje gospodstvo nad svjetskim morima, znatno proširivši i svoj posjed u Indiji.

Nakon kapitulacije Kotora udalji se iz Boke zajedno s Milutinovićevim četama i intrigant Brunazzi, koji se uzalud nadao, da će sad postići Kotor za austrijsku zastavu. Kapitulacijom grada njegova je misija bila dovršena. Pri tome se u običnim povjesnim prikazima ovih događaja nije dovoljno naglasila činjenica, da je u prvom redu držanje Hrvata u francuskoj vojsci (Budva, otočić sv. Jurja, Hercegnovi, Kotor) omogućilo sretan uspjeh bokeljskog ustanka. Sad razviju, mjesto Brunazzija, živu akciju u prilog Austrije major Andrija Dabović, tast ko. Stanislava Burovića-Zmajevića, ko. Kristofor Visković, i sam ko. Stanislav. Dabović i Burović mnogo urade, pače i život stave na kocku, jer Crnogorci postave ucjenu od 3000 mletačkih cekina za onoga, tko im obojicu preda žive ili mrtve.

Međutim je Petar Franov Luković, odaslanik ili prokurator katoličkih općina, stigao do glavnog stana saveznika i 22 veljače 1814 u Troyesu u Francuskoj uručio caru Franu akt o predaji bokeljskih (katoličkih) općina pod istim nadnevkom (Troyes, 22 veljače 1814). Bilo je to u doba, kad su saveznici prenesavši rat u Francusku upeli sile, da Napoleona konačno svladaju. Španjolci su engleskom pomoću pod Wellingtonom (lord Wellesley) napredovali na francuskom jugu, ali je zato Napoleon baš tih dana tukao saveznike istočno od Pariza, prisilivši glavnu armadu pod Schwarzenbergom, nakon pobjede kod Montereaua (18 veljače), da se povuče na Troyes.

Akt, predan od Lukovića i od njega potpisan, ističe najprije patnje bokeljskog stanovništva pod francuskom vladom za sedam godina; Boka »vrativši se u svoju prvašnju slobodu, da može

[307] Gibraltar je još g. 1704, kad je usplamtio rat za španjolsku baštinu (1704—1714), zauzeo admiral Rooke, a utrechtski je mir (1713) to sankcionirao.

slobodno raspolagati sama sobom«, prihvatila je za oružje i sretno se oslobodila; sad bez vladara, imajući na umu devetgodišnje vladanje, kad su cvali trgovina i pomorstvo, »ponovo se obraćaju katoličke općine i komune iste pokrajine preko moje najponiznije ličnosti Vašemu Veličanstvu, da se udostoji primiti ih u svoje podanike, i premda su neki poglavice grčkih (= pravoslavnih) općina i komuna iste pokrajine zagrijani od kojega stranca, da se službeno obrate drugome vladaru, ipak ukupno pučanstvo ne želi drugoga do Vaše Veličanstvo, jer je iskusilo očinsku i slatku vladu, koja ih je upravljala kroz devet minulih godina.« Zatim akt iznosi u deset točaka želje Bokelja: tako, da se stare povlastice u punoći potvrde; da se osnuje trgovačko-pomorski sud od trgovaca glavnih općina u zalivu; da grad Kotor bude središte pokrajine, zavisno samo od Carskog Dvora u Beču, a ne od drugih pokrajina, pogotovu ne od Dubrovnika; da glavne općine budu razlikovane od manjih, i da budu podložne samo primarnoj vlasti; da se ne učini nikakva promjena na štetu povlastica bez privole jednog odaslanstva glavnih općina; kad god car ili nasljednici mu ne ushtjednu da štite Boku, da je ne može ustupiti niti da njome raspolaže, nego da je ostavi u sadašnjoj slobodi.[308]

Carev reskript nije izostao. Car Frano odgovara, 26 veljače 1814 u Chaumontu, kako je dirnut izrazima odanosti, potvrđenima pismom, što mu ga je prikazao odaslanik Petar Luković, i izjavljuje, da vraća arbanaškoj pokrajini (Boki) vladu, koje se tako rado sjećaju; nada se, da će sretna budućnost uslijediti iza zlih vremena, i obećava pučanstvu dokaze svoje očinske ljubavi; povratak mira i sloge među njima bit će najdragocjeniji dokaz poslušnosti i ljubavi, i u tu svrhu računa s naporima njemu odanih; siguran je, da će pomoći svima sredstvima, kojima raspolažu »general i čete, što smo ih već uputili u vašu zemlju, kamo će doći da uguše smutnje, koje nas mnogo žaloste.«[309]

---

[308] Akt (talijanski) donosi po Erberu Tomanović u prijevodu, 108—109; v. isti akt u Visk., 182—183, po starome rukopisu u posjedu Pava Radimira. Međutim se kopija ove dedike sačuvala u prčanj. Zelenoj knjizi, 79—81. V. i već cit. kolekciju dokum. u istome prč. arh.

[309] Donio po Erberu Visk., 183; Tomanović u prijevodu, 109—110, ali pri kraju netočno. Reskript (talijanski) cara F. kao odgovor na molbu Luk., »deputata« pokrajine Arbanije, čuva se u prčanjskom op. arh. Ovo je zapravo vjerna reprodukcija originala, koji je ostajao u državnom arh. Ali ovaj prč. dokum. ima nadnevak 26 veljače (u Chaumontu), a ne 22, dakle isti dan, kad je uručeno predajno pismo po L., što obično pogrešno donose naši povjesnici.

Kako se razabire, carski odgovor se ograničio na nekoliko lijepih, ali općenitih izraza, osim napomene o generalu i četama, koje dolaze. Inače nijednom riječju ne čini se niti aluzija na tražbine Bokelja. Car se zapravo ne obvezuje na ništa. Ali jamačno ni ovakav akt ne bi bio austrijski car izdao, da se nije unaprijed sporazumio sa svojim ruskim saveznikom o sudbini Boke. Držanje cara Aleksandra samo utvrđuje ovu pretpostavku.[310]

Luković je izvršio još jedno djelo. Upravio je caru molbu, datiranu u Chaumontu 28 veljače (1814), da se prisili Francuska, pri sklapanju mira, da naknadi neisplaćene kredite činovnicima i drugim vjerovnicima u Boki.[311]

Pisani spominje, kako je 29 siječnja bila održana skupština sa 64 delegata konfederiranih pokrajina, i kako se tad obnovio pakt o združenju. Bilo je odlučeno, da će se sačekati odluka saveznika, i da se ne će dozvoliti novim četama, da prijeđu granicu. Bilo da se doista radilo o nekoj skupštini 29 siječnja, o čemu nema spomena u domaćim ispravama, bilo da je Pisani zamijenio ovu skupštinu s onom 26 ožujka, o kojoj se sačuvao spomen, ruski je pukovnik kavalir Nikić[312] preuzeo zapovjedništvo nad vojskom u Boki, razumije se sporazumno s vladikom i sa njegovom privolom. Vojnički guverner obiju ujedinjenih pokrajina, Nikić se usko poveza sa pravoslavnim općinama, i iz njihovih redova organizira obranu za svaki slučaj, pazeći na austrofilske agitatore. Nikićevoj se akciji osobito odazvao Risan. Pukovnik u svojim pismima hvali odanost Rišnjana caru Aleksandru i potiče ih na vjernost. — Već nakon pada francuske vladavine, godine 1813, kad su sva katolička mjesta bila ugrožena od ruske stranke i Crnogoraca, ovi su sa primorcima (Bokeljima rusofilima) imali zaskočiti kaštio sv. Krsta u Perastu, ali je straža bila pojačana. Nato je Nikić imenovao za-

Nije bilo ni naravno, da baš *istog dana*, jednom skoro nerazumljivom žurbom, odgovori austrij. car, i da ta dva akta, uručena odn. sastavljena *tobož istog dana*, nose pri nadnevku *dva različita mjesta*.

[310] Visk., 181, sasvim krivo tvrdi, da je car F. primio u saslušaj P. Luk. u *Udinama*, krivo shvativši smisao jednog pisma Peraštanina Antuna Stijepovića iz Trsta 25 III 1814, PA, sv. 17 t. u., upravljena per. općini. L., izvršivši s uspjehom svoju tešku zadaću, morao se boriti, da mu općine naknade trošak. Još g. 1819 povlačilo se ovo pitanje.

[311] Kop. molbe u prč. Zel. knj., 82—83.

[312] Tako se on piše u nekim svojim pismima (ćir.), koja se čuvaju u obiteljskom arhivu Ivelića u Risnu, a tiskao ih je Visković, 225—227. Inače se kojiput susreće i verzija »Nikitić« i druge.

povjednikom ovoga kaštela tobož svoga pouzdanika, u čemu se prevario, i naredio, da se ne smiju više vijati na kaštelu tri zastave (savezničkih vlasti), nego samo ruska, ali je općina i dalje vijala sve tri.[313]

Milutinović se međutim u ožujku primakao bokeljskoj granici, što je već bilo naviješteno onim carevim pismom, potaknut i pozivima austrijskih agenata. 16 ožujka pred zoru stigne Milutinović ispred Novoga, ali uočivši prijeteće držanje Crnogoraca iznad grada, a i bez vojničke pomoći od strane bokeljskih pristaša, povuče se istog dana po noći natrag. Sigurno stoga, što se nije dovoljno osjećao jakim protiv sprema Nikićevih ili se bojao teška zla zbog razdora u bokeljskom pučanstvu. Što god bilo, ova je neodlučnost generalova bacila u očaj bokeljske katolike, a ohrabrila njihove protivnike, pa sad nastanu teške šikanacije katoličkoga pučanstva, sa pljačkama i ubojstvima. Za Milutinovićevu je neodređenost značajno i to, da je ovaj pohod preduzeo, iako je još trajala oporba protiv austrijskog režima u Dubrovniku, gdje su se aristokrati nadali uspostavi stare republike. Nikić je doduše u Novome bio osnovao gradsku stražu za održavanje reda i sigurnosti, da se tako spriječi krvav obračun između katolika, austrijskih pristaša, i pravoslavnih, rusko-crnogorskih pristaša, koji je prijetio poradi približavanja Austrijanaca. Uza sve to, Nikić je u Novome izvršio pljačku nad austrijskim pristašom trgovcem Tripom Bronzom iz Perasta. Neraspoloženje je s vremenom raslo zbog odlaganja okupacije.

Međutim su saveznici pobrali definitivne uspjehe. 31 ožujka 1814 uđu sa carem Aleksandrom i kraljem Fridrikom Vilimom u Pariz. Predsjednik središnje komisije Petar Petrović upravi bokeljskim općinama proglas iz Kotora o ulasku saveznika u Pariz. Ističe, kako Englezi drže Brest i Toulon; Napoleon, »nepobjedivi uzurpator«, zaklonio se u Fontainebleau; naređuje se svečana zahvala Bogu, što se napokon smilovao Evropi. Spomen je na ulazak u Pariz svečano proslavljen po crkvama.[314] Metternich je diplomatski svladao Napoleona, a spretni i lukavi Talleyrand (Charles Maurice) spasio je Francusku, jer je već prije šurovao s carem Aleksandrom iza leđa Napoleonu, pa sad pregnu da povrati Burbonce na francusko prijestolje. Tako je postigao, da su Napoleon i njegova obitelj bili

[313] Ovaj zadnji podatak o per. kašt. u jednoj promemoriji peraške općine guverneru Dalmacije Tomašiću iz g. 1816. PA, sv. 18 m. o.

[314] PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

svrgnuti s prijestolja 2 travnja po krnjem senatu jednom deklaracijom, koju je on sastavio, a Aleksandar potpisao. Napoleon dobije otok Elbu kao samostalnu kneževinu i rentu od šest milijuna lira. Uviđavni je Metternich, zajedno sa carem Franom, uočio, da je Napoleon (na Elbi) preveć blizu Francuskoj i Evropi.

Antagonizam između bokeljskih austrofila i rusofila poprima sve oštrije forme. Daje mu hrane neuspjeli pohod Milutinovićev od 16 ožujka. Zato bi sazvan pokrajinski kongres ili skupština obiju ujedinjenih pokrajina okružnicom od 23 ožujka. 26 ožujka sastanu se u Kotoru 64 poglavice i odluče: 1. Obje će pokrajine u sadašnjemu stanju mirno čekati odluku savezničkih vlasti o njihovoj političkoj sudbini; nitko ne smije tajno dozivati nove čete, ni intrigama ometati status quo i prouzročiti unutrašnje razmirice. 2. Kroz tri dana će napustiti Boku austrijski major Dabović, Vicko Ziffra i Vuko Stankov Bogdanović kao rušitelji javnoga mira i uzročnici velikih nereda u dvjema pokrajinama. 3. Utvrdit će se novo pravilo za brz postupak javne uprave, i organizirat će se oružana četa za stražu i za policiju. 4. Zamolit će se pismeno zapovijedajući general u Zadru bar. Tomašić na ime obiju pokrajina, da ne preduzme nikakvih kretnja prema Boki do odluke Dvorova, da se uklone teže nesreće. 5. Stigne li izvana u područje dviju pokrajina kakvo pismo ili manifest političkog sadržaja ili sa smjernicama, koje su u opreci sa sadašnjim stanjem, ima se pod najstrožu odgovornost predati vladi. 6. Ruski kavalir Nikitić (Nikić), kapetan garde Njegova Carskog Veličanstva sviju Rusija i pukovnik jedne kozačke pukovnije, ima biti priznat za vrhovnog zapovjednika kopnenih i pomorskih snaga dviju pokrajina, i vojničke ekonomije i administracije, i svak mu ima iskazivati pun posluh u tome svojstvu. 7. Poglavice će općina hapsiti delinkvente i predati u ruke pravde, a pomoći će ih državni organi. 8. Pokuša li koja strana sila da zapremi pokrajinu (Boku) prije odluke Dvorova (savezničkih), svi će složno, izakako uzalud pokušaju na mirne, odbiti otvorenom silom svaki pokus. 9. Ima se pismeno zahvaliti pukovniku kavaliru Nikitiću za sve, što je uradio prilikom zadnjeg pristupa austrijskih četa na granicu.[315]

Ovaj je zaključak, odnosno kongres, smatran od jednog dijela bokeljske javnosti za zasjedu i mistifikaciju. Prema zanimljivim

[315] Ispravu sa skupštinskim rezolucijama i potpisima (kopija) v. u PA, sv. 17 t. u. Donio i Visković, 186—187, sa nešto griješaka.

podacima jedne povjerljive opsežne informacije, upućene Brunazziju od dobrotske općine, kongres je bio sazvan za 25 ožujak, ali nije bilo dovoljno broja, pa se saziv prenio na 26 ožujak. Dobroćani su se ponijeli razborito i pravedno prema drugim mjestima. Nijesu nasjeli, nego su tražili prije sastanka, da budu obaviješteni, o čemu će se raspravljati. Zato, jer se radilo o tome, da se izigraju austrijski pristaše, izostao je potpis dobrotskog općinskog predstavnika, iako je za to bio određen Ilija Radimiri. Nijesu potpisali ni Peraštani. Pače sutradan po kongresu, 27 ožujka, upute zasebnu izjavu, sastavljenu od ko. Stjepana Balovića, kancelara općine, a potpisanu od kapetana ko. Alviza Viskovića,[316] centralnoj komisiji, kao svoj »votum separatum«. Nakon oslobođenja od »nečovječnog i barbarskog francuskog jarma«, naglasuje se tu, dale su se obje pokrajine pod zaštitu triju savezničkih vlasti, dok se ne odluči o njihovoj sudbini; zato je osnovana centralna pokrajinska komisija sa privremenim karakterom, da se održi red i mir, a na čelo joj je aklamacijom postavljen metropolit Petar Petrović; dok traje savršena harmonija, općina nalazi uzaludnom svaku izmjenu unutrašnjeg vladanja, sve do odluke triju vlasti, »kojima je već poznat naš položaj i naše vruće želje njima upućene«; kako peraška općina nije despotska, nego podanička, ne može niti smije da sudjeluje svojim glasom pri davanju apsolutnih ovlaštenja ijednoj osobi za punomoć guvernera ovih dviju pokrajina, »jer takva ovlaštenja mogu biti podijeljena jedino od tri savezničke vlasti, i kad bi ikad spomenuta peraška općina u slijepu i nepromišljenu uzbuđenju abuzirala od jednog takvog apsurda, počinila bi najveći zločin prema istaknutim savezničkim vlastima hoteći da izigra njihove premudre političke odredbe, jer su valjda do ovog časa odredile, koja će nas od njih triju morati da zaštiti«; ako je pukovnik Nikić dobio posebna široka ovlaštenja od nepobijeđenog cara sviju Rusija ili po sporazumu triju savezničkih vlasti, da bude guverner, od časa, kad im se to objavi, priznat će njega i u njemu živu sliku nepobijeđenog Aleksandra, Cara sviju Rusija, i pokorit će se carevim zakonima, jer će biti nepristrani; ako je privatna samovolja prekršila kakav pokrajinski zakon, pa je red da se sistemizira bolja uredba, općina će pri tome poraditi svim silama i time dokazati, da joj je samo do mira i bratskog jedinstva. — Ovaj »votum separatum« odaje diplo-

[316] PA, sv. 18 m. o.; donio i Visković, 189—190, ali ne potpuno točno. Dobrotska informacija u PA, sv. 17 t. u.

matsku profinjenost. Peraštani se stavljaju na sasvim legalnu podlogu: nema izmjene u unutrašnjoj upravi do konačne odluke saveznićkih vlasti o sudbini pokrajine. Nikić faktično nije imao komisiju ni od ruskog cara ni od drugih saveznika. Ali s druge strane unutrašnja uredba Boke nije bila diktirana od saveznikâ, pa se zato mogla mijenjati i bez njihove intervencije.

Od 64 sudionika onoga kongresa bilo je 50 Crnogoraca, i to oružanih. Za njih je potpisao, na ime Crne Gore i Brda, guvernadur Vukolaj Radonić. Od ostalih 14 potpisnika samo su trojica katolici: Vicko Luković, odaslanik za prčanjsku općinu; Josip Andrić, odaslanik za stolivsku; Markantun Gregorina, pukovnik kontada. Inače mnogi potpisnici nijesu imali punomoći, nego su se rekrutirali iz redova vladičinih suradnika. Pop Đuro Lazarović, ugledan kod svih vlada ovoga doba, koji je potpisao na ime sve općine grbaljske i na ime Miholjskog Zbora zamoljen od tamošnjih kapetana, bio je gonjen od francuske vlade i sklonio se za nekoliko godina kod crnogorskog metropolita, a nije ni knez nijedne grbaljske knežije. Jovo Perazić je potpisao kao odaslanik paštrovske općine. Ali su Paštrovićani poslali za njim potjeru, koja je glasno objavila po gradskim trgovima, da on nema punomoći. Tomo Đanjević je potpisao na ime Braića, Maina i Pobora. Mali trgovac vinom, zaštićen od Stefanovića, sumnjiv prošlim vladama, izbjeglica, našao je zaklona kod vladike i bio mu tajnik, dok su općinari triju općina i prije i poslije odbili, da se odazovu pozivu vladičinu i pukovnikovu na otpor protiv Austrijanaca. Jakov je Stefanović potpisao mjesto Karla Zambarinija ili Zarbarinija, odaslanika kotorske općine. Kao odaslanik kotorske općine dao je svoj potpis i Špiro Sutović. Zarbarini je bio utamničen u negvama u kotorskome kaštelu za 19 dana od austrijske vlade, ali je izmakao dolaskom Rusa g. 1806. Ni Zambarini, pekar, ni Sutović, krojač, dućandžija, a sad intiman savjetnik vladičin i tajnik pukovnikov, nijesu imali vlasti u Kotoru, gdje je plemenito (plemićko) tijelo predstavljalo grad, a dvojica su njegovih članova bila ovlaštena za pitanje predaje.[317]

[317] Podatke crpem iz dobrotske informacije. — Još su kongresni zaključak potpisali: Teodor ko. Ivelić, kapetan risanski; Vaso Đurasović, kapetan hercegnovski; Pavo Maina, na ime sve budvanske općine; knez Filip Lazarović; Niko Doljanica, na ime kneza Nika Bojkovića; Niko Radonić, na molbu kneza Iva Tujkovića, odaslanika grbaljske općine. U popisu kotor. masona spominje se Spiridion Sutović iz Kotora, odvjetnik grčkoistočne vjere, po nekima neznatan član u loži, po drugima »Vénérable«; slovio je kasnije kao iskren austrofil.

Na osnovu kongresnog zaključka bi upravljeno od strane kongresa 26 ožujka, dakle istog dana, iz Kotora pismo bar. Tomašiću, gdje se ističe, kako je Boka otposlala svoje odaslanike na savezničke dvorove, da sačeka njihovu odluku o svojoj političkoj sudbini; intrige Brunazzijeve, pa Dabovićeve, izazvaše tu skoro pohod austrijskih četa do granice, pa je zato ponovo bio umoljen general (Milutinović), da odstupi do odluke saveznika; sad opća skupština obiju ujedinjenih pokrajina moli Ekscelenciju, da ne preduzme nikakvih koraka do odluke, da se izbjegne propasti, koju bi nanio nov pristup četa; koja god bude sudbina Boki, pokrajine će se pokoriti.[318] Među potpisnicima se čitaju i neka nova imena: Ilija Radimiri, za dobrotsku općinu; Baldasar Zarbarini, za svog oca Karla, odaslanika grada Kotora; Vicko Lovrenčić (ne »Lovrenzovich«) za općinu perašku. Ovaj Lovrenčević, koji dolazi na drugome mjestu odmah nakon potpisa guvernadura Radonića, nije uopće morao imati punomoći od strane peraške općine, konsekventno njezinoj punoj i istaknutoj apstinenciji, s tim manje, što je bio istaknut rusofil. — Tomašić odgovori 17 travnja iz Zadra: 10 o. mj. stigla mu je careva odluka; car je pismom od 4 ožujka iz Chaumonta obavijestio državnog ministra grofa Zichyja, povodom molbe podastrte mu u Troyesu po bokeljskom odaslaniku, da u njegovo ime obavijesti bokeljsko stanovništvo, da je prihvatio njihovu želju za povratak u njegovo podanstvo, da će im molbu uvažiti, netom nanesu prilike, a da se oni međutim pokažu dostojni dobrim vladanjem; general obavještava stanovnike Boke Kotorske o vladarevoj odluci »za utješnu vijest i za njihovo umirenje«.[319]

Uto stignu pojačanja austrijskoj vojsci u Dubrovniku, gdje je aristokracija još uvijek gojila nadu u uspostavu stare republike, oslanjajući se pri tome na austrofopske težnje u susjednoj Boki. Ali se Hrvati, dezerteri iz Kotora, pobune, jer su tražili, da se vrate kući, nakon mnogo godina odsustva, i zato nijesu htjeli poći opet natrag, na Boku, pa je trebalo ugušiti bunu svom strogošću austrijskih vojničkih zakona. Zato se ono i Milutinović bio povratio 16 ožujka, ne našavši na granici pomoćne čete obećane mu od Bokelja, a bojeći se, da mu se ne dignu Dubrovčani iza leđa. Nikić, koga je bio poslao u pomoć Crnogorcima ruski admiral Čičagov,

[318] Po Erberu donio talijanski Visković, 188; u prijevodu Tomanović, 113.

[319] Sravni PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826. Pismo donio talij. i Visković, 189; u prijevodu Tomanović, 113—114.

tom prilikom nemajući instrukcija u ime ruskoga cara prisilio je Austrijance na povratak, pak nastavi sa pripremama. A ruski pristaše, osobito novska općina, prosvjedovahu protiv Lukovićeve akcije za pripojenje Austriji. Međutim je Milutinović po naredbi ratnoga vijeća u Beču iščekivao zgodnu priliku, da uzme Boku, ali bez prolijevanja krvi.

Nikić je majoru Daboviću upravio pismene prijetnje, a jedna grupa Crnogoraca potraži Dabovića u franjevačkome samostanu na Prčanju računajući, da se tamo krije. 3 travnja zatraži Nikić od dobrotske općine, da mu izruči francusku topnjaču, koju su Dobroćani oteli Francuzima u ustanku. Općina se odlučno usprotivi, da se ne bi lađa upotrebila protiv Milutinovića i njegovih četa. Ali na ponovne teške prijetnje — nije nedostajalo ni vrlo uvredljivih izraza sa strane vladike na račun Dobroćana »okorjelih buntovnika« — izruči točnjaču. 4 travnja zaište Nikić pismeno i od prčanjske općine, da mu izruči dvije francuske penike, kojih su se Prčanjani bili dočepali u ustanku. Prčanj je bio uzet na nišan već zato, što je od 16 ožujka bio pružio sklonište majoru Daboviću, pa se govorilo, da je Prčanj središte austrijske stranke, kako je Kotor ruske. Prčanjani, u nezgodnoj situaciji, pod prijetnjama, izruče penike, ali pod uvjetom, da posluže samo za održanje mira unutra, i da se povrate, netom mine potreba.[320] U svibnju 1814 provizorna vlada utvrdi Verige iz opreza, da ne bude kakvih iznenađenja sa strane, i izda propise za prolaz lađa. Baterijom je na Verigama upravljao Mitar Petković iz Risna. Njome se sprečavao »latinskim« općinama saobraćaj s austrijskom vojskom, da se zastraše katolici. Malo prije toga neke su bokeljske brodice gusarile u južnodalmatinskom primorju, pa se Milutinović, zapovjednik Dubrovnika, potužio na to.[321]

Milutinović je prigodom svog odstupa 16 ožujka uvjeravao Dobroćanina Radimira, da će se vratiti sa dovoljnim snagama do 13 ili 14 dana, ali se obećanje nije ispunilo. U travnju je stigao u Kotor jedan austrijski časnik, konferirao s vladikom i s Nikićem, i zatim je, razgledavši vojničke objekte, otputovao pod vojničkom pratnjom, da ne bi došao u doticaj s Bokeljima. 21 travnja ojačaju čete na granici, ali se Milutinović opet povuče. Vjerojatno je, da je tom prigodom general pregovarao s Nikićem,

[320] Za sve ove detalje vidi dragocjenu dobrot. informaciju.

[321] PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826, i sv. 18 m. o.

koji se gerirao kao ruski komesar. U ovom je času cio budvanski kotar bio ravnodušan prema ovom političkom spletkarenju. General je Milutinović svojim pismom od 1 svibnja uvjeravao Nikića, da bar. Tomašić, koji je već tada bio u Dubrovniku, ne će nastupiti put Boke. Potom je najavljen dolazak generala Plenka, da okupira Boku. General je doista došao 16 svibnja, ali Boka nije bila okupirana. Zato Dobroćani umole Brunazzija, da se pospješi s okupacijom. U svojoj informaciji,[322] odnosno pospješnici pod sami kraj svibnja, prikazuju očajnim izrazima situaciju austrijskih pristaša u Boki, osobito zbog prijetećeg držanja Crnogoraca, nastalu u prvom redu povodom Milutinovićeve neodlučnosti, jer eto ni drugi pohod nije donio rezultata. Bokeljski su austrofili skoro dvojili, hoće li ikad doći do austrijske okupacije. Pišući ovu informaciju, njezini sastavljači nijesu ni slutili, da je upravo tih dana i sa strane ruskog cara Aleksandra pala definitivna odluka o političkoj pripadnosti Boke Kotorske.

Serdar je Plamenac mjeseca travnja pisao iz Pariza caru Aleksandru, za kojim je pojurio u njegov glavni stan najprije u Troyes, pa u Pariz, a onda za njim i u Beč, tražeći, da car uzme u pokroviteljstvo Crnu Goru, da potvrdi njezino sjedinjenje s Bokom Kotorskom i da joj pridruži Konavle sa granicom na Cavtat. Plamenac je svakako stigao do cara i predao mu vladičino pismo, i isporučio želje pravoslavnih Bokelja. Car se napokon odluči iz Pariza, da obavijesti vladiku o svojoj konačnoj odluci glede Boke svojim pismom od 20 svibnja. U pismu napominje, kako mu je Plamenac predao njegovo pismo, i uvjerava ga o svojoj naklonosti; »ovakva osjećanja su kod mene stalna, i sada kad je proviđenje ojačalo zauzimanja moja i mojih saveznika, utvrđenjem općeg mira, mi smo obratili našu pažnju na susjednu vam zemlju Bokešku, želeći time učvrstiti vaš sopstveni mir«. Zatim nastavlja: »Zbog toga smo mi riješili istu povratiti državi austrijskoj, pod sjenkom koje je ona procvjetala.«[323] Nato napominje vladici, kako je on

[322] Iz nje su uzeti i ovi dijelom nepoznati podaci.

[323] Ovo pismo donosi po Medakoviću Tomanović, 118. Visković, 181, donosi po dubrov. listu »Dubrovnik« od 20 kolovoza 1897, koji ga je iznio iz cetinjskog arhiva, gdje se nalazi original. Sr. i Đorđevića, 351. Samo u stilizaciji ima prilično razlike u ovim različitim redakcijama. Sadržaj je isti. Ali na jednome mjestu odvaja Đ., koji donosi ovakvu izreku: »Mislimo (naime: car A.) da smo na Vaše zadovoljstvo utvrdili da ta zemlja (biva: Boka) uđe u sastav austrijske države, pod čijom je zaštitom cvetala«. Dakle drukčije nego u V., gdje stoji kao gore u tekstu (slično u M., resp. T.). Takva bi stilizacija graničila sa ciničkom porugom, pa je ispod pera jednog Aleksandra jednome crnogorskome vladici prosto nemoguća.

(vladika) pomogao ovome događaju (oslobođenju Boke), pa ga zato i poziva, da radi opće koristi ne smeta austrijskoj vojsci i da se sa svojim hrabrim Crnogorcima povrati u svoje granice, pa još k tome i da uloži svoj utjecaj na Bokelje, da se bez protivljenja pokore odluci saveznih država, a prava će im se i privilegije potpuno sačuvati. — Tu se dakle traži od vladike nešto nenaravno: da se nakon aktivne suradnje pri izgonu Francuza i nakon tolika oslanjanja na rusku zaštitu ne samo povuče u svoja brda nego da i svojim utjecajem skloni Bokelje, da se pokore Austriji. Boku bi bila Rusija, sva je prilika, zadržala za sebe, da joj diplomatski obziri prema saveznici Austriji, najviše interesiranoj u ovom pitanju, nijesu svjetovali onakvu odluku. U Boki se još održava dosad neutvrđena verzija, da se lukavi Metternich poslužio ženskom intervencijom, da skloni Aleksandra, da napusti misao na Boku. Svakako ruski car, inače vrlo zaslužan za oslobođenje Evrope od Napoleona, ali promjenljive ćudi, nije bio nepristupačan ovakvoj vrsti utjecaja.[324]

Prvi je pariski mir, što ga je uglavio francuski kralj Burbonac Ljudevit XVIII, brat smaknutog Ljudevita XVI, sa saveznicima 30 svibnja 1814, donio Francuskoj granice od 1 siječnja 1792 sa još nekim povećanjem državnog teritorija. I tu se, prema Francuskoj, ruski car ponio velikodušno, ali na račun Njemačke (Prusije). Austrija je sad ponovo dobila Lombardiju, Veneciju, južni Tirol i Dalmaciju, a posebnim carskim patentom bi oglašeno ponovno zaposjednuće ilirskih pokrajina. Ponovna je okupacija Boke od austrijskih četa, nakon one odluke Aleksandrove i nakon pariskog mira, postala pitanje od malo dana.

Vladika je Petar uzalud pregnuo, da pod ruskom zaštitom dobije Boku za sebe, premda je prije, za ministrovanja Dolcijeva, bio odlučan da brani slobodu Crne Gore i protiv presezanja Rusije. Želja, da i Crna Gora dođe u rusko podanstvo, posve se izjalovila. Rusija je napustila Boku i stoga, jer joj je prevelika udaljenost preko prostranog a neprijateljskog turskog carstva koliko po kopnu toliko po moru oteščavala redovit saobraćaj. A da ju je Rusija zadržala za se, valjda bi raspad turske carevine bio krenuo bržim tempom. Austrija bi se bila tim raspadom manje okoristila, a slavenski bi narodi na Balkanu bili jače osjetili rusku zaštitu. Međutim, i pitanje

[324] O tome u bokeljskim arhivima nema ni aluzije, što je uostalom i razumljivo već radi same delikatnosti predmeta.

pomorske ravnoteže na Sredozemnome Moru bilo bi dobilo drugu formu, pa je čak, pri nekim političkim konjunkturama, i Velikoj Britaniji mogao biti osporen predominantan položaj. Međutim je Rusija, usprkos tome, od bečkog kongresa pa do velikog rata, postala velika sila evropske, pače i svjetske ravnoteže, dok taj sistem ravnoteže nije bio onemogućen ruskom revolucijom.[325]

[325] Vladika je smatrao ustupanje Boke Austriji najvećom nesrećom po Crnu Goru i sve moguće pokušao, da o tome uvjeri rusku diplomaciju. Ali je ova, imajući u vidu svoje interese, kako ih je diktirao čas, prešla preko crnogorskih jadikovaka. Vidi za to vladičino shvaćanje uglavnom 14 poglavlje u Đorđevića, koji u gubitku B. za Crnu Goru vidi njezinu najveću nesreću (takav je i naslov ovoga zadnjega pogl. u njegovu djelu).

Druga austrijska vladavina

(počinje 1814)

Okupacija Boke od austrijskih četa

Po nekim vijestima (Erber) potkraj svibnja općine Dobrota, Perast i Prčanj silom odbiju pljačkaške bande Crnogoraca. Tom prilikom dođe do krvava okršaja, nakon koga se Crnogorci povuku. Katoličke općine, u strahu, da se Crnogorci ne vrate na odmazdu sa još većim snagama, zatraže od Milutinovića, da odmah provede okupaciju. Nego, značajno je, da u arhivskim uspomenama nema traga ovim krvavim bojevima, a tako ni u opširnoj i detaljnoj dobrotskoj informaciji Brunazziju. Kako god bilo, sigurno je, da su katoličke općine urgirale okupaciju u prvom redu radi nesnosne situacije i prijetećeg držanja Crnogoraca i drugih ruskih pristaša. Dobroćani su, izlažući se neprilikama, pisma i informacije donosili iz Boke u Cavtat, gdje se konačno 3 (po Đorđeviću 4) lipnja koncentriralo 26 kumpanija (3600 ljudi) sa flotiljom od 15 ratnih i prijevoznih lađa.

Po jednoj vijesti peraškog općinskog arhiva[326] potkraj travnja prestaje fungirati privremena vlada. To je i logička posljedica napetosti, koja je došla do osobito teška izražaja u pripremama obiju stranaka na Milutinovićev pohod (16 ožujka) i u metodama nakon pohoda. Pogotovu je zaključak narodne skupštine od 26 ožujka onemogućio svaku dalju ozbiljniju suradnju. Ipak privremena vlada (zapravo Petar Petrović) izdaje još 9 svibnja 1814 pasoše na talijanskome jeziku, ali sad u ime ruskoga cara.

Milutinović je iz svoga kvartira upravio 4 lipnja proglas Bokeljima, gdje im izjavljuje, da ulazi u Boku »u ime velikih država saveznica«; kori ih, što se ne pokoravaju volji ruskog i austrijskog monarha, nego sami hoće da presude; u ime sila saveznica postavit će red i mir, dok visoki vladaoci ne odluče o sudbini Boke; jamči ličnu i imovinsku sigurnost, i zaštitu svakomu, pa i poli-

[326] Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

tičkim protivnicima.[327] Prilikom trećeg dolaska Austrijanaca bili su odlučili protivnici katoličkih mjesta, da će, odbiju li Austrijance, zapaliti peraške kuće na novskoj rivijeri, napasti i opljačkati sva »latinska« mjesta, a ljude masakrirati. Ali je okupacija Boke, ovaj put definitivna, spriječila te osnove.[328]

General krenu put Boke 7 lipnja. Flotilja je imala operirati u samom bokeljskom zalivu zaštićujući čete pri napredovanju. Milutinović bane pred Novi 8 lipnja u 2 sata izjutra. Grad mu se preda bez otpora. Posada u neredu pobjegne. General izjavi Novljanima, da će im poštivati osobe i dobra, ako se suzdrže mirni, razoruža ih, ostavi tu četiri kumpanije, i proslijedi za Verige. Flotilja je međutim bila stigla pred Rose naprema Novome, na protivnoj strani zaliva, i zaposjela tamošnju bateriju, ali radi nestašice vjetra morala se za neko vrijeme zaustaviti pred Kumburom. To upotrebe Crnogorci i Rišnjani, pa napadnu kod Banića austrijske čete, ali budu prisiljeni na uzmak iznad Baošića i Jošice. U pola noći stignu čete na tjesnac Verige. 9 lipnja izjutra Austrijanci demoliraju bateriju na Verigama i uđu u unutrašnji zaliv. General zađe u Perast, i pozove preda se risanske poglavice, te im se zaprijeti, da će tridesetoricu dati strijeljati, ako se Rišnjani ne pokore. Poglavice prihvate njegove uvjete i obećaju, da će čuvati gorske putove prema Crnoj Gori i zaštititi austrijske čete s unutrašnje strane zaliva. Zatim nastavi put preko Orahovca i Dobrote i stigne poslije podne u 4 sata u blizinu Kotora. U isto doba prispije s druge strane zaliva odio, koji je zaposjeo Prčanj. Tada dođe do žestoke borbe s Crnogorcima, koja potraja do noći. Pred noć Crnogorci nasrnu tako žestoko, da je Milutinović naredio uzmak. Sutradan, 10 lipnja, iz rana jutra nastavi se borba. Uveče Crnogorci budu potisnuti u grad, a jedna je njihova kolona, sašla sa Cetinja, bačena preko granice. Po izvješću Milutinovićevu Crnogorci izgube 200 mrtvih i ranjenih, među njima tri vojvode i jednog serdara. Uto je vladika ponudio generalu, da će napustiti sav bokeljski teritorij, samo da mu ostavi Kotor, ali general odbi. 11 lipnja flotilja se postavi prema gradu, topovi budu iskrcani, a već u ponoći četiri topa otvore vatru. Vladika nato ponudi kapitulaciju, ali tako, da se na gradu pripusti i ruska zastava uz austrijsku, dok saveznici definitivno ne odluče s Bokom — što je bilo u stvari već svršeno. Milutinović pristane. Ali se Crnogorci uzbune

[327] Donio Đorđević, 352.

[328] Prema već spomen. promemoriji per. opć. Tomašiću iz g. 1816.

sa kapitulacije, pa sad vladika zatraži, da se ona odgodi. Milutinović ne prista. Vladika otpusti Bokelje i naredi Nikiću, neka obustavi neprijateljstva protiv majora Dabovića, koji se prema osnovi Milutinovićevoj iskrcao na Rosama i preko Svetog Stefana imao uzeti Budvu. Dabović je pri tome računao, da će ga poduprijeti tamošnji seljaci, ali oni dignu oružje na njega, pa mjesto da on opsjedne Nikića u Budvi, opsjedne ovaj njega u Sv. Stefanu. I već je Dabović bio da se preda radi nedostatka živeža, kad stigne vladičin nalog, da se Budva prepusti Daboviću, da se otpuste Bokelji, a on sa Crnogorcima da se povuče. Tako Nikić ode u Crnu Goru preko Maina. Vladika ostavi Kotor 12 lipnja ujutro, a austrijske čete uđu u grad. Sve dok nije stigla vijest, da su ilirske pokrajine definitivno utjelovljene s Austrijom, iskazivala se počast ruskoj zastavi.

I sami su pravoslavni Bokelji s vremenom postali nezadovoljni sa metodama crnogorske uprave kroz osam mjeseci, pa je to pripomoglo Austriji, da je bez većih teškoća mogla pristupiti organizaciji ovoga kraja. Milutinović je proglasio opću amnestiju za sve, koji su se bili politički kompromitirali. Erber spominje, da je posebnim proglasom 14 lipnja najavio Bokeljima, da je uzeo u posjed Boku Kotorsku u ime savezničkih vlasti. Proglas generala Tomašića 7 srpnja objavi Bokeljima, da je njihov teritorij anektiran austrijskome carstvu. Nato se 13 srpnja Milutinović povrati iz Kotora i objelodani obavijest Tomašićevu (od 7 srpnja iz Zadra), kako ga je carska i kraljevska kancelarija obznanila *notom od 3 siječnja*, da su, *prema sporazumu uglavljenu između savezničkih vlasti*, ilirske zemlje, i prema tome i dubrovačka država i Boka Kotorska i zavisni otoci, definitivno dodijeljeni austrijskome dvoru; javlja ovu odluku, da stanovništvo bude upućeno i da pregne da zasluži dobrohotnost vladara cara i kralja Frana I spremnom i lojalnom podložnošću.[329] Iz toga izlazi, na potvrdu onoga, što je prije istaknuto, da car Frano ne bi bio dao u veljači onakav odgovor Petru Lukoviću, odaslaniku i delegatu katoličkih općina, da nije prethodio sporazum sa ruskim saveznikom.

[329] Pisani, 459.

Druga austrijska uprava

Kotor je još za čas posebna pokrajina, Dubrovnik posebna, a Dalmacija je opet o sebi. Zajedničkoj je vladi u Zadru na čelu bar. Tomašić, civilni i vojnički guverner Dalmacije, Dubrovnika i Kotora. Milutinović, od 12 prosinca 1815 barun od Weichselburga, fungirao je kao građanski i vojnički guverner Boke Kotorske i Dubrovnika do početka 1816, kad su i Boka i Dubrovnik ušli kao sastavni dijelovi u Dalmaciju, koja je kao austrijska pokrajina bila izravno podvrgnuta Beču sa talijanskim službenim jezikom. U Kotoru je odmah okupaciji osnovana c. k. privremena intendenca kao administrativno-politička vlast, a intendentom je imenovan ko. Stanislav Burović Zmajević, koji se bio mnogo založio, da se obje neprijateljske stranke smire i da se na mirne sačeka dolazak Austrijanaca. Ovu je službu vršio do g. 1817, kad je u Kotoru osnovan okružni kapetanat ili poglavarstvo. Ali Burović nije bio imenovan okružnim kapetanom, jer vlastima nije bila po ćudi njegova privrženost rodnome kraju. Radi intriga u prisutnosti najviše gospode u Dalmaciji bio je g. 1818 po carevoj naredbi odstranjen iz službe dopustom na neodređeno vrijeme.[330]

I poslije austrijske okupacije Nikić u Kotoru izdaje pasoše za Tursku sa potpisom »Guverner dviju ujedinjenih pokrajina Crne Gore i Boke Kotorske«,[331] ali ih ni ruska diplomacija nije priznavala. Nasilja Crnogoraca nad nekim austrijskim vojnicima dala su povoda, da je vlast zabranila u srpnju 1814 svaki odnos na granici, pa i pismeni saobraćaj.[332] Međutim austrijske vlasti još uvijek strahuju od ruskog utjecaja na bokeljsko stanovništvo, pače računaju i na eventualan sukob s Rusijom. Tako je Milutinović, između drugoga, uprav pod ovim političkim kriterijem rasuđivao bokeljske masone. U jednom izvješću 20 listopada 1814 ističe opreke između bokeljskih primoraca i bokeljskih brđana: Oni prvi su za sto godina naprijed, ambiciozni, zagrijani za stare povlastice pod Mlecima, ali miroljubivi; drugi su, po generalu (pravoslavne vjere), najstrovije ljudstvo, što se da zamisliti, puni presuda, ljube samo anarhiju, pa zato i nema kod njih promišljena otpora; radi vjere i radi ruskog

[330] Bio je za kratko vrijeme »Vénérable« u kotorskoj loži. Javno se odrekao framasonstva zakletvom u svibnju 1812.

[331] »Governatore delle due provincie unite di Montenero e Bocche di Cattaro«, Đorđević, 356.

[332] Općinski arhiv u Dobroti, svezak dokumenata god. 1814—1817.

utjecaja, što ga šire dijelom Crna Gora dijelom domaće osobe, koje služe u Rusiji, odani su ruskoj vladi; u slučaju napetosti između Austrije i Rusije bez dvojbe bi uskipjelo; kako se u takvim okolnostima lako razvije ambicija ljudi, na koje se često ne misli, to bi se tu dao upotrebiti konte Mojslav Zanović, čovjek, koji bi morao biti davno daleko odavle (iz Boke).[333] A u pismu vladike Petra I ruskome kancelaru grofu Rumjancovu 26 rujna 1814 ima priložen spis osoba, koje austrijska vlada goni radi odanosti Rusiji. Između ovih spominju se, osim grofa Vojnovića, bivšeg ruskog majora i kavalira, i mnogih drugih, još i ovi katoličke vjere: Ivan Zambarin Kotoranin, kapetan, koji je sa svojim sinovima bačen u tamnicu; Kristofol Kolović Peraštanin, kapetan, koji je bio u ruskoj službi na brodu 1806, i postao je ruski podanik; Vicko Lovrenčević Peraštanin, kapetan, ruski podanik, morao je bježati u Krf. Još se u spisu spominje i Kotoranin Krivalija (Andrija Crivellia masonskog popisa, 1814 pokrajinski blagajnik). — Prema spisu, konte je Miroslav (Mojslav) Zanović zatvoren u sv. Lovrinac u Dubrovniku.[334]

Austrijska je vlast ovim mjerama htjela zastrašiti ruske pristaše. Svakako pogranično susjedstvo Crne Gore, gdje se je ruski utjecaj, osobito u nekim periodima, jako osjetio, duhovno podanstvo pravoslavnog bokeljskog svijeta crnogorskome mitropolitu, misao slavenske uzajamnosti i iste vjerske pripadnosti, koja je u balkanskim prilikama dobivala i karakter panrusizma, sve je to izazivalo oprez austrijskih vlasti, da ne bi, u stalnim političkim konjunkturama, bio ugrožen posjed pograničnog teritorija. Nego, *bečki kongres* (1 studenoga 1814-9 lipnja 1815), gdje Austrija, Engleska, Rusija, Pruska i Francuska pokušaše da Evropi dadu jednu definitivnu uredbu, člankom 93 i 94 povrati i potvrdi Austriji posjed ilirskih pokrajina, Lombardije, Mletaka, Sazburga, Tirola i tarnopolskog okružja. Premda je Francusku prvi pariski mir bio isključio iz vijećanja o teritorijalnim pitanjima, Talleyrandu, majstoru u intrigantstvu, uspije da dođe do prve riječi na kongresu i da izrabi neslogu savezničkih diplomacija. Kad je međuto Napoleon napustio Elbu, iskrcavši se 1 ožujka 1815 kod Cannesa, i jednim neviđenim avanturističkim naletom opet povukao Francusku za sobom u vrtlog, upravi Tomašić iz Zadra proglas stanovnicima Dalmacije, Arbanije i Dubrovnika (27 travnja), gdje ih

[333] Kidrič, o. c.

[334] Đorđević, 359—360.

opominje, da se ne dadu zavesti. Kucnuo je čas propasti, kaže se tu, za Napoleona, »koji je pogazio sve zakletve i vjeru; neprijatelja svakoga reda, svakoga počinka, svih liberalnih ustanova, umjetnostî i mira; rušitelja poljodjelstva, brodarstva i trgovine«.[335] Kongresne vlasti objave (13 ožujka) izjavu, sastavljenu od Talleyranda, da je Napoleon Bonaparte stavljen izvan društva i izručen javnoj osveti kao neprijatelj i rušitelj svjetskog mira. A sam je francuski ministar Fouché, čovjek bezgranično neiskren, bio mnijenja, da se čovjek (Napoleon) povratio luđi negoli je otišao, i da će dobiti jednu ili dvije bitke i raspršiti nekoliko savezničkih divizija, ali da ne će pobijediti. Tako je i bilo. Potučen do nogu kod La Belle Alliance-Plancenoit (Waterloo) 18 lipnja, gdje se osobito istakao Blücher sa šefom svoga generalnog štaba Gneisenauom (na savezničkoj je strani sudjelovao i vrlo sposobni Wellington), odreče se 22 lipnja ponovo krune na korist svoga sina (Napoleona II) s izjavom: »Moj politički život je svršio.«[336] U Pariz uđe Ljudevit XVIII (8 srpnja), a potom tri savezničke vladara. Napoleon htjede izmaknuti u Ameriku, ali ga Englezi fregatom »Northumberland« prebace na otok sv. Jelene, kamo prispije 18 listopada 1815. Strogo čuvan, da ga ne bi simpatizeri iz sjeverne Amerike pokušali osloboditi,[337] završi život na istom otoku 5 svibnja 1821. Drugi je pariski mir, 20 studenoga 1815, stisnuo Francusku u granice od godine 1790, i nametnuo joj tešku ratnu odštetu i u vezi s time uzdržavanje okupacione vojske za pet godina, i povratak odnesenih umjetnina i dragocjenosti. Sveta je alijansa, 26 rujna 1815 predložena od pobožnjaka cara Aleksandra i prihvaćena od cara Frana i od kralja Fridrika Vilima III, imala očuvati Evropu od »jakobinstva« štiteći vjeru, legitimnost i mir. U stvari, ona je bila, po oznaci samoga Metternicha, »zvučno ništa«. Kočila je slobodu, ali je nije ukočila.

Međutim je druga austrijska uprava već 16 lipnja 1814 proglasom uspostavila u Boki prijašnje općinske korporacije sa njihovim pravima.[338] U Kotoru je obnovljeno i staro bratstvo mornara, ali za kratko (do 1817). I stari se emblemi slobodno javljaju: tako zastava sv. Tripuna (1814), još dosad sačuvana. Ali su se Bokelji

[335] V. u PA, u posebnom sveščiću, štampani proglas na talij. i hrvat. jeziku.

[336] M. Straganz, o. c., 189—190.

[337] Britanska je flota još pred jesen 1814 bila proglasila blokadu sjevernoameričke obale. V. općinski arhiv u Dobroti, cit. svezak.

[338] Proglas u dobrot. opć. arh., v. c.

općenito prevarili u svojim nadama. Stare su prerogative bokeljskih mjesta i općina pomalo ukinute. Općinska autonomija modernom unifikacijom zakonodavstva nije doduše ukinuta, ali je bila tek sjena starih povlastica i kompetencija iz mletačke ere. Boka je postala ogromna tvrđava i važna baza za austrijsku ratnu mornaricu. Vlast nije štedjela ni crkve, kad se radilo o vojničkim svrhama. Tako je po naredbi Milutinovićevoj bio preuzet otočić (opatija) sv. Jurja već 14 lipnja 1814 po vojničkim vlastima, a prepušten opatu tek g. 1827. Opet su vojnici zapremili otočić radi pučkih nemira revolucionarne godine 1848, pak u vrijeme krivošijskog ustanka, a Crveni križ u doba svjetskoga rata. Inače se Bokelji susreću i na najvišim položajima državne službe. Ima ih i u konzularnoj. Staro je plemstvo moralo za posebne (plemićke i patricijske) naslove, dobivene od Venecije, zatražiti potvrdu od austrijske vlade i dokumentima ih potkrijepiti.[339] Morao je to i opat sv. Jurja za svoje časne prerogative. Vlada je to redovito priznavala. Tako naslov opata (1825), i druge naslove (konti). Ali je ukinuto staro općinsko plemstvo ili plemenite korporacije u gradovima i općinama (1816). Zapravo one su bile ukinute još i prije (1806). Nego, ove patricijske obitelji, kao i druge uglednije, s vremenom izgube zemljišne komplekse uslijed novog shvaćanja kmetskih odnosa. Poljodjelstvo se neko vrijeme, barem u nekim krajevima, održalo, ali ga je konačno ubila tendencija na nadničarski rad, naročito pred svjetski rat. — Austrija je osobito kasnije svim sredstvima političkog izigravanja forsirala italijanizaciju Dalmacije. Usprkos tome, vlada se poskrbila u prosincu 1814 za lakše učenje hrvatskoga jezika, da se Stullijev rječnik raspača u narod.

U početku je vlada pripustila, kao i u Dubrovniku, neke oproste od službenih nameta i od trgovačkih taksa. Bilo je izgleda, da će procvasti i trgovina i pomorstvo, iako je broj bokeljskih trgovačkih lađa prema prijašnjemu bio reduciran, a neke velike trgovačke kuće pretrpjele ogromne novčane gubitke zbog zastoja trgovine kroz vrijeme napoleonskih ratova, a premnoge obitelji zbog gubitka novca, bankovnih uloga (državni bankrot 1815, zapravo već 1811), brodova i posjeda iselile u tuđinu (Mleci, Trst, jonski otoci, istok).[340] Među propalim aristokratima nije nedostajalo

[339] Zloglasni se Paulucci susreće g. 1820 u heraldičkoj komisiji u Mlecima, koja je imala zadaću, da ispita stare plemićke naslove iz mlet. doba.

[340] Iz jedne promemorije o Boki, pisane od anonimnog pisca u početku druge austrij. vladavine, proizlazi, da je Boka tad imala 260 brodova od

ni pustolova. Zadnji je konte Bujović čamio od 1838 do 1843 radi velikih dugova u pariskoj tamnici Clichy, i svršio je u Parizu.

Općine, peraška, dobrotska i prčanjska, upozore Tomašića posebnom predstavkom god. 1814 na teško stanje, na koje je spala Boka, da joj se ne nameću suvišni tereti, i zatraže, da se osnuje trgovačko-pomorski sud od domaćih trgovaca.[341] Izjavom tuniske regenture, u lipnju 1815, da će njezini gusari poštovati austrijsku zastavu, uklonjena je najteža pogibao za bokeljsko brodarstvo.[342] A mora su konačno oslobođena sjevernoafričkih gusara zauzećem Alžira od Francuza g. 1830. Još se jednom podiglo trgovačko brodovlje u Boki, u razdoblju između godine 1850 i 1870 (preko 100 brodova), ali ih brzo pregazi para, a Bokelji se u novim prilikama uglavnom ne znadoše ni da slože ni da snađu, omaložavajući svojim starim ponosom »morskih vukova« lagodnosti moderne tehnike.

Bokeljski povjerenici pred carski prijesto, Luka Valeri, Ivan Verona i Matija Ivanović, koji su imali iznijeti pred cara Frana želje pučanstva, bijahu mišljenja, u jednom pismu iz Mletaka dobrotskoj općini 12 prosinca 1815, da bi se jednim *narodnim predstavništvom* mogle spriječiti eventualne samovolje vlasti (jer je Beč daleko više od 700 milja), i da bi se jednim *pokrajinskim saborom* (Congregazione Provinciale), formiranim od predstavnika raznih korporacija, »dalo energije narodu, pa bi se pridigao iz sadašnjeg ništavila«.[343] Bokeljski se odaslanici izrazuju u pismu, kao da je i car tomu sklon. Ali to bijahu jalove nade kraj cara,

2000—6000 stara nosivosti, dakle za 40 manje nego g. 1797 (ovo je svakako u sukobu sa jednom drugom viješću„ po kojoj je B. tad imala samo 50 patentiranih lađa), a plovili su po svim morima osim u Aziju (indijsku), Ledeno More, Pacifik i južnu Afriku, zatim 100 manjih, i više od 300 baraka i šjalupa. Na drugome mjestu ovoga rukopisa stoji, da pomorstvo oduzima zemlji oko trećinu krepkih ljudi. Sr. Viskovića, o. c., 233 i opaska 2. — U Perastu je pučanstvo g. 1797 brojilo o. 1800 stanovnika, a 1842, prema jednoj molbi peraške općine austr. vladi iz te godine, ne punu 1000. — Prema jednoj tablici ko. Tripa Smeće o bokeljskom posjedu izvan Boke iz g. 1802, v. u Visk. 235, imali su konti Smeća velik novac u Mlecima, a Visković (ko. Antun) u Londonu, Beču i Petrogradu, dok su velike nepokretnine imali u Mlecima i na Terrafermi Bujovići, a ko. Bizanti u Udine i po Italiji; Visković ko. Antun imao je zemlje u Francuskoj, izgubljene propašću banke Benfall u Londonu.

[341] PA, sv. 17 t. u. Bilo je okapanja sa vlastima i oko starih potraživanja. Tako se prčanjska općina mučila još g. 1820, da dobije od države podmiru za novac kreditiran Brunazziju za Hrvate prebjegle iz Budve i Kotora. Prč. opć. arh., Copia Lettere.

[342] PA, Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

[343] Pismo talijanski pisano u dobrot. opć. arh., u već cit. svesku dokum. g. 1814—1817. V. o tome i prč. Zelenu knj., 88, koja donosi kopiju podneska.

tipična reakcionarca. Pokrajinski sabor, o kome je riječ, bio je predviđen i predlagan za Boku kao organ superioran općinskim korporacijama, eda bi se njegovom kompetencijom uklonila nesloga između bokeljskih mjesta, koja oštećuje zajedničko dobro. Tako iz podneska odaslanika. Iz ove akcije svakako izbija smisao za modernu ideju predstavništva, iako u suženoj formi. — Kad je zakon o općoj vojničkoj dužnosti teško dirnuo u stare navike Bokelja, pokušaju da ustancima (1869, 1881—1882) afirmiraju svoje navike, oslanjajući se pri tome na oslobodilački pokret ispod turskog gospodstva u neposrednom zaleđu.

Boka je, u velikoj eri hrvatskog narodnog preporoda, najživlje od svih dalmatinskih krajeva poradila oko problema sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom. Ta je suradnja ostala živa kroz cijelo to vrijeme narodne borbe, koja je nemalo pridonijela modernoj formaciji narodne kulture u primorju, oslonjene na stari supstrat kulturnih smjernica i pokreta iz humanističke i prethumanističke epohe. Ali se u najznačajnijoj formi očitovala u adresi hrvatskome saboru, upravljenoj sa velike narodne skupštine na Prčanju 13 lipnja revolucionarne godine 1848.[344]

[344] V. moju studiju o tome: Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848. Rad 260.

Dodatak

Kako se pad Napoleona dojmio Bokelja

O Napoleonu se sudilo različito. Jer je njegova veličina, pozitivna i negativna, uzme li se u obzir golem opseg njegova utjecaja, strelovita brzina njegova odlučivanja, njegova duševna snaga i gvozdena volja, njegova hladnoća pred teškoćama i neslomiva ustrajnost, valjda jedini pojav u svjetskoj povijesti. Državnik i strateg gotovo bez takmaca, kanalizirao je veliki prevrat ličnom autokracijom. Narodna misao i lična diktatura, požrtvovna predanost načelu demokracije i jednakosti i sustavno uništavanje slobode, uspostava reda i zakonitosti u poremećenom francuskom društvu i buđenje skrivenih snaga evropskih naroda sa neobičnom sklonošću na opasne pustolovine, sve se to u jedan majstorski dotad neviđen splet kontradikcija ovilo oko ove čudne ličnosti, koja za mnoge povjesnike još i danas predstavlja zagonetku. Čovječanstvo mu je niz ništica. Pred »malim tigrom« savjest i pravo padaju u prah, dođu li u opreku sa bezgraničnim prohtjevima njegove sebičnosti. Smatrao se čovjekom državnikom par excellence, utjelovljenjem francuskog prevrata i njegovim spasiteljem.

Francuska je uprava isisala Dalmaciju nesnosnim kontribucijama, a jedan ga crkveni govornik na novu godinu 1812 (u Šibeniku ili u Skradinu) veliča kao »nepobjedivog Vođu, divnog besmrtnog velikog cara Napoleona«.[345] Kad je Napoleon uz grmljavinu topova 24 listopada 1805 svečano ulazio u München, pri zgradi je akademije znanosti bio istaknut ovaj poklik: »Venit, vidit, vicit Napoleon, Austriae terror, Bavariae pius amicus, vivat«![346] Prigodom kongresa u Erfurtu (28 IX — 14 X 1808) natjecahu se Wieland i Goethe, kako da se što bolje dodvore »Najvećemu u ratu i miru«, koga »se i sreća boji«, a jedan je natpis glasio: »Nec

[345] V. »Panegirik Napoleonu Velikom i njegovoj vojsci«, iz ostavštine šibenskog kanonika Vicka Škarpe iznio K. Stošić u zagreb. dnevniku »Hrv. Straža« (1931).

[346] Straganz, o. c., 121.

decipitur, nec decipit nunquam«,[347] premda je uprav Njemačku izvarao i isisao kao ijednu drugu zemlju, i premda se i sam ljuto prevario na skrivenoj snazi njemačkog naroda, zaveden njegovom političkom pocijepanošću, koju je i sam potkrijepio osnutkom rajnskog saveza i drugim diplomatskim igrama.

Sve je ove puzavosti ponestalo Napoleonovim slomom (1813, 1814). Sad niču po Evropi satire i epigrami na njegov račun. Iz Italije prilaze i u Boku, na latinskom i talijanskom jeziku. Prepisuju se i čitaju u boljim krugovima. Nekoliko ih je sačuvano u obiteljskom arhivu kontova Balović-Dentali u Perastu. Glase ovako:

1) De Moribus Corsorum
Lex prima ulcisci, lex altera vivere rapto
Tertia mentiri, quarta negare Deum

2) Corsica me genuit, nutrivit Gallia, Baras
Traddidit Uxorem, militia Imperium
Me fraus, et populi levitas fecere Tyrannum
Sic servit parvo, Gallia magna viro

3) Semper ab antiquo muscam illaqueavit arachne,
Sed modo musca illaqueavit eam.

Aludira se na vojnu u Rusiji.

4) Francuski je general Seras u Mlecima donio siromašnome svijetu ova dobra (ironično): Esurientes implevit bonis, et divites dimisit inanes.

General je posebnim dekretom dao poubijati pse ili ih potjerati iz Mletaka:

Pellere ab urbe canes, morti et vult tradere Seras:
Quis neget infestos furibus esse canes?

— Giacopo Vittorelli u jednom sonetu izvrgava ruglu čak i grimiznu haljinu Napoleonovu. Već kao konzul nosio je grimiz, ali je carski grimiz imao pčele izvezene zlatom.

Ovi su sastavci skoro svi u distisima. Ima jedan i u obliku akrostiha:

[347] O. c., 135.

5) N emini
A micus
P rotector
O mnium
T atronum
E cclesię
O ppressor
N eronis
E mulator

A recept za »francusku bolest« glasi:

6) R — Sal d' Inghilterra
Tabacco di Baviera
Miel di Spagna
Orso d' Allemagna
Absinzio di Prussia
Mosche di Russia
Ghiaccio Svedese
Ottima ricetta pel mal Francese —

Kojigod od ovih sastavaka mogao je nastati i u samoj Boki. Ali su se sačuvali i neki, koji su sigurno nikli u Boki, što nije čudo pri onakvu protufrancuskom raspoloženju, koje je vladalo ovdje još i prije francuske zapreme.

Suvremenik Napoleonov, istaknuti austrofil dr. Marko Ivanović (Moro), kanonik, iz Dobrote, koji je g. 1799 objelodanio kod Andreole u Kotoru spis o predaji (prvoj) Boke Austriji, zasnovao je niz talijanskih disertacija o problemu »Della conformità della ragione colla fede, e religione cattolica« (O suglasju razuma s vjerom, i s katoličkom religijom). Te su rasprave bile uperene protiv naturalizma i deizma francuskih enciklopedista. Prva je disertacija »Dell' esistenza di Dio« (O opstojanju Boga) tiskana u Mlecima 1778 kod Petra Valvasense. Odaje učena poznavaoca filozofije i teologije. Nekoliko je primjeraka ove rasprave sačuvano u župskom arhivu sv. Mateja u Dobroti, a četiri između tih imaju na unutrašnjoj strani, od česti i na izvanjskoj, broširanog omota nekoliko njegovih talijanskih sastavaka, pisanih njegovom rukom i to onako, kako ih je auktor u prvi čas zamislio, sa naknadnim

ispravcima i dotjerivanjem.[348] Osim koncepta jednog čistog privatnog pisma (napisana za Katarinu Kamenarović) i ukratko skicirane osnove za disertaciju »O opstojnosti Presv. Trojstva« (L' esistenza della SS.ma Triade), ima na omotu i uspio prigodni sonet prigodom dolaska bar. Rukavine u Boku, da je zaposjedne, i dvije satire s epigramima »Per la Repubblica di Montenero, e Bocche di Cattaro« (Za republiku Crne Gore i Boke Kotorske) i »Per quella di Ragusi vecchio« [Za onu (= republiku) cavtatsku]. Sastavljene su ujedljivim tonom, i uperene protiv crnogorskog vladike i njegovih političkih osnova s Bokom i s Konavlima, koji su imali da pripadnu, po njegovoj zamisli, sve do Cavtata Crnoj Gori, dakako ruskom pomoću, a još više protiv vladičinih suradnika, osobito skrivenih domaćih.

Protiv Francuza je uperen Ivanovićev satirički sastavak »Il Pianto de' Giacobbini« (Plač jakobinaca) nad Napoleonom, neuspio i sadržajem i formom, s umetnutim hrvatskim riječima i jednim nezgrapnim refrenom (jao, jao, jao) u talijanski tekst, što je jedna od karakteristika književne dekadencije. Taj je sastavak pisan mletačkim narječjem. Inače auktor poznaje odlično talijanski književni jezik.

Još su dva soneta, njegovom rukom ispisana, ali ne sasvim dotjerana, sa dosta ispravaka. Jedan ima naslov »Napoleone reduce da Mosca« (Napoleon na povratku iz Moskve) s aluzijom na bitku kod Berezine, a drugi, također uperen protiv Napoleonove sile, koju su skršili saveznici (= Ezekijelova kola), ima naslov »Carro d'Ezechielo apparso nuovamente sopra l'Europa« (Ezekijelova kola pojavila se ponovo nad Evropom). Pri tom kuša da se ugleda u vizije proroka Ezekijela.

Prvi glasi:

Novembre in divisa da Cavalliero,
Non con l' usata montadura, od arte
Ma di neue, e ghiaccio, qual Marte
Avendo il Vento sopra il real Cimiero;

Quindi in sembiante nobilemente altero
A' Prenci comparì solo, e in disparte;
Perchè, disse, o Siri da vostra parte
Io nessun onor ebbi guerriero?

[348] Pronašao sam ih otrag mnogo godina u spomenutom žup. arh. sv. Mat. u D.

Swarzembergh, Welinton, Blucher ancora
Ebbero pure i militari onori,
Ed io nulla di ciò vidi fin ora?

Nè ordini, nè Croci, nè tai favori
Io chiedo, se pure grato a Lor fora
Ma una Lapide, così incisa fuori

Quì Novembre de' Galli ebbe Vittoria;
Monumento posto a eterna memoria.

Drugi glasi, sa tumačem, koji je auktor pridodao uz brojeve:

Io vidi in chiara Notte alta Visione:
Nube lucida, rossa, e sfavillante,
1 Con entro un' ardente Carro volante,
Che uscivan dal gelido Aquilone

Con vento assai gagliardo come Sifone,
Con gran impeto la cacciava innante;
E questo Carro non avea Tirante,
Innanzi a se; ne neppur avea Timone

Effigie di Uom, Toro Leon, Aquila in alto
2 Con membra dalle Ali ricoperte e sconte
Perchè era ciascun di lor alato

Indi piombò sopra d' un alto Monte
3 Con fracasso, che s' udì per ogni lato:
E così tramontò sul mio Orizonte.

1. Prencipi collegati in quadriglia
2. Russia, Brettagna, Prussia, Austria
3. Napoleon, ed i Giacobbini della Montagna

Nijesu nedostajale ni karikature na račun Napoleonov. Jedna se takva čuvala u jednoj peraškoj kući sa natpisom »Vera Immagine del Conquistatore« (Prava slika Osvajačeva) i »Trionfo dell' Anno 1813. Ai Tedeschi per il Capo d' anno« (Trijumf godine 1813. Nijemcima za Novu godinu.). Dakle čestitka u formi karikature.[349] Po tumaču na toj karikaturi šubara predstavlja ruskog orla — od njega je i načinjena — koji je svojim pandžama zgrabio Napoleona i ne pušta ga. Lice sastoji od nagih tjelesa, osobito ženskih, koja je žrtvovao svojoj raskošnosti. Ovratnik je potok krvi, koju je prolio

[349] V. reprodukciju ove interesantne karikature u Viskovića, 159.

za taštu slavu. Odijelo je komad hartije ili Karte rajnskog saveza, koji se raspao; imena (Leipzig, Kulm, Katzbach, Grossbeeren, Dennewitz i dr.) označuju francuske poraze. Veliki red legije časti predočen je paukovom mrežom raspletenom preko svega rajnskog saveza. Pleća mu je zahvatila ruka Božja; ona kida paučinu, koja stoji na mjestu, gdje bi imalo biti srce.

Usprkos svemu tome bonapartizam nije uginuo njegovom smrću. Kult je Napoleona Velikoga postao ponos i dužnost Francuske, iako je i njoj odlanulo njegovim padom. Godine 1840 uz velike svečanosti preneseni su, dozvolom engleske vlade, njegovi ostaci u Pariz, i položeni u granitnom sarkofagu u »Dôme des Invalides«, a pri oltaru su ispisane značajne riječi iz njegove oporuke, sastavljene malo dana prije smrti, kojima izražava želju, da mu prah počine na obalama Seine, sred naroda, koji je toliko ljubio.

Izvori

Općinski arhiv u Perastu: Zelena ili Općinska knjiga (Libro Verde), III; sv. XVII (meka omota); sv. XVIII (m. o.); sv. XIX (m. o.); sv. XVII (tvrdo ukoričen): I Governo austriaco, Governo russo, Gov. francese, II Gov. austriaco; sveščić štampanih proglasa, manifesta itd.; Miscellanea scelta di documenti risguardanti l' istoria di Perasto dal 1797 al 1811; Miscellanea ecc. dal 1812 al 1826.

Općinski arhiv na Prčanju: Kolekcija dokumenata iz mletačke i poslije mletačke ere; Consei — Comunità di Perzagno (odluke općinskih vijeća); Libro delle Copie de' Privilegj ecc. (vulgo »Zelena knjiga«); Copia Lettere — Comunità di Persagno. — Sve te kolekcije, osim prve, bave se samo poslijemlet. erom.

Općinski arhiv u Dobroti: svezak isprava g. 1814—1817.

Općinski arhiv u Kotoru nije zasad još upotrebiv. Dobrotski ne obiluje važnijim vijestima. Peraški je prava riznica, osobito za kulturnu povijest.

Privatni arhivi: ko. Balović-Dentali, ko. Smeća, ko. Visković, u Perastu. Osobito su bogati za domaću povijest prvi i treći, napose za povijest pomorstva i za kulturna pitanja. Smećin se arhiv sad nalazi u Trstu. — Nešto podataka ima i u opatijsko-nadžupskom arhivu u Perastu.

Memoari: Memorie del Conte Trifone de Smecchia — suvremenog pisca Peraštanina, osobito važne za političku povijest, tiskao ih je F. Visković u svome često naved. djelu; dr. Ant. can. Coiovich, Memorie intorno a Budua e Cattaro, napisane za francuskoga vladanja god. 1808—1810; odlomke je iz ovih političkih memoara Budvanina Kojovića tiskao (talijanski) R. Kovačić, Dubrovnik (Pretner) 1878, kao drugi sveščić »Priloga za povjesnicu Boke Kotorske« s uvodom (ćir.). — Memoarska je literatura cvala uprav u doba Napoleonovo. I on sam je pisao memoare.

Povjesna djela: T. Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, Zara 1892, počela izlaziti u programu zadarske gimnazije 1885—86; P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris (Picard) 1893; Vl. Đorđević, Crna Gora i Rusija (1784—1814), ćiril., izd. srp. kr. akad., Beograd 1914; Isti, Crna Gora i Austrija u XVIII veku, izd. srp. kr. akad. (ćir.), Beograd 1912, bavi se u zadnjemu

poglavlju događajima u Boki do g. 1800; L. Tomanović, Događaji u Boki Kotorskoj od godine 1797 do 1814 (ćir.), Dubrovnik 1922; F. c. Viscovich, Storia di Perasto (raccolta di notizie e documenti) dalla caduta della repubblica veneta al ritorno degli Austriaci, Trieste 1898. — Najobjektivniji je Erber, koji se poslužio i arhivom dalmatinskog namjesništva u Zadru. Đorđević piše više kao politički publicist nego kao povjesnik. Ima tendenciju, da dokaže pravo Crne Gore na Boku, iako C. od vremena njezina formiranja u užem smislu, biva, od vremena Crnojevića nije Boku nikad imala. Ali Đ. donosi dragocjene isprave, iz kojih povjesnik može stvoriti svoj sud, i obilnu literaturu. Tomanović slijedi Đorđevića s istom njegovom tendencijom, samo piše manje publicistički, ali i Erbera. Visković je u svome djelu iznio, kako i sam naglasuje u naslovu, zbirku vijesti i dokumenata posluživ̌si se i svojim bogatim obiteljskim arhivom, a ne neki sistematski rad.

Sravni još: F. Kidrič, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije v poročilih dunajskega policijskega arhiva, Rad 206 (1915); L. C. Vialla de Sommières, Voyage Historique et Politique au Montenegro, t. I et II, Paris (Eymery) 1820 (nekoliko Viallinih pisama i naredaba posjeduje J. Sekulović, vlasnik knjižare i nakladnik u Hercegnovome); V. Bronevskij, Zapiski morskago oficera (ruski), 1818 i 1819; M. Ivanovich, Della Dedizione delle Bocche di Cattaro a S. M. Imp. Francesco II e dell' antica origine di detta città, Cattaro (Andreola) 1799; D. Milaković, Istorija Crne Gore (ćir.), Zadar 1856; M. Medaković, Povjestnica Crne Gore od najstarijeg vremena do 1830 (ćir.), Zemun 1850; M. Dragović iznio je dragocjen materijal, kojim se i Đorđević dobro poslužio, u raznim publikacijama, osobito u Materijalima za istoriju Crne Gore; ima podataka i P. A. Rovinski, Černogorija (r.); M. Breyer, Antun conte Zanović i njegovi sinovi, Zagreb 1928, izd. Mat. Hrv.; R. Warnier, Napoléon et les Monténégrins, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929; A. Andrić, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, Wien 1853; S. Novaković, Ustanak u Boci Kotorskoj 1869 (ćir.), Beograd 1870, (nije u svemu točan); E. Tergesti, I porti militari — Le Bocche di Cattaro, Roma 1880, (netočan u kronologiji, a redovito navodi po starom kalend., iz čega bi se dalo zaključiti, da je auktor ovoga djela Eugen Popović iz Risna); K. Vrbanić, Geschichte der Bocche di Cattaro mit besonderer Berücksichtigung der beiden Insurrections-Kriege in den Jahren 1869 u. 1881—82., Agram 1887 (Hartman), (ozbiljno pisano djelo, sa nešto pogrešaka u kronologiji, koja je navedena po star. kal.); Biografia del conte Giov. Stan. Burovich de Zmajevich, u »Alcune poesie ed una prosa«, Ragusa (Martecchini) 1849; V. c. Ballovich, Notizie intorno alla miracolosa immagine di Maria Vergine S.ma detta dello Scarpello ecc., Venezia (Occhi), sec. ediz. 1823; S. Vulović, Gospa od Škrpjela, Zadar 1887; P. Butorac, Gospa od Škrpjela, Sarajevo 1928; Isti, Opatija sv. Jurja

kod Perasta, Zagreb 1928; N. Luković, Prčanj (histor. estet. prikaz), Kotor 1937 (piscu nije namjera da detaljnije zalazi u komplikovanu polit. situaciju); F. Šišić, Hrvatska povijest, III, (izd. Mat. Hrv.), Zagreb 1913. — Ostali izvori i sitnija literatura označeni su prigodice u tekstu.

Za opću povijest: M. Straganz, Geschichte der Neuesten Zeit, Wien, izd. Leogesellschaft, kao četvrti svezak djela »Illustrierte Weltgeschichte«.

Prilozi

Ovdje se objelodanjuju samo oni prilozi, koji nijesu bili dosad nigdje izneseni (osim priloga pod br. 2).

Prva austrijska vladavina

I

Pokrajinski kongres u Kotoru daje 22 lipnja 1797 svome odaslaniku Petru Lukoviću komisiju ovoga sadržaja (Prčanjski općinski arhiv, Consei 5—8):

Copia della Comissione antedetta Videlicet

All' IIImo Sigr Pietro Lucouich

Al Zelo Patrio del Sigr Pietro Lucovich incaricato dalla Provinzia e Comta delle Bocche di portarsi con espressa Gaetta a Zara uengono appoggiate le seguenti Comissioni che dalla di lui esattezza, e Capacità s' attendono con pienezza esaurite. La loro sostanza si riduce a raccogliere tutte le notizie deriuanti dall' Italia, da Venezia, da Trieste, dall' Istria, e da qualunque altra prouenienza, che riguardassero gli attuali importanti politici avvenimenti, e specialmente, quelli che potessero influire sulla Provinzia delle Bocche, ed unire egualmente tutte le carte, e stampe, che potesse auere, facendo d' ogni auiso, che gli giungiesse il giornale coll' indicazione del fonte da cui fosse deriuato per calcolare la di lui credibilità colle altre relazioni.

omissis

Ridoto a Zara, o unito, o separato da esso Papcouich a tenor delle circostanze, e dei bisogni prendera iui le necessarie istruzioni sopra quanto fosse accaduto a Venezia, a Trieste, in Istria sulla quantità, e posicione delle Armate Austriache, sulli progressi da esse fatti sulle cause ch' avessero prodotti, sulle disposizioni della parte Montana, e littorale della Dalmazia nell' accoglierle, sulla condotta tenuta sulle imposicioni poste, sul numero delle Truppe Aquartierate nelle diuerse Città, sulle loro idee, sulli mezzi d' effettuarle,

omissis

e rintraccierà del luogo doue si ritrouasse il Procr Pesaro, della di Lui influenza negli attuali auuenimenti, e qualora esso fosse a Fiume, o in qualunque altro luogo uicino con marche di signifi-

cazione, e di riguardo, per le quali si potesse dedurre l' uttilità della di Lui mediacione si presenterà inanzi al med^mo colla ueste di Negoziante Bocchese, ed occultando le presenti commissioni farà conoscere l' interesse, che hà preso la Prouinzia sugli infortunj della di lui Persona, e cercarà lumi, e consigli per dirigiere la Provinzia in così ardue occorenze. Di qualunque rileuazione auanzarà solleciti avvisi.

omissis

S' esclude dalle presenti comissioni ogni impegno, obbligo, promessa con qualunque forestiera, o Publica, o priuata persona, e si risserua quest' incombenza a tempo più opportuno. Grata anticipatamente la Prouinzia al generoso sacrifizio, che fà esso Sig^r Lucouich dalle famigliari sue conuenienze per incontrare il comune desiderio nell' attuale premurosa emergenza, lo assicura della douta considerazione, e pregio che sarà per fare della di lui persona in qualunque onoreuole successiua incombenza.

Data da Cattaro 22. Giug^o 1797

Vicenzo Co: Burouich Giud^e per la Città e per la Prouz^a delle Bocche

2

Pozdrav predstavnika bokeljskog narodnog kongresa generalu komesaru Matiji Rukavini prigodom njegova dolaska u Boku, izvan Rosa. Dokumenat je prvi put objelodanjen u radnji N. Lukovića »Prčanj« (1937). Nalazi se u prčanjskom općinskom arhivu, Libro delle Copie de' Privilegj ili Zelena knjiga, 13.

14: Agosto 1797 Porto Rose

Kottor Grad, i Komunitadi od Bocah Kottorschieh pò svoijema odabraniema sasviemse sarcem raduju na dobro doscianstvo vascega Priusviscenoga Gospostuà u ovu Darxavu.

Mise pocorno clagnamo Veliçanstvu nascega millostivoga Cessara i Kraglia, koini sciglie tacvoga blagodarna Junakà nascega istoga Slavna Naroda, za obranittine, i staviti nas na oni puut coini moxe bitti od najvechie srechie, i coristi.

Çulismo zapovied, Bariaksmo napeli, a Slavvu vidimo. Ti Boxe daj da moxemo ispuniti nasciu pravu duxnost, prikazajuchi nasce Sarce, i çistu viernost nascemu premilostivome Kragliù, a dostojnu pofalu ovacome Zapoviednicu svoega naroda Obranitegliu, a nascemu Slavnomu uputitegliu.

3

Pozdrav prčanjske općine generalu Rukavini pri njegovu prolasku za Kotor. Prč. opć. arhiv, Zelena knjiga, 13.

16: Agosto 1797

Ova ponixena Comunitad od Perççagnia punna radosti, i vesseglia radi Slavnoga, i çestitoga vascega dosciaschia, u Koga

zamiera Kip prislavni svojega priuzviscena Kraglia i Cessara Francesca drugoga, komu pridaje dandanascgni onnu çistu, i stavnu viernost kojaje billa u gnie sarce zapeççachiena josct od davnieh Viekova, od parvieh gnie Ottazzah.

Xudi i prossi od Gospodina Boga sasviem sarcem da Kragliestvo gniegovo budde Kraglievatti dokle budde svietliti Sunce i Miessez, i da onna budde pod gniegoviem prislavniem Stiegom xivieti do konza od Svieta.

Uffa pak onnà stanovito dachie bitti gledana gniegoviem Okom primillostiviem, kako od Blagodarna Ozza, Zasctichiena, i bragnena kako od Moguchia Kraglia i braniteglia, koemusse Onna çistiem Sarcem danas posvechiuje.

Ruska vladavina

4

Dekret ili manifest o organizaciji Boke Kotorske. Općinski arhiv u Perastu: poseban sveščić dekreta, proglasa, manifesta.

Noi Consigliere di stato di Sua Maestà Alessandro Primo Imperatore di tutte le Russie, sua Persona di Confidenza nel Montenero, et ad interim suo Comissº Plenipotenzº nella Provincia delle Bocche di Cattaro.

Essendo avvenuto il giorno dei 21. corrente L' Ingresso delle felici, e Gloriose Armi di Sua Maestà L' Imperatore di tutte le Russie in questa ben prediletta Provincia per l' uniformità della Lingua, e per il Sangue medesimo Russo, che nelle vene Nazionali d' ogni uno scorre, e volendo Noi a questa brava, ed onorata Gente far vedere intanto un primo compenso della di Lei libera, e volontaria rassegnazione, che vaglia ad animarla vieppiù in quella Leale fedeltà verso il di Lei Monarca, che la vorrà veder contenta, e felice, facciamo pubblicamente noti li Nostri sentimenti, ed intenzioni per mezzo delle sequenti Provisionali disposizioni di Governativo sistemma.

I. Che siccome la Religione, e la Giustizia saranno le basi sopra starà appoggiata la di Lei vera felicità, così non manchiamo d' esortare, e di comandare alli Religiosi tutti d' ambo i Riti a prestar la più pronta ubbidienza a loro Superiori, onde non vi si possa giammai scuoprire il disordine dell' Ecclesiastica Anarchia tanto contraria a principj della vera Religione Cristiana, ed alla Dottrina di Gesù Cristo.

II. Avendo quest' onorata Provincia ne' tempi trasandati ottenuti per la di lei fedeltà dei Privileggi; così non esittiamo di confermarli Provisoriamente a cadauna Comunità, e Corpo, lusingandoci per questo, ch' ogn' uno animato ne sarà a dimostrare in fatto il proprio fedele attaccamento, e ad allontanarsi da qualsisia

Spirito Novatore, che per avventura potesse insorgere, o scuoprirsi fra i Cittadini della Patria, e facilitar così colle proprie direzioni le più favorevoli disposizioni dell' Augusto Sovrano a favor della Provincia medesima.

III. Relativamente al suespresso Articolo vengono confermate tutte le Cariche Privileggiate della Città, e Prov[a], le quali continuar dovranno nel loro pien vigore, ed osservanza a norma de' Privileggi, e dell' Antica consuetudine; e ciò fino a tanto che piacerà a Sua Maestà L' Imperatore di far l' esame delle cose per quel sistemma eguale, o migliore, che crederà adattato, e conveniente al miglior bene degl' Amati, e Prediletti Suoi Figli.

IV. Per effetto del soprascritto Capitolo resterà in attività conforme al Municipale Statuto come lo era al tempo del Veneto Governo il Tribunale Civile di questa Città, e li Giudici dovranno legalmente sussistervi colle consuete annuali elezioni del Consiglio, che resta pure Provisoriamente confermato nel proprio rango, diritti, e Prerogative.

V. Il Preside pure sarà interinalmente il Nobil Sig[r] Gio: Luigi Co. Burovich, e dovrà il detto Tribunale Civile di Pm̄a: Inza: ricever, e presso di se ritener tutti gl' Atti, Protocolli, ed i Civili, e Criminali Processi del cessato Ipm̄le R[0] Tribunal Collegle: e così dell' altro Dipartimento Governiale niuno eccettuato a cauzione dell' Interesse de' Sudditi, e per gl' ulteriori effetti di Giustizia.

VI. Sarà opportunemente proveduto al Tribunale Conveniente d' Appello com' esige il riquardo pure d' interesse, e di Giustizia.

VII. Vengono intanto confermati li SS[ri] Procuratori del Popolo, ed il loro Rispettabile Civico Consiglio, da cui si risserviamo d' errigere un Tribunal Summario.

VIII. Vengono stessamente confermate le Cariche di Sopraintendenti della Provincia, come sono confermati li Capitanj delle Comunità tutte della Provincia, li loro Giudici, ed ogn' altra Carica attinente alle stesse colle loro immunità, ranghi, e prerogative, ogn' uno funger dovendo il proprio Ufficio coi metodi, e costumi come facevasi sotto l' Antico Veneto Governo, senzachè ne possa da chi chesia essere impedito.

IX. Vengono pure confermati li Conti della Comunità di Zuppa, e dell' altre Terre di questa Provincia, il Capitano di Scagliari, e li Valiosi tutti delle Ville; in somma com' è di pratica Antica, e allorchè il Popolo in qualche luogo avesse qualche cosa in contrario d' alcuno di essi Capi, dovranno con tutta libertà li Vecchiardi rivogliere le loro Inze: a questa Carica.

X. Egualmente li SS[ri] Giustizieri dovranno usar le loro attenzioni tanto necessarie alla sussistenza della Popolazione, e procurar l' affluenza de' viveri, il maggior vantaggio del loro

prezzo, usando delle facoltà di stabilirlo come avanti, che si meriteranno il Nostro aggradimento, e in ogni bisogno ne riceveranno il Nostro appoggio dell' Armi, ben pronti di secondarli.

XI. Vengono confermati stessamente li Proveditori alla Sanità di questa Città, il Colleg^to, e così gl' altri della Provincia, e continueranno le loro Funzioni: di Cattaro il Capo del Colleg^to esser dovendo il Preside della Città sotto la Nostra immediata dipendenza in qualsivoglia Estraordinaria emmergenza.

XII. Viene eccitato ogn' uno all' adempimento del proprio dovere, e mentre questo Governo si farà un dovere d' invigilare sopra ogni ramo d' amministrazione della Giustizia, prescrive la più stretta, e scrupolosa esattezza per la sollecitudine della procedura al fine di non veder immerso il Popolo nella lunghezza, che fù sempre inseparabile dal mal contentamento, e dai disordini, si ripromette dalla fedeltà degl' Impiegati la più pronta ubbidienza.

Tutto finalmente dovrà esser dipendentemente da Noi eseguito, dovendo essere intesi d' ogni cosa non essendo lecita veruna alterazione, o innovazione, senzacchè sia prima pubblicamente sancita da questo Governo.

Cattaro li 26: Febbraro 1806. S. V.

In calce:

Publicato in questa Città il di 27. Febraro

Steffano Di Sancowsky

Ovaj je manifest bio objavljen i na narodnom jeziku, i to na istome papiru, tako da je talijanski ostao s lijeva. U kolekciji dokumenata iz mletačke i pomletačke ere u prčanjskom općinskom arhivu čuva se primjerak ovoga dekreta na talijanskome jeziku s lijeva, a na hrvatskome (latinicom) s desna. Po dnu ima državni pečat, dvoglavi ruski orao sa sv. Jurjem na konju, i vlastoručni potpis Sankowskoga. Uvod glasi ovako:

Mi Consigljer od Stata Njegova Velicjanstva Alesandra Pervoga, Imperatora svieh Rusiah, njegov Usdanik u Zernoigori, i sa vrieme Komesar Punovlastni u Okolini od Boke Kotorske.

Buduchjse sluçio na 21. tecustoga Mjesezza dohodak Çestitoga i Slavnoga Oruxja Njegova Velicjanstva Imperatora svieh Rusiah u ovoisi preljubjenoi Okolini, sa isti jesik, i sa kerv istu Rusinsku, koja u xijlama od svega ovoga Naroda teçe, a hochjechi Mi ovome verlome i postenome Puku çinit vidieti u toliko jedno pervo posnanje od njegova slobodnoga i dobrovolnoga podloxanstva, da moxe iost visse prigljubitga u onu pravu vjeru svomu Samovlastniku, koiga xudi vigjet kontena i vesela, çinimo obchjeno snati Nasse misli i odluke s nixe upisaniema uredbama od vladatelnoga naçina.

Za ilustraciju razlike u jeziku kad se pisalo ćirilicom, iznosi se ovdje isti uvod (prenesen latinicom) iz primjerka sačuvana u peraškom općinskom arhivu, koji ima talijansku verziju s lijeva, a narodnu (srpsku) ćirilicom s desna:

Mi sovietnik statski Ego veličestva Aleksandra Pervago Imperatora vseja rosii njegov uzdanik u Cernojgori, i sad njegov Komesar u okolini od Boke Kotorske s punom vlasti.

Budućise slučio na 21: tekuštago mjeseca dohodak čestitoga i slavnoga oružia Ego veličestva Imperatora vserosijnskago u ovoizi preljubimoi okolini za edinost jezika, i za krv istu rosijnsku, koja u žilama od svega ovoga Naroda teče, a hoteći mi ovome verlome i poštenome puku činit vidieti u toliko jedno pervo poznanie od njegova slobodnoga i dobrovolnoga predania, da možese još više userdečitga u onu pravu vjernost k svoemu Samovlastniku, koiga želaje vidijeti dovolna i vesela, činimo glasovito znati naše misli i odluke s niželijednijema uredbama od vladatelnoga Načina.

Francuska vladavina

5

Kraljevski delegat u Kotoru Forlani u pismu peraškoj općini (22 listopada 1807) poziva, da se općinari naoružaju i opreme barke za obranu obale od Engleza. Per. opć. arh., svezak: Miscellanea scelta di documenti risguardanti l' istoria di Perasto dal 1797 al 1811.

Regno d'Italia

Cattaro 22 Ottobre 1807.

Il Regio Delegato Governiale Provinciale

Alla

Regia Comune di Perasto

Le Inglesi ostilità lungo la Costa sono ormai temerarie, ed insoffribili. È noto il valore Bocchese, non si debbono più suportare.

La vostra Comune sempre distinta in Sovrano Serviggio deve cogliere dei nuovi meriti in questa circostanza a proprio decoro, a comune salvezza in Serviggio del più Potente de' Sovrani, qual è L' Augusto Nostro Imperatore Napoleone.

Sua Eccellenza Generale Lauriston accoglie con soddisfazione i desiderj esposti da questi fedeli Sudditi, tendenti ad un' Armo, che vaglia a garantire la Costa.

Io mi compiaccio però, Sig^ri Capi, di relazionarvi della sua adesione, e di quella di questo Governo, per un scoppo così importante, che interessa i beni comuni.

Sua Eccellenza Generale à dato gl' ordini opportuni al Sig^r Serdar Viscovich, per la radunanza dell' Armo med^mo, che sarà

diretto principalmente da un Sig. Uffiziale della marina Italiana, ed ogni Barca Armata avrà 6. Soldati, 2. Cannonieri, che accorda S: E: Generale in Capo Lauriston, che riconoscerà l' attività, e il merito particolare di ognuno, per esser controdistinto dalla Sovrana Munificenza, dietro suoi Rapporti.

Dovrete concordare, ed uniformarvi tutti intenti nella causa comune e senza dissidj o gare, che remorano, e sono sempre fattali in Pubblico Serviggio.

I perigli dell' armo stesso sono garantiti dalla Pubblica Auttorità.

Disconviene sotto ogni esame, che questi perturbatori generali dell' ordine pubblico facciano ventolare l' irrequieto loro Vescillo così di vicino ai nostri Porti.

Ripiglino dunque i singoli della vostra Comune, animati da sì giusti rifflessi, il sentiero della gloria, e sugellino con de' fatti precisi quell' amore, sudditanza, ed attaccamento, che devono al nostro Governo.

Vivo certo, che le vostre insinuazioni, Sig^ri^ Capi, saranno della maggiore efficaccia, ed impegno nel caso presente, e vi assicuro della mia considerazione. Forlani R. Del.

Coda Reg. Segt.

6

Vladin delegat Paulucci i zapovjednik pokrajine pukovnik Mengin upravljaju 9 svibnja 1809 proglas Bokeljima, gdje ih potiču na vjernost francuskoj stvari u ratu s Austrijom, i da ne nasjednu austrijskim agentima. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

N: 1663.

Regno (grb kotor. delegata) d' Italia.

Abitanti della Provincia delle Bocche di Cattaro.

A noi è noto, che l' Imperatore d' Austria, il quale hà rivolte le sue Armi malgrado i solenni suoi giuramenti contro quello a cui egli deve il suo Trono, e la conservazione della sua Capitale, hà degli Emissarj nel Golfo Adriatico, che vi spargono delle nuove false, e dei Proclami incendiarj per spingere alla rivolta gli Abitanti delle Coste. Quall' esito può egli sperarne? La disgrazia di coloro, che si lascierebbero sedurre.

Voi rammentate con dolore le richezze, che vi hanno prodotto un momento il Commercio, e la Navigazione! Gettate uno sguardo sopra Marsiglia, Genova, e Venezia, che hanno per tanti secoli goduto di tutti gli avvantaggi, che fornisce il Commercio. Seguite l' esempio di queste Celebri Città, le quali ora impiegano tutti i loro mezzi a sostenere una Guerra il risultato della quale deve loro rendere l' antico splendore; esse sanno rispettare la loro Nazione, e la propria Bandiera, e non si avviliscono giammai in

faccia dei nemici del Continente per acquistar richezze a prezzo del disonore.

Bocchesi! Chiudete le vostre Orechie a qualunque insinuazione contraria al vostro dovere. Potrete prestar fede agl' Emissarj di Francesco secondo quand egli sarà a Parigi. In Vienna Capitale de' suoi Stati fù convenuto solennemente, che le sue Armi dovessero evacuare la Dalmazia, e le Bocche di Cattaro.

Bocchesi! Fatteci conoscere coloro, che abbagliati da qualche illusione cercassero di traviare gl' ignoranti: Questi traditori sono degli strumenti dei quali i governi si servono nel bisogno, e che poscia essi non solo abbandonano, ma eziandio disprezzano.

Pei vostri soli vantaggi l' Imperatore Napoleone hà lasciate le sue Truppe fra voi per mantenervi l' ordine, e la Polizia. Egli non ne' hà di bisogno per conservar la sua Sovranità. Il suo Nome solo gliela garantisce. Restate dunque ad esso sempre uniti, e fattevi premura di mostrare il vostro zelo a secondarlo, onde allontanare dalle vostre Contrade la disgrazia della guerra.

Dato in Cattaro li 9. Maggio 1809.

Il Delegato di Governo L. Paulucci — Il Colonello Comandante la Provincia Mengin

7

Imenovanje Kristofola Kolovića za sindaka peraške općine (19 srpnja 1809). Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

Regno (grb kraljevine Italije) d' Italia

Il Delegato di Governo nella Provincia di Cattaro

Considerando, che il Sig^{r} Mazzarovich attuale Sindaco di Perasto merita, che sieno esaudite le sue ricerche per essere sollevato dal Posto ch' ei ha coperto con somma esatteza, precisione, e contentamento del Governo.

Considerando che per ordine di Sua Eccellenza il Sig^{r} Duca di Ragusa e reiterato del Sig^{r} Amministratore Generale delle due Provincie spetta al Capo del Governo la nomina del Capo, e assistenti delle Comuni

Vista l' approvazione avuta dall' amministrazione generale per la nomina del nuovo Sindaco

Il Delegato di Governo determina

I. Il Sig^{r} Cristoffolo Collovich attuale Capitano della Guardia Nazionale è nominato Sindaco della Comune di Perasto.

II. Dietro i concerti presi con questo Militare Comando il Tenente della Guardia Nazionale di Perasto fungerà provisoriamente le funzioni annesse al Posto del Capitano dalle quali cessa il Sig^{r} Collovich.

III. Il giorno 23. corrente il nuovo Sindaco unitamente allo scaduto si presenterà in pubblica forma all' udienza dal Capo del Governo per essere sollenemente installato.

IV. Il Governo fa conoscere la propria soddisfazione al Sig[r] Giovanni Mazzarovich per la sua buona condotta e illibatezza qual Capo della Propria Patria.

V. Il presente verrà affisso nella Piazza di Perasto e letto dall' Altare inter missarum Solemnia onde sia a tutti noto il nuovo Capo.

Dalla Delegazione di Governo Cattaro
questo di 19 Luglio 1809.

N:.2749. (pečat) Luigi Paulucci
T. Lucovich Seg. Gub.

8

Peraški načelnik izvješćuje 21 prosinca 1809 pokrajinsku delegaciju (u Kotoru) o žalosnom ekonomskom stanju mjesta. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

Regno d' Italia
Perasto-21-Decemb: 1809
Il Podestà di Perasto
All' Inclita Delegazione Guberniale in Provincia

Dalla circolare jeri giunta al sottoscritto da codesta Delegazione Guberniale datata il di-16-corrente No 1694-comprend' Egli di quanto viene precettato dalli superiori ordini sulla disposizione alla Tassa Testatico.

omissis

Li pochi beni stabili di questi Comunisti non offrono che una misurata susistenza ad un ristretissimo numero di famiglie. Tutte le altre vivono a stenti colle miserabili loro mecaniche fatiche, e queste si appropriano allorche li tempi placidi loro permettono, e se gli permettono altro guadagno non conseguiscono fuoriche il puro sostentamento di quel giorno. Quando per esse e chiuso il marittimo Commercio e chiuso ogni maggior utile, e per conseguenza a tutte l'altre quei profitti, che dall' industria del Comercio ne possono risultare. Spezzato questo, rimane arrenato ogniuno ed è posto nella strada di avvicinarsi in poco tempo ad altre famiglie indigenti, che non gli rimane altro pane per nudrirsi fuoriche le sole lacrime.

Alcuni di questi ebbero la disgrazia di essere stati depredati di recente dal Corsale nemico Inglese nel trafico che fecero da qui verso Trieste, e da collà a questa parte dal che ne risultò ad una porzione di questo Paese delli raguardevoli danni senza speranza di

riacquistare nessunna risorsa, e quindi semprepiù l' aspetto delle proprie finanze d' ogniuno addiviene deplorabile.

Unindosi a questo la soddisfatta Tassa strade, e Casatico accellerò col maggior precipizio la desolazione, e l' abbisso di tutti questi Comunisti, che con realtà del fatto vari di essi hanno alienato alcuni capi de loro effetti per il neccessario sostegno delle loro famiglie in tempi così calamitosi e ristretti. Stupisce ogniuno di questi Comunisti come mai abbiano potuto conscrivere il testatico li Consiglieri Provinciali sapendo lo stato miserabile, ed indigente di tutta questa popolazione e prima d' interpellare se in fatto Ella si poteva verificare. Questa popolazione dopo sofferte trasandate peripezie lusingavasi d' essere alla fine sciolta e libera da qualsivoglia legame di sciagure che la circondavano allorquando si vide felicitata dalle armi gloriose di S. M. Napoleone Imperatore e Rè, fiduciando essa, che la mente della sovrana sua Clemenza sia affatto lontana a gravitare i propri suoi sudditi ad esso sommessi in qualsisia occasione, e molto più nelli tempi così calamitosi, ed indigenti. Essa popolazione dunque vive piena di confidenza che l' equità di codesta Delegazione vorrà investirsi nelle giuste convenienze per rappresentare a chi si spetta lo stato compasionevole in cui si trova per meritarsi quindi gli effetti della benigna Clemente Sovrana indulgenza la quale niente lo è lontano di accordarla a chi giustamente la invoca.

Intanto sempre pronto il sottoscritto ad esaurire le venerate superiori prescrizioni, si protesta colla più alta stima ed Ossequio

Devot: Serv:

9

Delegat Paulucci urgira (31 prosinca 1809) od peraške općine za zadnji put iskaz o prihodima općinskih dobara. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

N: 4869. Regno d'Italia

Cattaro 31 Xmb: 1809.

Il Delegato di Governo in Provincia

Al Sig[r] Sindaco della Comune di Perasto.

Rispondo al lungo, e niente evasivo alle mie ricerche di lei Rapporto sotto il N. 218. 29. cadente. Le direzioni tenute e dagl' altri Governi, e dalli altri Amministratori in Provincia non sono, Sig[r] Sindaco, di norma per me; Io seguo le Leggi ed' istituzioni di quel Grande, che avendo conquistato l' Europa può, e hà voluto dar la forma al suo Impero come più Nè piacciuto. Ella cerca di stancheggiarmi con indicarmi quanto prima si stillava costì pei beni Comunali. Debbo assolutamente, e per l' ultima volta dirle, che il Governo è il primario Amministratore, e tutore di tutti i beni dei

Corpi Morali si laici, che Ecclesiastici. In conseguenza è mia determinazione, che il prescritto dal N: 4293. 16. 9mbre. abbia il suo pieno effetto. E giacchè, quantunque non da credersi, i conti delle passate Amministrazioni siensi lacerati, e giacchè que' porretemi col di lei Rapporto N: 190. non possono esser in altro modo conformati ripeto per l'ultima volta da lei le seguenti nozioni.

omissis

Se gli antichi Amministratori abbrucciarono i conti dei redditi, e spese decorribili d' anno in anno, non si avranno perso le traccie dei fondi, dei redditi dell' attuale raccolto, giacchè dall' imperfetto conto dei due anteced^ti anni rimessimi coll' accennato di lei Rapporto N: 190. rilevasi, che si sono fatte non poche spese, le quali non si sarebbero incontrate senza de' redditi. La Comune stipendia un Segretario egli dunque deve preparar i materiali di questo Prospetto. Sig^r Sindaco io la prevengo a nome del Governo, che un ulterior atteggio in proposito non dee esser più da me sostenuto, che tutte le Comuni di tutto il vastissimo Impero del Grande si sono sottoposte e si sottopongono continuamente a queste discipline, e che certamente Perasto non dovrà esser eccezionato. Lascio il termine fino ai 15. dell' entrante Gennajo: non avendo riscontro o non essendo analogo ai Quesiti l' Autorità Superiore provvederà, giacchè hò abbastanza pazientato.

La riverisco distintamente.

Luigi Paulucci

10

Generalna administracija u Dubrovniku obavješćuje 17 prosinca 1810 o centralnoj školi u Zadru. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

Copia

N. 3891. Provincie Illiriche

Avviso Ragusa li 17. Xmbre: 1810.

L' Amministratore Generale delle Provincie di Ragusa, e Cattaro.

Le Scuole Centrali di Zara, l' apertura delle quali avea ritardato il concorso di numerose circostanze, ha avuto luogo li 5. corrente Xmbre:. Sua Eccellenza il Maresciallo Governatore Generale accordò largamente a questi Stabilimenti dei mezzi di istruzione, onde animare maggiormente il concorso della studiosa gioventù da tutte le circonvicine Provincie. In questo Stabilimento, come pure in quello di Lajbach solamente vi è la facoltà di conferire i gradi Accademici, onde ogni Allunno per questa via possa giungere al libero esercizio di quelle professioni, che utili, e decorose a chi le

esercita, interessano essenzialmente il ben essere della Società. Allo stimolo del personale interesse, ha voluto aggiungere S. E. quello delle onorifiche distinzioni accordate al merito, ed unite sempre a nuovi avvanzamenti degli Alievi. Hà perciò accordato a coloro, che nel corso dell' Anno si saranno distinti per il loro proffitto nelle Scienze fisiche, due Mesi di congrua pensione in Istria, perchè ivi nella Scuola delle miniere dal Sig[r] Prefetto Direttore dei Lavori tanto benemerito delle Scienze, ed Arti, vengano istrutti nella Chimica, Mettalurgica, non meno in Teoria, che pratica. Per maggior facilità d' istruzione, libera essendo la scelta della Lingua nell' insegnamento Scolastico, si è creduto opportuno di conservare l' uso dell' Italiana, come la più comune, ed intesa dalla parte più colta delle vicine popolazioni unitamente anche alla Francese. Perchè d' altronde i Giovani, che stante la loro lontananza non fossero stati in tempo avvertiti di tutto l' esposto, sieno al caso anche in questo Anno a godere i vantaggi dell' istruzione, i Sig[ri] Professori delle Scuole Centrali di Zara animati dal vero zelo per il Pubblico bene, e per lo splendore di quest' Istituto, procureranno di supplire con private gratuite lezioni alla perdita del tempo, che potesse essere decorso dal riaprimento delle Scuole fino all' arrivo dei nuovi Alievi, perchè questo non si ritardi sovverchiamente.

L' Amministratore Generale di Ragusa, e Cattaro coerente sempre ai suoi principj di concorrere alle benefiche viste del Governo tendenti all' utilità Pubblica, si fà un dovere di emanare quest' Avviso, onde non restino ignorati dagli Abitanti di queste Provincie tutti què mezzi, che la generosità del Governo loro propone per conseguire una saggia, e morale educazione. Possano i Padri di famiglia, ed i Giovani delle due Provincie corrispondere degnamente allo spirito di un Governo promotore delle utili conoscenze, ed all' impegno dei zelanti Maestri, che sono incaricati a difonderle.

Dalla Segretaria dell' Amministrazione Generale di Ragusa, e Cattaro, li 17. Xmbre: 1810.

L. S.

(firmato) D. Garagnin

Per Copia conf. G. Tromba Segretario

Il Delegato di Gov. della Prov. di Catt.

Luigi Paulucci

11

Organizacija poštarske službe (1810). Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811. Isprava ima na izvanjskoj strani pečat kotorske delegacije.

Cattaro 30 9bre 1810

Provincie illiriche — Delegazione di Governo
N: 4341. — della Provincia di Cattaro

Signor Sindaco! Ho fatto conoscere a questo Sig^r Direttore Postale il contenuto del di Lei Rapporto N: 95. relativo alla proposizione del Pietone, da incaricarsi del ricupero, e consegna delle Lettere. Secondo i Regolamenti emanati da S. E. il Sig^r Duca Governatore Generale, inerentemente ai Decreti di S. M. su quest' oggetto qualunque riceve Lettere, o per Comuni, o per privati deve saper Leggere, e scrivere per togliere qualunque equivoco, o frode; oltre a ciò, al momento del lievo delle Lettere ei deve pagarne subito l' importo, poichè altrimenti vi sarebbe un defficit nella contabilità, contrario ai regolamenti. In vista dunque di tutto ciò io le precetto per l' ultima volta di destinare uno di Perasto, o uno di Cattaro, munito delle necessarie autorizzazioni della Comune a tale incarico, altrimenti io farò il debito Rapporto ai miei Superiori sulle continue difficoltà e ritardi che vengono cagionati dalla innobbedienza alle disposizioni, che da me vengono addottate, sempre appoggiate alle Leggi, e regolamenti vigenti.

Ho il bene di salutarla distintamente

Il Delegato di Governo della
Provincia di Cattaro
Luigi Paulucci

Sig^r Sindaco della Comune di
Perasto

C 57

12

Kotorska delegacija obavješćuje 23 siječnja 1811 peraško općinu o likvidaciji otpora Orahovčana protiv novačenja za ratnu mornaricu. Per. arh.; Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

N: 294 — Provincie Illiriche

La Delegazione di Governo dell' Albania.

Visto l' Atto di sommissione prestato dai Capi della Comune di Orakovaz. — Visto ch' essi volontariamente si sono affrettati di somministrare l' assegnato Contingente di Marini nell' ultima Coscrizione. —

Abbiamo ordinato quanto segue

1mo La Comune di Orakovaz è considerata nuovamente Suddita di Sua Maestà l' Imperatore, e Rè Napoleone il Grande.

2do I suoi Abitanti godono gli stessi privileggj, di tutti i dritti, che godono i Sudditti fedeli di Sua Maestà.

3^zo Riconoscendosi, che una parte de' passati disordini hà proceduto dalla mancanza di un Capo che dirigga gli Abitanti nel

buon sentiero, viene eletto per Capo dietro proposizione del Sindaco di Perasto, e dietro il voto universale de suoi Comunisti Jovo Perovich.

4to Perche possa esser sollevato, e trovar consiglio, ed ajuto da Uomini, che godono la fama pubblica, e confidenza sono nominati suoi Assistenti. — Matco Vucassovich, Ellia Alexich, Nicolò Cietcovich, Vuco Ratcovich.

5to Dalla Data della presente tanto il Capitano, quanto gli Assistenti entrano nell' esercizio delle rispettive funzioni.

6to Il Sindaco di Perasto è incaricato dell' esecuzione della presente Determinazione, che verrà pubblicata, ed affissa si in Perasto, che in Orakovaz.

Dall' Imperiale Delegazione di Governo questo di 23. Gennajo 1811.

Il Delegato di Governo
Luigi Paulucci

13

Bokeljske se općine opiru novačenju za ratnu mornaricu. Okružnica kotorske delegacije 7 veljače 1811. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811. Na izvanjskoj strani isprave pečat delegacije.

Provincie Illiriche — Cattaro, li 7. Febbrajo 1811.
N: 391. — Delegazione di Governo della Prov^a^
Circolare — di Cattaro

Sig^r^ Sindaco! La disubbidienza, il ritardo frapposto da pressocchè tutte le Comuni della Provincia nel somministrare il contingente marittimo, che non fù di già nemmeno compito, e per cui fù d uopo spedire contro le stesse le Truppe Militari, hà promosso giustamente il malcontento dell' Autorità Superiore, che nel riservarsi di fare li analoghi Rapporti a S: E: Maresciallo Governatore Generale, hà decretato frattanto, che le Spese del mantenimento, trasporto, ed altro dei Coscritti fino a Ragusa, supplite esser debbano da tutte le Comuni rispettive.

Fatto il comparto tra le stesse coi principj della più scrupolosa equità, spetta alla di Lei Comune Franchi trecento venti, che nel termine di giorni quattro immancabilmente senza accogliere il più minimo pretesto intendo, che sia eseguito alla Delegazione, che essendo chiamata risponsabile dall' Autorità Superiore del relativo effetto, dovrà suo malgrado in caso di mancanza far uso della forza, massimamente contro i Capi, ed i principali Individui.

Trattandosi di una Somma non troppo rilevante, ma bensì mite, attesi i procurati risparmj da dividersi anche tra tutti i singoli Individui indistintamente, avuto riflesso alle proporzionate facoltà

di ogn' uno, da esser riffusa opportunemente dai rei disubbidienti, o refrattarj, così mi lusingo ch' io non sarò costretto di ricorrere ai contemplati mezzi, troppo gravi al mio cuore, ma indispensabili in modo diverso.

Dia in questa Circostanza una prova di zelo, e nel termine prefisso sia l' esborso effettuato.

Passo a riverirla distintamente

Sig^r Sindaco della Comune
di Perasto

Il Delegato di Governo della
Provincia di Cattaro
Luigi Paulucci

14

Kotorska se delegacija prijeti peraškoj općini (25 svibnja 1811) radi neisplaćivanja kontribucija. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811. Na vanjskoj strani pečat delegacije.

N° 1929.

Delegazione di Governo della
Provincia di Cattaro.

Provincie Illiriche

Cattaro 25. Maggio 1811.

Sig^r Sindaco! Non fermandomi a discutere se tutti assolutamente siano, o nò nello stato, ch' Ella mi fà rappresentare per mezzo dell' eloquente Rapporto N° 155 = 23. corrente, io le dirò, che i Capi della Comune, gli Assistenti, il Sig^r Segretario, quella Classe che s' intitola la primaria, e che risguarda tutti gli altri Abitanti come volgo, i Capi dico, avrebbero dovuto far gli sforzi per dar il buon esempio, eseguire le traccie del benemerito Sig^r Abbate Parroco, il quale con zelo, e con Suddito attaccamento hà più volte predicato dall' Altare l' obbedienza alle Leggi. L' obbligo del Sindaco, e de' suoi Assistenti non è già di sottostare al pagamento pei morosi, ma essi devono esser i primi a dar il tributo a Cesare, ed inculcare alla Popolazione la necessaria moderazione, il necessario rispetto al Sovrano, alle sue Leggi.

Comunque sia per essere l' ulterior condotta di Perasto io non avrò più l' indulgenza di ripetere per tre, quattro, cinque volte le ammonizioni, rendendosi esse inutili, essend' io uno scrupoloso osservatore, e manutentore degl' ordini dè miei Superiori; dato d' ora in avanti un' ordine, cercherò il braccio forte, come ora accadrà, dell' Autorità Militare, e così salva sarà la mia responsabilità, salvi i dritti Sovrani, e vendicato l' insulto, che continuamente si fà al più Grande dè Monarchi, ed a' suoi Ministri.

Hò il vantaggio di salutarla distintamente.

Sig^r Sindaco di Perasto.

Il Delegato di Governo della
Provincia di Cattaro.
Luigi Paulucci

15

Predstavka peraške općine guverneru ilirskih pokrajina Bertrandu, 8 listopada 1811, o nesnosnim nametima. Per. arh., Miscellanea ecc. dal 1797 al 1811.

Eccellenza

Quallor' fù felicitata fino l' Anno prossimo deccorso la Nazione Bocchese colla venuta di V: E: à queste parti diede ad essa pegni i più luminosi di Paterne beneficenze, poichè coll' autorevole suo organo le furono dileguate quelle Cause micidiali, che dalle Subalterne Autorità abusivamente le furono addossate.

Frà le altre speciose beneficenti Grazie intercesse dall' E: V: presso l' Augustissimo nostro Monarca fù quella in pubblica forma annunciataci dalla venerabile voce di V: E: di esserci alleggerite l' imposte contribuzioni e ridotte a soli Franchi 60/m. annui, senza d' essere progressivamente soggetti à verun' altra gravezza.

Riposando noi sopra l' inviolabile promessa, con somma sorpresa si vide il Sottoscritto pressato con replicati avvisi dal Sig^{r}. Intendente di Ragusa fino li 14 è 17 prossimo deccorso Agosto à dover formare una Matrice di Ruolo nel quale sino numerate Porte e Finestre di tutte le Case esistenti in questa Comune è rimetterla al Sig^{r}. Contralore, che lo è destinato à tale Uopo.

Siccome questa nuova ricchiesta rappresenta un doloroso preludio di una nuova imposta così non potè fare a meno di non traffigere il Cuore d' ogniuno di questi miei Communisti rammentandosi Eglino, che se l' imposte da essi suplite nel deccorso Anno ridussero ogniuno di essi un vero Scheletro in natura, qual fonte rimane loro a dover adempire a maggiori gravezze quallora esse venissero attivate? In una si affligente situazione in cui trovasi questa Comune non rimane ad essa verun' altro conforto se non se nella sicurezza, che l' umanità di Cuore è la giustatezza di sua mente Monsignor Governatore avrà la dignazione di proteggere una Comune oppressa, onde in questo importante momento non abbia à perire sotto il giogo di un esorbitantissimo peso di contribuzioni non corrispondenti al di lei potere, ne à quel infelice suolo, il quale altro non le offre, che soli trè Mesi circa di una ostentata susistenza à sua popolazione!

Siccome una si sacra promessa da V: E: esternataci non può essere in verun modo soggetta ad alcuna eccezione, così essa Comune fiducia, che una Causa tanto ecqua non può non esser robustamente diffesa da quell' estesa autorità dell' E: V:, giacchè a voi Monsignore sono affidate queste popolazioni da quel Monarca sotto di cui impera il genio Grande del secolo, è che la di lui Sovrana mente vole vedere i suoi sudditi felici, è non oppressi.

Perasto 8 Ottobr: 1811

16

General se Gauthier prijeti, da će nametnuti prisilni zajam, ako se kontribucije ne isplate do određenog roka, naime kroz dva dana. Per. arh., svezak 17 (tvrdo ukoričen).

Cattaro li 13. 7bre 1813.

Signor Podesta,

Già vi è stato annunziato dal Sr Delegato che se le contribuzioni sono pagate nei due termini indicati l' imprestito non avrà luogo. Non posso che ripetervi la stessa cosa. Se sino a Mercordì sera che sarà li 15. del corrente le contribuzioni non producono la somma di 40. Mª Franchi per il Distretto sono obligato di prendere tutte le misure ocorenti acciò l' imprestito sia eseguito.

Cercate adunque di animare i vostri comunisti al pronto pagamento tra oggi e domani acciò evitarmi la misura di cui mi fate menzione nella vostra del 12. Corrente, desiderando di cuore per parte mia che ogni uno facia il suo dovere.

Ho l' onore di salutarvi con perfetta considerazione

Il Generale Comand^te^ la provincia
Gauthier

Sig^r^ Podesta di Perasto

Na vanjskoj strani:

Service Militaire

Monsieur

Monsieur le Podesta de Perasto.

le G^al^ B^er^ à Perasto

Gauthier

17

Proglas generala Gauthiera, zapovjednika Boke Kotorske, protiv Engleza i Crnogoraca, 22 rujna 1813. Per. arh., sv. 18 (meka omota).

Proclama

Abitanti della Provincia delle Bocche di Cattaro

Ho fatto il possibile per mantenere la pace, e la buona armonia, che aveva stabilito tra voi e li Montenegrini, ma gl' Inglesi Nemici di tutte le Nazioni e di tutte le Potenze del Continente, hanno comprato il Sangue delli Montenegrini col corrompere i loro

Capi prodigando dell' oro. È così che questi Nemici del Genere Umano cercato (rectius: cercano) di sovente di corrompere i Capi dei Governi, e cagionando la perdita delli Stati e dei Sovrani fanno continuare la Guerra sul Continente. Guai alli Popoli, che si lasciano ingannare dagl' Inglesi.

La Provincia è minaciata da un' invasione delli Montenegrini. Non si vuole far la Guerra al nostro Augusto Sovrano direttamente, giacche sanno bene, che le Piazze forti non si prendono. E dunque a voi Abitanti che si vuol far del Male. Vi vogliono spogliare derrubare i vostri raccolti le vostre armi, e devastare le vostre proprietà; bisogna che vi metiate in diffesa. Abbiate delle Guardie sun tutti i sentieri, sun tutte le strade per dove potrebbero penetrare, e che al primo annuncio siate pronti per diffendere le vostre famiglie, le vostre proprietà, ed il vostro onore.

Pensate, che fate parte della grande Nazione, e che siete fedeli sudditi di Napoleone il Grande. Se li Montenegrini vogliono continuare di vivere in pace e da buoni vicini con voi, sono ancora pronto di rinnovare la convenzione che avevo già fatto in precedenza a Miraz.

Al quartier Generale a Cattaro
Li 22. Settembre 1813 —
Il Generale Comandante la Provincia di Cattaro,

Gauthier

Ovaj je proglas popraćen ovim pismom:

Provincie Illiriche
Cattaro li 22. 7mbre 1813

Il Generale di brigata Barone del Impero, Comandante il Distretto e la piazza di Cattaro in istato d' Assedio

Al Sig[r] Podestà della Comune di Perasto

Li Montenegrini avendo cominciato le ostilità contro il territorio del Impero, devono da questo momento essere trattati come nemici.

Le occludo un proclama che l' invito da fare pubblicare colla massima sollecitudine. Che tutti li abitanti corrino alle armi, che qualunque Montenegrino armato o non armato sia respinto colla forza. Il Governo appoggierà le Comuni di tutto il suo potere. È arrivata l' ora di conoscere chi è vero suddito e fedele. Le belle azioni saranno raccolte, e la gratitudine del Governo le ricompenserà.

Che li abitanti siano uniti di sentimenti e ubidiscano ai loro capi e li Montenegrini non troveranno altro che onta e perdita nella loro impresa.

Hò l' onore di assicurarla della mia distinta stima
Il Generale Commandante la Provincia di Cattaro

Gauthier

Na vanjskoj strani (sa utisnutim pečatom):

Al Signore

Podestà di Perasto

Il Generale Comandante la provincia delle bocche

18

Gauthier piše (1 listopada 1813) peraškomu načelniku Alvizu Viskoviću, malo dana prije pada peraških utvrda, o mjerama opreza i obrane; između drugoga, kako mu pod grad šalje ratne brodove. Per. arh., sv. 18 m. o.

Cattaro a dì 1. 8bre 1813.

Signor Podestà, Mezzodì

Ricevo in questo momento la vostra lettera in data di quest' oggi. Non lascierò ignorare al Governo la fedeltà dei Perastini. Vi è a cognizion ciò ch' è successo delli due Villaggi di Glogovaz e Sterp; la stessa sorte vi è preparata; la sò dai miei emissarii. Non credete peraltro che io non faccia tutto ciò ch' è in mio potere per cooperare a ciò che la vostra diffesa abbia tutto il successo possibile; in conseguenza ho dato l' ordine positivo alle due Peniche ed alle due Canoniere di ritornare sotto la vostra Città. Faccio cambiare nello stesso tempo una porzione della guarnigione del Forte.

Non dubito che voi coopererete con le vostre cure e la vostra bravura alla diffesa del vostro Territorio. Avrò cura di prendere delle note le più detagliate della vostra condotta.

omissis

Ho l' onore di salutarvi con distinta considerazione.

Il Generale Comandante la provincia

Gauthier

Na vanjskoj strani:

S. M.

Al Signor

Viscovich, Podestà della Comune

Il Gen^e di B^ta di Perasto

Gauthier

19

Gauthier hvali (3 listopada 1813) peraškog načelnika Viskovića, što je odbio ucjenjivačke ponude Crnogoraca. Per. arh., sv. 18 m. o.

Cattaro li 3. 8bre. 1813.

Signor Podestà,

Vengo di sapere che vi sono state fatte delle domande dalli Montenegrini per sborsare della moneta V^a^. Tenete fermi alla risposta negativa come lo avete fatto. Non manco di prendere una nota esatta della vostra condotta e seguitando, come non dubito, a dimostrare i bei tratti di fedeltà e di costanza, sarete certamente preso in riflesso dal Governo vantaggiosamente.

Ho l' onore di salutarvi distintamente.

Il Generale Com^te^ la provincia
Gauthier

Na vanjskoj strani (s utisnutim pečatom):

Service Militaire

À Monsieur Viscovich, Maire de la Commune

le Gen^al^ de B^de^ Coman^t^ de la province de Perasto
Gauthier

20

Peraški načelnik Visković izvješćuje 4 listopada 1813, malo dana prije ustanka, Gauthiera o situaciji na granici, uvjeravajući ga o vjernosti. Per. arh., sv. 18 m. o.

Provincie Illiriche

N: 231

Perasto 4 8bre. 1813.

Il Podestà della Comune di Perasto

A. S. E. il sig^r^ Gene^le^ Barone Gauthier, Comandante superiore del Distretto di Cattaro

Non è ch' ebbi mancato al dovere dell' attuale onorifico mio incarico, ed a quello di suddito mio attaccamento per non avere partecipato a V. E. le violenti, esorbitanti, e non competenti contribuzioni, che pretendevano gl' iniqui, barbari, ed inumani Montenegrini di esigere da questa Comune, ma fù soltanto motivo, ch' io mi feci riguardo onde non apparire amplificate presso l' autorità

pubblica l' esternate continue loro minaccie di saccheggio, incendio, e la totale distrucione di tutta questa nostra Località quallora non ueremo ad essi assoggettarsi. Noi trovandosi sul momento incompettenti alla propria difesa, abbiamo con essi tracheggiato con fini politici fino a che si siamo posti nello stato della possibile difesa. Le risposte ad essi da noi inoltrate furono le seguenti, che per douere di fedele sudditanza, per estinto (mjesto: istinto) di nostra nazionalità, e per patrio douuto attaccamento niente da noi esigerano a risserua, che l' implacabile furore, sdegno, energia, e belicoso coraggio con cui in ogni circostanza si siamo fedelmente distinti, e che la nostra contribuzione sarà quella di rispingerli senza risparmio con ferro, fuoco, e con sacrifizio delle nostre vite. Quello, che deuo rispettosamente rifletterle, lo è, che non solo io ma tutti i Capi rapresentanti questa mia Comune, che mi fiancheggiano, altri Concittadini, giouani, uecchi, figli di tenera età, ed il popolo tutto indistintamente senza dubitare di ueruno hanno unaninamente giurato a Iddio, al Sovrano, ed alla Patria l' inuiolabile ed inconcussa fede a difendersi possibilmente contro qualunque barbara inimica aggressione. In conseguenza di ciò noi tutti inuochiamo la paterna clemenza dell' E: V:, che uoglia degnarsi di non abbandonarci col ualeuole Suo braccio di protecione coll' accordarci, finoche continueranno le attuali distrittuali combustioni, che tanto le Imperiali Penich, come le Canoniere abbiano dimorare sotto queste nostre riue in rinforzo ed a misura delle circostanze a maggiore nostra garanzia.

omissis

Quello, che con massima nostra sorpresa rimarchiamo, lo è, che siccome il Comune di Oracouaz lo è antemurale di questa Località, non si è minimamente distinto in questa circostanza coll' impedire possibilmente il passaggio per loro villaggi ai Montenegrini, ne impedito il barbaro saccheggio di quella infelice villa latina di Glogouaz ne ueruno di essi qui giunto in nostro soccorso, come lo era il loro preciso douere, anziche per quanto ci uiene rifferto, alcuni di essi diedero mano alli Montenegrini in esecuzione dell' inique loro operazioni.

Per quanto abbiamo potuto uerificare ci fù rifferto, ch' essi Montenegrini hanno sloggiato dalla corona del nostro Monte senza sapere se tuttora esistono in Oracouaz, ma con tuttociò non cessano con proteste più assolute minacciare la nostra distruzione.

Serua ciò in riscontro all' ossequiato foglio di V. E. nella data di ieri; e frattanto col più riuerente ossequio mi protesto — —

21

Gauthier, ne sluteći, što sprema peraška općina, hvali (5 listopada 1813) energično držanje načelnika Viskovića. Per. arh., sv. 18 m. o.

Cattaro li 5. 8bre 1813.

Signor Podestà;

I vostri tre rapporti in data delli 4. 8bre Ott mi sono esatamente pervenuti. La condotta energica che dimostrate è degna di elogio, non dubito che darete luogo alli più favorevoli rapporti sulla vostra Comune continuando in questa maniera. Fra poco li Montenegrini dovranno abandonare i loro progetti. La Truppa francese è in marcia e si avvanza a queste parti.

Ho l' onore di salutarvi con distinta considerazione

Il Generale Comte Supe
Gauthier

Na vanjskoj strani (s utisnutim pečatom):

S. M.

Al Signor Viscovich
Podestà della Comune
di
Perasto

Il Gene Comte Supe
Gauthier

22

Zadnji dokumenat o peraškim škverima iz g. 1813. U kući M. Lučića u Perastu.

Na čelu isprave (karta bulana) urezan je državni francuski grb sa simbolima pomorstva (ti su i svud uokolo na obrubu). Isprava je zapravo štampilja popunjena.

No 3913 Congé

des Bâtimens de Commerce Français.

Napoléon, par la grâce de Dieu, Empereur des Français, Roi d' Italie.

A tous ceux qui les présentes verront; Salut.

Le Bâtiment nommé la bonne avanture enregistré et domicilié au Port de Cattaro construit à Perasto province Illyrienne francisé audit Port de son domicile le Vingt Six Juillet an mil huit cent treize No 55 appartenant au Sieur Jean Matticola qui en est propriétaire, ainsi qu'il l'a affirmé dans la forme prescrite par la

Loi, et que l' a reconnu le Sieur Nicolas Radulovich Commis des Douanes, chargé de la vérification dudit Bâtiment, lequel a déclaré que ledit Bâtiment est effectivement de construction Illyrienne qu'il a un mât; que sa plus grande longueur est de douze pieds dix pouces; sa plus grande largeur de quatre pieds dix p; sa plus grande hauteur de un pied neuf pouces qu'il mesure un tonneaux 9/94e; que c'est une barque a Rames et qu'il n'a pas de galerie en tête. Nous déclarons qu'il a droit de naviguer sous le Pavillon de France, et avons donné Congé et Passe-port au dit Jean Matticola commandant ledit Bâtiment, pour partir du Port et Havre de Cattaro à la charge de se conformer aux Lois de l'Empire, et aux Réglemens de la Navigation.

Prions et requérons tous Souverains, États, Amis et Alliés de la France, et leurs subordonnés; Mandons à tous Fonctionnaires publics, aux Commandans des Bâtimens de l'Empire, et à tous autres qu'il appartiendra, de laisser sûrement et librement passer ledit Sieur Jean Matticola avec sondit Bâtiment, sans lui faire ni souffrir qu'il lui soit fait aucun trouble ni empêchement quelconque; mais au contraire de lui donner toute faveur, secours et assistance par-tout où besoin sera. Le présent Congé signé par le Ministre des Finances.

(Pečat Minist. financ.) Le Ministre des Finances
Dauru (utisnuto)

Expédié au Secrétariat général de l'Administration des Douanes, sous le No 3913

Potpis nečitljiv utisnut

Enregistré et délivré au Bureau de la Douane du Port de Cattaro le Vingt Six Juillet an mil huit Cent treize

Bon pour une année.

Reçu pour Droit du présent Congé, un franc et dix Centimes

A Belérieleuse receveur (Pečat carinarnice)

Organ i norma

Odnosi sila u pravnom poretku

Napisao član dopisnik

Dr. Natko Katičić

Primljeno u sjednici filozofičko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24. svibnja 1937.

Od svih društvenih normativnih sustava jedini je pravni sustav organiziran. Pravne zasade pojavljuju se u obliku odredaba vladalaca, parlamenata, nadleštava itd., dakle u zapovijedima organa. U svakom razvijenijem pravnom sustavu organi donose odredbe po postupku, u kome se one postepeno konkretiziraju od najopćenijih ustavnih načela preko zakona i naredaba do individualnih sudskih i upravnih rješenja. Ako mi ovaj niz pravnih odredaba od općih do posebnih, od generalnih do individualnih, nazovemo pravnim normama, postavlja se pitanje: Kakav je odnos između lica koja donose odredbe i odredaba što ih donose ta lica, ili, drugim riječima, kakav je odnos između organa i norme?

Teorija prava ide za tim da prikaže pravni poredak kao sustav normi. Počevši od jedne najviše norme (na pr. »pacta sunt servanda«, ili: »treba činiti što odredi ova ustavotvorna skupština ili onaj revolucionarni odbor«) pa do odredaba ustavotvoraca, zakonodavaca i izvršnih organa, niz pravnih pravila jedinstven je utoliko što su niže norme u skladu s višima. A niža je norma u skladu s višom normom kada je donosi organ ovlašten na to po višoj normi i na propisan način. U takovom sustavu sam organ nije drugo no proizvod norme. On postaje organom po normi koja ga delegira. Nijedno djelo protivno normi ne može se njemu uračunati, jer je on organ samo dok radi u skladu s normom. Protupropisnom djelu nema mjesta u pravnom poretku, to djelo nije izvršio organ, već je ono proizvod faktičnosti, koja nasilno i

pravno nerazumljivo provaljuje u svijet prava. Samo ona djela organa koja su u skladu s normom pravno su relevantna; djela protivna propisima pravno su irelevantna i ništava. Na taj način pravni poredak postaje ne samo jedinstven već i normativan, u njemu je norma prius a organ posterius, puki izvršilac norme.

No da bi se pravni poredak mogao prikazati na ovaj način, potrebno je da on doista i sadržava propise koji će garantirati funkciju organa u skladu s normom, odnosno ništavost protupropisnog rada. I doista, sva moderna prava imaju ustanove koje treba da osiguraju suglasnost rada organa sa propisima norme. To su, uglavnom, sistem pravnih lijekova, upravno-sudska zaštita, ustavno sudovanje, pa lična, disciplinska i krivična odgovornost činovnika za službeni rad. Svrha je ovih ustanova da prevencijom i reparacijom provedu načelo da je samo akt suglasan s normom akt organa i pravno valjan, a svaki drugi akt da je ništav i pravno nevaljan.

Sasvim općeno može se reći za sve spomenute garantne ustanove da su one sagrađene na jednoj presumpciji. A to je presumpcija da su djela organa ispravna i valjana dok god se ne podvrgnu propisanoj kontrolnoj proceduri, te na osnovu njezinu proglase neispravnima i nevaljanima. Drukčije i ne može biti, veli teorija prava, jer je potrebno iz praktičnih razloga i radi pravilnog funkcioniranja pravnog poretka da se jasno, nedvoumno i brzo razabere što je odredba organa, a što nije. Zato se postavlja načelo da je sve što organ uradi u izvjesnoj pravnoj formi urađeno po njemu kao organu i ispravno — dok se protivno ima utvrditi kontrolnim postupkom, pri čemu će interes eventualnog oštećenika biti pokretač toga postupka. Uvijek, dakle, kada je netko protupravno oštećen aktom organa, imat će mogućnosti da ishodi proglašenje ništavosti toga akta. Ako pak nitko ne prigovara aktu, mora se prepostaviti da ničiji interesi nijesu bili povrijeđeni, i da se stoga onaj akt može bez štete smatrati valjanim i pravno važnim, sve kada to uistinu i ne bi bio.

Ova misao nije imanentna premisi pravne teorije, t. j. upravo izloženom načelu da je pravni poredak jedinstven sustav normi što ih donose organi koji ne mogu no postupati u skladu s normom.

Možda je, naime, i tačno da treba u prvom redu brzo, jasno i nedvoumno utvrditi što je akt organa, i da je dovoljno prepustiti

kritiku i pobijanje tog akta onima koji se smatraju njime protupravno oštećenima. U ovome se očituje jedan od osnovnih principa koji pokreću život zajednice, a to je načelo da je bolje dovršiti spor ranije pa ma i protupravno negoli kasno ili nikada. Štete od otezanja, ma svršio spor i idealno pravednim rješenjem, mogu biti veće nego štete od nepravedne odluke kojom je spor riješen brzo i definitivno. Ovaj je princip protivan drugom osnovnom zahtjevu prava: da naime svaki spor mora biti riješen strogo po pravu, pa ma uz koliku prethodnu proceduru. Fiat justitia, et pereat mundus. Ovaj je drugi princip dakako imanentan svakom pravnom sustavu, jer on i ne znači drugo već da su sve norme, pa dakle i odredbe najnižih organa, u suglasnosti same sa sobom, i da tako treba da bude, a napose da treba održavati punu suglasnost odredaba organa s općim pravnim propisima. Ovo načelo može se nazvati načelom legaliteta, jer traži strogu i isključivu primjenu općih propisa, zakona. Načelo legaliteta oslonilo se dakle na snagu zakona. No o šta se može osloniti ono drugo načelo koje traži dovršenje spora i bez obzira na zakon? U odredbi organa oglašuje se ili riječ zakona ili lice samoga organa. Ispitati čisti glas norme cilj je načela legaliteta. No ako je to nemoguće ili odveć dugotrajno, treba prihvatiti glas organa i bez obzira da li odgovara normi. Snagu tom glasu daje autoritet samog organa koji je autoritet pretpostavljenog zakona. I tako možemo načelo koje u sumnji ili potrebi prihvaća odluku organa bez obzira na normu nazvati načelom autoriteta, jer se oslonilo na vlastitu snagu organa bez obzira na zakon, a to je njegov autoritet.

Dok je načelo legaliteta imanentno svakoj pravnoj teoriji kao premisa jedinstvenog i normativnog sustava, načelo autoriteta je transcendentno i čak logično protivno takovoj teoriji prava. Jer kakav autoritet može imati organ van onoga što mu ga daje zakonitost njegovih akata? Ta pretpostavlja se da organ uopće postoji samo dotle dok vrši zakone. Čim uzradi nezakonito, on prestaje samim tim djelom da bude organom, a djelo je ništavo i pravno irelevantno. U takovom sustavu prava nema osnova za propis da se mora raditi ono što organ odredi, bez obzira da li on to određuje na osnovu zakona. Takav propis, dakle, dolazi iz područja van pravnog sustava ustrojenog po načelu legaliteta, protivi se tom načelu i uslijed toga razbija jedinstvo prava. Ili treba raditi što zakon propisuje, ili što organ propisuje. Izvor pravne snage ili je u

normi ili je u organu. On ne može, logično, biti u jednome i drugome.

Da bi ipak održalo svoje prvenstvo, načelo legaliteta služi se konstrukcijom kojom, tako reći, preuzima en bloc načelo autoriteta i čini ga sastavnim dijelom svoga sustava. Po ovome pravni poredak postavlja organe sa dužnošću da vrše pravna djela suglasno s općim propisima prava. Da osigura ovakovo djelovanje organa, uvodi pravo razne garancije za poništavanje neispravnih djela organa. Određuje pak da se djela organa smatraju ispravnima sve dok ne budu poništena (iz praktičnih razloga: načelo autoriteta). Ako se dakle dogodi da neko rješenje organa, po sebi neispravno i nezakonito, ostane iz bilo kojih razloga neponišteno, dakle pravovaljano — to se onda dešava po samim propisima prava. Neispravna, ali neponištena djela organa jesu ispravna, jer tako određuje pravo. Smisao neispravnosti se mijenja. Nije više neispravno ono što je objektivno nesuglasno s normom, već je neispravno ono što je posebnim postupkom utvrđeno kao nesuglasno s normom. Ovime se spašava logično jedinstvo normativnog sustava, jer ne može više biti opreke između djela organa i propisa prava. Nema uistinu protupropisnih akata organa, jer je protupropisan samo onaj koji je kao takav utvrđen, no samim utvrđenjem on se automatski i poništava. Naprotiv svaki akt koji vrijedi, jer nije poništen, samim time jeste i propisan. Na osnovu samog zakona, svaki neponišteni akt organa jeste zakonit. Mnoge su mjere, istina, preduzete da bi se rad organa što više uskladio sa propisima zakona, ali u svakom je slučaju posljednja riječ na organu, a zakon prihvaća tu riječ kao svoju i time je legitimira.

Rad svih organa, od najviših do najnižih, uređen je po ovim principima. Norma uređuje rad organa formalno, s obzirom na postavljanje, nadležnost i postupak, i materijalno, obzirom na sadržinu pojedinih akata. Kao nijedno ljudsko djelo, ni ovi propisi ne mogu biti savršeni ni obuhvatiti sve moguće slučajeve. Sam život donijet će velik broj situacija koje nisu bile predviđene u pravnim propisima. Organ mora rješavati i takove situacije. Jedan je od osnova svih modernih prava da ne smije biti denegacije pravde. Organ ne može odbiti rješenje spora iz razloga što spor nije riješen u pravnim propisima. Ako on ne nalazi propisa u pravu, mora sam stvoriti propis. Već u tome nalazimo dakle izvor mnogih akata koji, ako i nisu protivni pravu, nemaju materijalno u njemu

oslona. U ovim slučajevima zakon daje organu prećutno ovlaštenje da može stvarati propise, ako ih ne nalazi u zakonu. Ovo je, može se reći, prećutna diskreciona vlast koja je posljedica zabrane denegacije pravde u vezi sa prirodnom nepotpunošću materijalnog prava.

Jednaka je konstrukcija prave diskrecione vlasti, kada naime opći propisi, odredivši nadležnost organa, ostavljaju ovome sasvim izričito slobodu da odlučuje po svom nahođenju.

Pri objema vrstama diskrecione vlasti može se rad organa smatrati suglasnim sa zakonom samo toliko što pravo daje organu ovlaštenje da sam odlučuje. Ti su akti suglasni s formalnim pravom. Ali oni nisu suglasni s materijalnim pravom, jer takovog uopće nema. Mora se dakle konstatirati da organ u vršenju prećutne i prave diskrecione vlasti ne radi suglasno s normama materijalnog prava, već da on sam stvara takove norme.

No nema velike razlike ni ondje gdje postoje materijalni propisi za rad organa koje organ primjenjuje. O toj »primjeni« prava postoji velika literatura, i svestranom analizom odnosa suca prema zakonu, i uopće organa prema normi utvrđeno je da doslovne primjene zakona nema i ne može biti. Samom »interpretacijom» zakona organ vrši toliko samostalan rad da su njegovi rezultati često različiti i od onoga što se još može izvesti logičnom dedukcijom iz sadržaja zakona. Upravo zakon, dozvoljavajući analogije i interpretacije, daje organu široko polje samostalnog rada. Ako pak zakon još izričito dopušta da sudac smije, u nestašici materijalnog prava, suditi po »prirodnopravnim zasadama«, »prirodnom pravu«, »pravednosti« itd., tada daje izravno ovlaštenje organu da smije sam stvarati pravne propise. Da li postoje uslovi za interpretaciju, analogiju i suđenje ex aequo, ostavljeno je ocjeni samog organa. Pri ovoj ocjeni organ ne može biti jače vezan nego što je uopće vezan normom. On će dakle moći upotrebiti ova moćna sredstva stvaranja prava i tamo gdje bi se ipak mogao pronaći materijalan propis u datom pravu. Judikatura svih pravnih oblasti puna je primjera ovakovog samostalnog rada organa kojim su nepotpune i nejasne odredbe prava upotpunjavane, a nezgodne i nesavremene odredbe čak mijenjane, dotjeravane ili ukidane.

Organ ima, dakle, i u oblasti uređenoj materijalnim pravom, relativno samostalan položaj, koji je legaliziran ovlaštenjima što ih samo pravo daje za svoju primjenu. Uistinu je položaj organa i ovdje analogan oblasti diskrecionog prava. Ali dok u slučajevima

prave i prećutne diskrecione vlasti nema uopće konkretne odredbe materijalnog prava, te stoga akti organa, iako samostalni, ne mogu biti nesuglasni s pravom, — u oblasti materijalnog prava takova, ma i relativna, samostalnost znači ništa manje nego da organ donosi materijalne odredbe različite od pravnih propisa, nesuglasne s njima pa i njima protuslovne. Pa kada je samo materijalno pravo za to organu osnova, mora se zaključiti da je odnos između materijalnog prava i organa više savjetodavne nego imperativne prirode. Zakon naređuje organu kako će postupati, no dozvoljava mu, uz izvjesne uslove i kautele, da može postupati i drukčije; a organ ima ocijeniti da li postoje oni uslovi, vršiti dedukcije iz smisla zakona i uopće stvarati metode »primjene prava«. Odluka je organa manje ili više samostalna i tamo gdje ima kao i gdje nema materijalnog prava. Ona može dakle, u prvom slučaju, biti nesuglasna s odredbom toga prava.

Razumije se da ovo nije pravilo, i da takovo stanje nije bilo, kao pravilo, ni u intenciji zakona. Želja je uvijek stvaraoca prava da pravo bude što tačnije primjenjivano. Zato i postoje sve institucije za osiguranje i kontrolu ispravne primjene, o kojima je u početku bilo govora.

Najvažniji je od svih tih institucija sustav pravnih lijekova.

Ovaj je sustav nikao iz načela legaliteta. Samo odredba organa koja je u skladu sa zakonom može biti pravno valjana. Pravo je dakle svakog interesenta da dâ ispitati konkretnu odredbu organa, koja se zatim mora staviti van snage ili preinačiti, ako nije bila suglasna sa zakonom. No ispitivač odredbe organa i sam je organ. Potrebno je da i njegova ocjena bude ispitana. Iz načela legaliteta izlazi, u principu, da se žalbeni put mora produžiti od instancije do instancije sve do ispravnog rješenja. Ništa drugo van utvrđenja da je odluka suglasna s pravom ne može biti mjerilom za dovršenje žalbenog puta. To je, dakako, neprovedivo. Zato sva prava uvode, uz ustanovu pravnih lijekova, i ustanovu pravomoćnosti.

Pravomoćnost je arbitrarno dovršenje žalbenog puta. Dozvoljava se pravni lijek na jednu, dvije ili tri više instancije, ali nakon toga nema dalje žalbe i odredba posljednje instancije pravo je, bez obzira na to da li je ona suglasna sa zakonom. Svaka odluka

postaje pravomoćna. Svaka odluka, dakle, svršava ne objektivnim ustanovljenjem zakonitosti, već arbitrarnom ocjenom organa — arbitrarnom zato što je ona bez dalje kontrole.

Ovo je sušta protivnost načelu legaliteta, na kome se osniva princip pravnih lijekova, a ne može drugo ni biti, jer je takovo uređenje žalbenog puta rođeno dijete načela autoriteta. Samo teza da je bolje svršiti spor definitivno makar i nepravedno nego raspravljati sve do utvrđenja idealne pravednosti, samo takovo načelo moglo je stvoriti i opravdati ustanovu pravomoćnosti. Pravomoćnost je ključ cijeloga sistema prava. Već samo materijalno pravo daje mogućnost organu da radi bez obzira na pravo, bilo da nema materijalnih propisa, bilo da ih organ pri upotrebi preinačuje. Ali pravomoćnost je procesualna ustanova koja općeno i definitivno daje organu prevlast nad normom. Ako sve organe koji su zvani da sudjeluju u sastavu instancija shvatimo kao jedan organizam, organ višega reda (na pr. sva tri suda u građanskom sudskom postupku, referente nižih i viših upravnih vlasti, senate Upravnog suda i Državnog savjeta, itd.), moramo konstatirati da ovaj »organ« suvereno i samostalno stvara pravne propise. On donosi odluke bez kontrole, osim one sadržane u samoj njegovoj organizaciji, i sam odlučuje o tome da li su njegove odluke suglasne sa zakonima. Organ višega reda, skup organa pred koje vodi ukupnost redovitih i izvanrednih pravnih lijekova, gotovo je svemoćan. Ni ako se izravno ogriješi o materijalno ili formalno pravo, njegova odluka ne može biti oborena (van slučajeva krivičnih djela ili slično, što se, međutim, također mora supsumirati pod pojam izvanrednog žalbenog puta). Pravni poredak sastoji se od normi koje propisuju što se ima raditi; norme delegiraju organe za primjenu tih propisa, ustanovljujući podjedno razne garancije za ispravan rad organa; no, in ultima linea, organi su slobodni ne samo u stvaranju prava kada ga ne nalaze u normama već i u primjeni samih normi, jer je ono pravo što je organ odredio, a ne što je norma propisala. Judicium jus facit inter partes.

Sve ovo izlazi iz pozitivne zakonske odredbe materijalnog i formalnog prava. No stvar postaje još jasnija ako proučimo odnos akata i organa u hijerarhiji pravnog poretka.

Svaka norma, osim prve ili najviše, jeste odredba višeg organa. Sukob organa s normom stvarno je sukob nižeg i višeg

organa. Primjenjujući normu niži organ primjenjuje odredbu višeg organa. I regresom do najvišeg organa u pravnom poretku ostali smo još uvijek pri odredbi organa. A prvi ili najviši organ je tačka do koje doseže logični kontinuitet pravnog poretka. On je prvi zato što nema nikakvog ranijeg organa iz odredbe kojega može izvesti svoju nadležnost. On je prvi, jer je nastao bez pravnog kontinuiteta sa ranijim organima, dakle uzurpacijom, revolucijom, samovoljom. Zato što je ovaj organ prvi, zato je i norma koja mu daje ovlašćenje i značaj organa prva, osnovna ili najviša. Ova norma određuje da treba činiti što nalaže prvi organ. Ona je opravdanje i legitimacija rada prvog organa.[1] Zaključivanjem iz normativnosti odredbe nižeg organa dolazi se do zaključka o normativnosti odredbe najvišeg ili prvog organa. Osnovna je norma pretpostavka ili hipoteza normativnosti cijeloga pravnog sustava. Osnovna norma jeste i osnovna hipoteza koja se postavlja uz stvarnost prvog organa da bi se načelo legaliteta u tom sustavu zaokružilo logičnim početkom.

Kroz cijelo pravo ponavlja se suradnja oprečnih načela legaliteta i autoriteta. Legalitet daje osnova manifestacijama autoriteta, a autoritet prihvaća ovaj osnov i izvodi iz njega i samo svoje postanje. Imperativ osvajača, uzurpatora ili revolucionarnog poretka: »svako se mora meni pokoriti« nije usporeden ostalim njegovim odredbama: »treba učiniti ovo ili ono«, već je njima nadređen, on je uslov njihove valjanosti. Osvajač i uzurpator jesu fakti: po osnovnoj normi oni postaju organi. Sve su norme pravnog poretka faktičnost, jer su one odredbe organa koji se oslanjaju jedni o druge a svi o faktičnost prvog organa. No načelo legaliteta, prebacujući se osnovnom normom preko onog prvog fakta, daje cijelom sustavu značaj pravnoga poretka. Kao što unutar sustava, u sukobu organa s normom, načelo legaliteta opravdava, tj. proglašuje pravom rad organa, tako i na početku sustava, u sukobu faktičnosti s ranijim pravom, ovo načelo opravdava, tj. proglašuje pravom faktičnost. Ali priznajući rad organa to načelo ga ipak pretvara u normativan rad, pa time uspijeva da mu nameće svu sistematiku normi, a napose sve ustanove kojima pravo obuhvata i

[1] Ja apstrahiram ovdje od međunarodnopravne norme »pacta sunt servanda«, koja se međutim također svodi na tvrdnju da se akti države kao »primarnog organa« moraju izvršiti.

obuzdava rad organa. Od vrha do dna pravnog poretka organi stvaraju pravo, ali pravo stvara i organe. Organ ima primat, jer u sukobu s normom pravo daje njemu prvenstvo, a norma i nije drugo no odredba ranijeg organa. Ali i norma ima primat, jer, pretpostavivši normativnost zapovijedi prvog organa, ona pretvara sve dalje odredbe organa u norme i daje sustav odredaba o kontroli rada organa i poništenju neispravnog rada.

Pravni poredak daje dakle izražaja dvostrukoj tendenciji. On priznaje rad organa, time što prihvaća faktičnost prvog organa kao pravnu i što svima daljim organima daje prvenstvo u sukobu s ranijom odredbom. Ali on nameće svakom organu odredbu ranijeg organa kao normu (uz sacrificium intellectus da je i odredba prvog organa normativna) te ovime podvrgava rad organa uzajamnoj kontroli i pretvara faktičnost njihovih zapovijedi u poredak pravnog sustava.

Što se može zaključiti iz ove spoznaje?

Položaj organa u pravnom poretku odraz je stvarnosti kojoj je ime: sila ili vlast. Jedni ljudi vladaju drugima, i uvijek će jedni ljudi vladati drugima. Kategorije upravljača i upravljanih trajne su, bez obzira na ličnosti, redove ili klase koje vladaju. Funkcija vladanja nezavisna je od svoga sadržaja (kako se vlada) i od svog izvora (principa u ime koga se vlada). Kako god se vladalo i ma koji ideal se ostvarivao vladanjem, sama činjenica vladanja uvijek je jednaka i ona nalazi uvijek jednakog pravnog izraza u primatu organa nad normom.

Ali postoji i druga stvarnost, naime prirodno ograničenje svake vlasti. Svaka sila za vremena i svaka vlast do granica. Ma kolika bila sila u upravljača, oni će je ipak vršiti u granicama mogućnosti, donoseći kao svoju zapovijed ono što ih okolina i priroda sile da zapovijedaju. I ova je činjenica konstantna te nalazi pravnog izraza u primatu norme nad organom.

Pravo je tehnika vladanja. Logična cjelina i jedinstvenost pravnog sustava nisu same sebi svrha, već su sredstvo za više ciljeve. One su primjena duha u socijalnoj evoluciji. Čovječji duh nije svemoćan i savršen, ali on je ipak najvažnije oružje u borbi za život. Kao što je čovjek duhom pronikao u odnose ostale prirode te njime obuzdava i iskorišćuje silu elemenata, tako može duhom

prodirati i u odnose socijalne zajednice te svijesno i razumno utjecati na igru socijalnih sila. Odredbe upravljača ne izviru samo iz instinkta ili emocije, već i iz svijesti, predviđanja i smišljene osnove. Niz takovih odredaba čini sustav. Racionalizacija vladanja stvara sustav prava. Pomoću sustava prava može malen broj ljudi upravljati velikim organizmom i davati mu pravac ne samo u sadašnjosti već i za budućnost. Tako pravo postaje instrumenat vladanja, vezujući množinu organa na sustavan rad u pravcu koji odredi pojedinac ili skup upravljača.

Ali ograničenje organa pravnim sustavom ne služi samo svrhama vladanja već i interesima upravljanih. Moglo bi se upravo reći da je pravo jedan od najvažnijih instrumenata za ostvarenje ciljeva zajednice i za osiguranje upravljanih od samovolje upravljača. Interes zajednice izražava se u pravu i ostvaruje se radom upravljača kao organa. Iako nadmoćni položaj organa prema normi teoretski ne iščezava iz pravnog poretka, ipak se ova moć praktično sve više obuzdava. Treba samo zamisliti kakav je na pr. položaj suca u dobro uređenoj modernoj državi (ne samo po pravnim pravilima već i po duhu što ga stvara organizacija i funkcija njegova staleža) da se opazi koliko je evolviralo uređenje društva od nekadanjeg nasilnog i samovoljnog pravosuđa do egzaktnoga stroja današnje pravde. Kao bujica u prokopu vodenice ili rijeka u branama električne centrale tako je sila upravljača usmjerena propisima prava: pa iako voda nikada ne prestaje biti jača od onih naprava te ponekad vanrednim zamahom raznese djela ljudske ruke, ipak naprave obuzdavaju u pravilu njenu moć i pretvaraju njen elementarni tok u koristan rad za čovjeka. Pravni poredak i priznaje elementarnu snagu vlasti time što sam legitimira svaku istinsku i trajnu vlast (»svaka vlast je od Boga«). No on uvodi podjedno vlast u sustav odredaba i time je iskorišćuje za ostvarenje društvenih interesa.

Tako se ukazuje organ kao elemenat vlasti a norma kao elemenat reda, organ kao prirodna sila a norma kao njeno racionalno iskorišćenje, organ kao predstavnik upravljačke manjine a norma kao oružje upravljane većine.

No ni ova podjela nije iscrpiva, jer ne obuhvata sav kompleksitet odnosa između organa i norme. Već je rečeno da norma

nije samo oružje upravljanih već jednako služi i svrhama samih upravljača. Tako može i organ, iako funkcionalno uvijek nosilac vlasti manjine, postati po sadržaju svoga rada predstavnikom one većine kojom on upravlja. Na pr. parlamenat ili stranački direktorij, koji nameću svoju volju cjelini, mogu baš i uistinu predstavljati zajednicu, koja dakle ovim putem nameće svoju volju hijerarhiji podređenih upravljača. Upravo nema vlasti koja bi mogla svijesno i trajno raditi protiv interesa zajednice kojom vlada. Odatle nastojanje svake inteligentne uprave da u svom vlastitom interesu zadovolji zajedničke potrebe. Ona zna da će i sama ojačati ako jače naglasi svoje izvore i ciljeve u zajednici. Odatle legitimizam uzurpatora i socijalizam diktatora. I tako će organ-upravljač, bilo da je doista nikao iz zajednice bilo da joj se želi približiti, često biti izvršilac aktuelne volje većine upravljanih protiv volje ranijih upravljača perpetuirane u pravnom poretku.

No time se mijenja i gledište po kome je organ predstavnik sile a norma izraz pravednosti. Dok naime organ vrši silu samovoljno, norma će kao princip kakvog takvog reda predstavljati pravednost u obrani protiv samovolje. Pravednost se utjelovljuje u normi-pravu. No kada fiksirana, dakle mrtva volja pravnog poretka dođe u sukob s novim ili evolviranim interesom zajednice, bit će baš često organ onaj faktor koji provodi nove interese protivno zastarjelim odredbama prava. U tom slučaju, dakle, organ predstavlja pravednost, dok je norma tiranin. Organ je sada živi red a norma mrtvo slovo zakona. Može se reći da je ovaj odnos u izravnoj zavisnosti od stepena sređenosti društva. Što je pravni poredak adekvatniji društvenom stanju, što je življi i sposobniji da se priljubi razvitku društva, to jača uloga norme kao čuvara pravednosti i reda, a to manja vlast organa-izvršioca norme. Što je pravni poredak udaljeniji od društvene stvarnosti, što krutiji i nepristupačniji potrebama razvitka, to potrebnija vlast organa-upravljača, to slabija uloga norme. Autoritativni režim ostvaruje pravednost, dakle potrebe zajednice, kao i red pomoću najšire vlasti organa, dok pravna država daje prednost normi za ostvarenje reda i pravednosti. Prvo je izraz nemirnih vremena i društvenih opreka i napetosti, a posljednje je izraz izvjesne harmonije društva i sretne uzajamne akomodacije pravnoga poretka i društvenih potreba.

I organ i norma izraz su socijalnih sila u pravnom poretku. Oni su proizvod protuslovnih tendencija, koje se njima protuslovno služe koristeći se čas organom čas normom za ostvarenje protuslovnih ciljeva. Odnos je njihov polaran, ali ne jednostavno, već kompleksno, kao polaritet koji vlada svuda u prirodi i održava istovremeno uzvišenu harmoniju, prema riječima velikog Efežanina »da se sve zbiva na osnovu opreke«.

Ustavno pravo Hrvatske narodne države

Napisao

Dr. Mihajlo Lanović

Primljeno u sjednici filozofsko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24. svibnja 1937.

Uvod

1. Opći pogledi

Čovjek je druževno biće. On se samo u zajednici s drugim ljudima i održava na životu. On samo u ljudskom *društvu* i postaje i ostaje čovjekom. Izložite novorođenče na osami: ono će skapati od gladi i žeđe, ako već prije ne strada od studeni i nepogode, ili ne zaglavi pod oštrim zubom divlje zvijeri ili u kukastim kandžama kakove grabilice. Pa i kad bi se, kojim čudom, održalo fizički, ono bi duševno, s vremenom, tako zahirilo te bi ga se i rođena majka morala da stidi. I kad biste onda nizom pokoljenja izolovali takove izrode u podobi ljudskoj i tek ih prolazno, radi parenja,

---

Pokrate za oznaku književnih djela i zbiraka vrelâ koja se češće u notama navode:

De adm. imp. = Constantini Porphirogeneti De administrando imperio, ed. Bonn., izvodi u Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia;

Doc. = Rački: Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, izdata kao VII sveska Akademijina zbornika Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 1877 god. (brojka uz pokratu »Doc.« znači tekući broj vrela u zbirci);

Du Cange = Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a Carolo du Fresne domino du Cange, 1883—1887;

Gross-Schueller-Novak = Udžbenik crkvenoga prava Katoličke crkve, napisao dr. K. Gross, prema novomu crkvenom zakoniku preradio dr. H. Schueller, preveo i dopunio osvrtom na posebne pravne odnose u Kraljevini Jugoslaviji dr. Milan Novak, 1930;

Historia salonitana = Thomas Archidiaconus: Historia salonitana, digessit dr. Fr. Rački, izdato kao XXVI sveska Akademijina zbornika Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 1894;

Klaić: Marturina = Klaić: Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku, Rad, knjiga 157;

udruživali, ostao bi vam, možda, još samo lik čovječji, a od nekadanjeg biste duha njegovih preda bili jedva još kadri naslutiti i slabi samo trag. Izolovani vam čovjek ne bi već bio čovjekom. Unus homo nullus homo!

Ali, kao što čovjek ne može bez društva da postoji, tako se ni društvo ne može bez *vlasti* da zamisli, koja ga na okupu drži. Jer suština je društva u pokoravanju istim normama, a norama nema bez vlasti koja ih postavlja i na snazi podržava. Ne radi se tu, dakako, ni o kakovoj tačno određenoj vlasti, od sporednog je značaja i način na koji ona svoje norme provodi, neodlučne su i pobude s kojih joj se podanici pokoravaju. Za osnovni pojam društva nije ni od kakove važnosti koga ljudi slušaju, kako si on pribavlja poslušnost i zašto mu se svijet pokorava; odlučno je samo

Kos: Gradivo = Kos: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, prva knjiga (501—800) Ljubljana 1903, druga knjiga (801—1000) Ljubljana 1906, treća knjiga (1001—1100) Ljubljana 1911;

Kostrenčić: Pravna povijest = Hrvatska pravna povijest, Zakonik cara Stefana Dušana, predavanja prof. Marka Kostrenčića (štampano kao rukopis);

Kostrenčić: Slobode gradova = Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, napisao dr. Marko Kostrenčić, preštampano iz 239 knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1930;

Maurović = Opća pravna povijest, dio I, uvod, povijest javnoga prava franačke države, predavanja dra. Milivoja Maurovića (štampano kao rukopis);

Mažuranić: Rječnik = Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, napisao Vladimir Mažuranić, 1908—1922;

Pöschl: Kirchenrecht = Kurzgefasstes Lehrbuch des katholischen Kirchenrechtes auf Grund des neuen kirchlichen Gesetzbuches, von dr. Arnold Pöschl, III Aufl., 1931;

Rački: Dvorska kancelarija = Hrvatska dvorska kancelarija i njezine isprave za vladavine narodne dinastije, napisao dr. Franjo Rački u 35 knjizi Akademijina Rada;

Rački: Hrvatska prije XII vieka = Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod, napisao dr. Franjo Rački u 56 i 57 knjizi Akademijina Rada;

Rački: Kada i kako = Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, napisao dr. Franjo Rački u 17 knjizi Akademijina Rada;

Rački: Nutarnje stanje = Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, napisao dr. Franjo Rački, preštampano iz 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116 knjige Akademijina Rada, 1894;

Rački: Odlomci = Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie, napisao dr. Franjo Rački, Beč, 1861;

Šišić: Povijest = Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, napisao dr. Ferdo Šišić, 1925;

Šišić: Priručnik = Priručnik izvora hrvatske historije, napisao i uredio dr. Ferdo Šišić, 1914;

Schröder = Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte von Richard Schröder, sechste verbesserte Auflage, fortgeführt von Eberhard Künssberg, erster Teil, 1919;

Tomašić: Pacta conventa = Temelji državnog prava hrvatskoga kraljevstva, najstarije doba: Pacta conventa, napisao dr. Nikola Tomašić, 1910.

da članovi društvenu vlast stvarno slušaju. Zato ni anarhistička Utopija nije bez vlasti — kako bi nam je njeni zasnivači htjeli prikazati — iako u njoj nema vidljivoga poglavarstva, ni policije, žandarmerije, ni vojske, nego sama nepokolebljiva krepost stražu čuva i staro nesalomljivo poštenje pravdu kroji. Jer i ono njihovo dobrovoljno podvrgavanje pojedinca sporazumno utanačenim pravilima pretstavlja ipak idealnu vlast nemoguće takove zajednice. Ponavljamo stoga da bez vlasti nema zajednice, u kojoj se jedinoj može čovjek i održati. Ali on ne ide samo za vegetativnim ciljem održanja gologa života, nego i za vještačkim i umjetničkim poboljšanjem životnih uslova, pa i za naučnim saznanjem i spoznajom istine. I za polučivanje tih mnogostranih svrha životnih on se udružuje u razne zajednice, koje različite vlasti rukovode. I jedan je isti čovjek, u isto doba, članom raznih udruženja i podanikom različitih vlasti. I jedne od njih traže od njega jedno, druge mu naređuju drugo. A zahtjevi se njihovi ne mogu uvijek u uzajamni sklad dovesti; gdješto su im i posve oprečni: Što jedne zapovijedaju, to druge zabranjuju. Zato, da uopće može da postoji mirni poredak među ljudima, da se i u načelu može da održi zajednica ljudska, mora da je među svim vlastima koje čovjeku zapovijedaju jedna najviša. A najviša je ona koju ljudi slušaju više nego ikoju drugu. Ne slušaju oni ni nju uvijek i bezizuzetno, jer takove vlasti i nema koju bi svi uvijek slušali. Ali ne dostaje ni da je izuzetno i sporadički slušaju, jer takovih je vlasti, opet, mnogo koje čovjek kadikad, tu i tamo posluša. Nego treba da je ljudi obično, redovno i po pravilu slušaju. Da se pak o običnoj poslušnosti podanika može govoriti, mora da im je najviša vlast relativno trajna i, s obzirom na postojanu mogućnost sporadičkog njihova neposluha, treba da im izdaje brojne norme, čitave sisteme pravila, kojima opsežno zahvaća i podrobno uređuje životne njihove odnose. Takovu najvišu vlast ljudsku na zemlji zovemo *pravnom*, njene norme *pravom*, a zajednicu njenih podanika *državom*.

I država se da, kao i svaka druga zajednica ljudska, sa raznih gledišta posmatrati. Jer i država, i povijesna i savremena, imade, u razno doba i kod raznih naroda, šaroliko mnoštvo različitih svrha, prema kojima se, onda, i povremeno uređenje njeno udešava. Nije ni ona samo pravna ustanova, nego i vojnička, recimo, i vjerska, i prosvjetna, i privredna, i socijalna, i opće kulturna, pa se svaka grana pomenutih djelatnosti, kad je država

uzme ciljem svoga nastojanja, mora i u organizaciji njenoj nužno da odrazi. Ali, dok se sve ostale državne svrhe, s vremena na vrijeme, mijenjaju: nove preuzimlju, a stare posve ili djelimično napuštaju, ostaje stvaranje i podržavanje pravnog poretka neizostavnom svrhom državnih zajednica sviju naroda i svih vremena. I samo je sa pravnoga gledišta posmatrana država imanentna druževnoj prirodi čovjekovoj: Jer, ako čovjeka nema bez zajednice, a zajednica ne može bez pravne vlasti da postoji, onda bez državne zajednice, kojom pravna vlast upravlja, ne može da bude čovjeka. Samo je pravotvorna svrha, dakle, i prema njoj udešena organizacija države bitna za osnovni njezin pojam, a svi ostali ciljevi, koji se u toku vremena mijenjaju, tek su dokazom postojanog obnavljanja u beskonačnoj bujnosti državnoga života.

Za osnovni pojam države dostaje, prema tome, narod i vlast: hoće se samo zajednica ljudi koja na prikazani način sluša pravnu vlast. Vladajuća nauka traži, doduše, i *zemlju*, kao tačno omeđeno državno područje; ali njoj su pred očima samo savremene države stalno nastanjenih naroda, ona ne računa i sa nekadanjim državama nomadskih plemena. Pa ipak, ni nomadi nijesu mogli živjeti bez zajednice, ni njihova zajednica nije mogla bez pravne vlasti postojati. A zajednicu ljudi sa pravnom vlašću na čelu zovemo, kako rekosmo, državom. Međutim, da se izvjesna vlast može pravnom smatrati i skup njenih podanika državom priznati, potrebno je, kako smo vidjeli, da ona bude najvišom u svojoj zajednici. I, kao takova, mora ona da se relativno trajno održava ne samo spram drugih vlasti svoje zajednice nego i spram ostalih pravnih vlasti drugih država. Jer kad bi ikoja druga mogla da joj po volji otkida od stalno zauzete teritorije i da se u njenom području kao najviša, u izloženom smislu, ispoljuje, prestala bi slabija da bude pravnom vlašću i zajednica njenih podanika državom: ona bi postala organom jače pravne vlasti, a zemlja njenih podanika pokrajinom moćnije države. Zato i čuvaju pravne vlasti stalno nastanjenih naroda tako brižno svoju teritoriju. Zato i smatra vladajuća nauka i zemlju jednim od bitnih sastavnih dijelova općega pojma savremene države. Dakle, samo ukoliko je, povremeno, od značenja za opstanak pravne vlasti, utoliko je zemlja od domašaja i za pojam države. Jer država je za pravo svaka zajednica ljudi pod pravnom vlašću, ona je za pravnika samo društvo koje nastaje pokoravanjem pravnim normama.

Ako ćemo, dakle, izvjesnu državu kao pravnu zajednicu da posmatramo, onda treba da imademo dvoje pred očima: pravnu vlast i njene podanike. Dakako, nijedan od tih dvaju bitnih pojmovnih elemenata države ne može, stvarno, sam o sebi da postoji — ni vlasti nema bez podanika, ni podanika ne može da bude bez vlasti — jer u nerastavnu ih cjelinu sistem pravnih norama veže, koje pravna vlast postavlja, a podanici slušaju, i samo na taj način postaje i vlast pravnom i oni koji joj se pokoravaju podanicima. Ali za naučnu je jasnoću teorijskog posmatranja države, kao pravne ustanove, potrebno da se sastavni njeni dijelovi odvoje, pa da se sistem onih norama kojima je regulisan sastav i djelovanje pravne vlasti, prikaže rastavljeno od onoga dijela pravnog poretka koji je ona svojim podanicima propisala. Jer i pravna su načela koja jednim sistemom vladaju, različita od onih na kojima se temelji drugi, a i društveno je i političko značenje prvoga drugačije negoli potonjega.

Onaj sistem norama kojim je uređen stvarni sastav pravne vlasti i pravna njena vezanost spram podanika, zovemo državnim pravom ili — nazivom koji danas prevlađuje — *ustavnim pravom.* Napose vladajuća nauka pretpostavlja naziv »ustavnoga prava« za oznaku toga dijela pravnog poretka, jer za nju je, inače, svo pravo, čitav pravni poredak uopće zahtjevom državne volje, dakle, u stvari, »državno pravo«. Za nas, doduše, nema pogibelji da pod nazivom »državnoga prava« dva razna pojma zamijenimo, jer nama je pravo zahtjevom volje pravne vlasti, a ne države. Štoviše, naziv je »državnoga prava« za oznaku sistema norama kojima je uređena organizacija države, za nas utoliko još i tačniji što »ustav« i »ustavno pravo« nema samo država, nego i razne autonomne zajednice u njezinu području, kao na pr. usvojena vjerska udruženja. Pa kad smo se u naslovu ipak i mi poslužili danas, više manje, općenito usvojenim nazivom »ustavnoga prava«, učinili smo to samo u želji da svaki naš čitalac odmah znade što će biti predmetom našega razmatranja.

Nekoć se ustavna prava nijesu i izrično kodifikovala kao danas: u t. zv. ustavnim zakonima, nego su samo ustavnim običajima prećutno stvarana unutar povremenoga stvarnog srazmjerja u društvenim odnosima vlasti. I sa velikim je teškoćama, kašto, skopčano mučno njihovo naknadno utvrđivanje na osnovu samoga činjeničnog stanja iz davne prošlosti; jer u oskudici je pouzdanih

vrela i prolazni izuzetak kadar istraživaoca zavesti na pogrešno konstituisanje trajnog pravila. Ali zato pravilno stvoreni zaključci njegovi imadu tu nesumnjivu prednost pred prostim pisanim ustavom što su oni vjerna slika pravoga života, od kojega je papirnati ustav, kašto, vrlo daleko. Jer pravo je i pravni poredak, kako rekosmo, zahtjevom volje pravne vlasti. A pravna je vlast društvena pojava, ne pravna ustanova. U postojanoj pak mijeni društvenoga života i u povremenom pomjeravanju u odnosima vlasti može i stvarni sastav pravne vlasti i pravotvorna djelatnost njena i više ili manje otstupiti od kodifikovanih načela pisanoga ustava. I onda nije ustav ono što je načelno napisano, nego ono što je stvarno doživljeno.[1]

I ustavno se pravo *hrvatske narodne države* može samo apstrakcijom dobiti iz povijesnih podataka o državnom životu našega naroda pod domaćim vladarima naše krvi. Međutim, ti su podaci, ponajviše, i odveć oskudni, a da bismo po njima mogli da pojedine ustavne uredbe pratimo u genetskom njihovu razvoju kroz puno pola tisućljeća (od VII—XII stoljeća). Morat ćemo se, stoga, zadovoljiti, uglavnome, sistematskim njihovim prikazom, a iz zasvjedočenog ćemo, onda, novijega stanja moći, uz potrebne opreze, stvarati odgovarajuće zaključke i za nepoznato ranije. Uostalom, ako uzmemo u obzir poznate nam domaće temelje na kojima se ustavno naše pravo razvijalo i dokazane strane uzore koji su pri tom izvjesnu ulogu igrali, pa kad uvažimo strogu onu konservativnost stoljetnih običaja davne prošlosti, u kojima je, gotovo jedinima, dolazila do izražaja pravotvorna volja ustavnih naših činilaca, onda ni pretjerana opreznost u regresivnom zaključivanju ne bi bila uvijek na mjestu.

2. Raniji gospodari današnjih naših krajeva

Prvi narodi za koje imademo pouzdanijih vijesti da su prebivali u ovim današnjima našim krajevima, bili su Tračani, pa onda Iliri i Kelti. Najprije su, čini se, *Tračani*[2] došli sa sjeveroistoka i potisli dalje dolje na jug Grke, koji su već otprije bili na Balkanu,

[1] Opće poglede na pravnu vlast i pravo, pa na državu i ustav državni izložio sam podrobno u svom »Uvodu u pravne nauke«, Zagreb, 1934, napose u poglavljima 6, 7 i 10, a ovdje iznosim tek osnovne misli vodilje radi razumijevanja stajališta koje ću, o odnosnim pitanjima, u toku daljeg razlaganja zauzimati.

[2] Pobliže o tom vidi Šišić: Povijest, str. 72, i tamo navedenu književnost.

pa su zaposjeli čitav gornji dio poluostrva od Crnoga do Jadranskog mora. Iza njih su sa sjeverozapada provalili *Iliri* i potisli Tračane prema istoku, tako te ih u prvo povijesno doba nalazimo razgraničene, otprilike, porječjima Morave i Vardara. Ali Iliri su, isprva, zapremali svu zemlju južno od srednjega Dunava pa do sjeverne Grčke granice, a pod imenom su »Veneta« dopirali, na zapadu, čak do rijeke Pada. Još u prvoj polovini IV stoljeća prije Krista počeli su ih, sa zapada, potiskivati *Kelti,* koji su se selili iz svoje pradomovine Galije, pa su, povremeno, zauzeli čitavu Posavinu i srednje Podunavlje i, pomiješani s ilirskim pučanstvom, osnovali su više oblasti, a glavno im je središte bila Segestica (kasnija rimska Siscia, današnji naš Sisak). Iliri su, konačno, potisnuti na područja koja su kasnije, za velike seobe naroda, zaposjeli naši pradjedovi Hrvati sa Slovencima i Srbima.

Tu su Iliri živjeli u raznima plemenskim oblastima, koje nijesu nikada bile ujedinjene u jednoj državi. Ponajvažnije su među njima bile ove: Od rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji pa sve do naše Neretve na sjeveru bila im je oblast zvana Ardieja, u kojoj je, oko polovine III stoljeća prije Krista, pod kraljem Agronom, bio okupljen čitav niz južnoilirskih plemena sve onamo do Kosova polja na istoku. Glavnim im je gradom bio, isprva, Rizan (Risan), a onda Skodra (Skadar). Sjeveroistočno od njih, u porječju Zete i Morače, obitavali su Dokleati sa sjedištem u Dokleji (danas gradina Dukljan kod Podgorice). Dalje pak na sjever, između Neretve i Krke, bili su Delmati, koji su, u prvoj polovini II stoljeća prije Krista, okupili i sva ostala ilirska plemena toga područja u obrambeni savez protiv Rimljana. Središtem je toga saveza bio grad Delminium (danas gradina Borčani na Duvanjskom polju), pa su po njemu i svi ostali saveznici prozvani Delmatima odnosno Dalmatima. U Primorju, između Krke i Raše u Istri, živjeli su Liburni, kojima je plemenskim središtem bila Skardona (Skradin). Područje današnje naše Like i Krbave i Gorskoga kotara bilo je nastanjeno već od ilirsko-keltskih miješanaca Japuda sa glavnim gradom Metulum (danas, možda, Šmihel kod Postojne). U preostalom pak području današnje Hrvatske, između Save i Drave, živjeli su, na sjeveru u Podravini, Jasi, na jugu u donjem Pokuplju i Posavini, Kolapijani sa središtem u Segestici, a između jednih i drugih, uz lijevu obalu Save, Varcijani. Zapadni pak dio današnje Slavonije sa susjednom bosanskom Posavinom držali su Breuci. U sjevernom dijelu Srijema obitavali su

Amantini, a u južnom, oko ušća Save u Dunav, i po sjeverozapadnom dijelu Srbije keltski Skordisci. U porječju Rame i gornjeg Vrbasa bili su nastanjeni Sardeati, a na Sani i srednjem Vrbasu sve do donje Drine na istoku Mezeji. Oko izvora Krke, Une i Unca sa današnjim Grahovim poljem bilo je središte Ditiona, a njima na jugu, s istočne strane Dinare, smjestili su se Dindari. Od gornje Bosne pa do gornje i srednje Drine bilo je obitavalište Dezitijata, a u porječju su gornje i srednje Neretve, oko današnjega Mostara, Nevesinja i Gackoga, pa oko Pive i Tare prebivali Narezijci; s lijeve pak obale Neretve, oko današnjega Stoca, Daorsi.[3]

Još od početka IV stoljeća prije Krista stali su se i *Grci* zanimati za Jadransko more, pa su prvi Sirakužani naselili vinorodnu Isu (Vis), a ova je, još u istom stoljeću, osnovala novu grčku naseobinu na Crnoj Korkiri (Korčula) i podredila sebi Tragurion (Trogir) i Epetion (danas Stobreč, istočno od Splita). Brzo iza njih osnovali su Parani na ostrvu Hvaru grad, kojemu su dali svoje ime (*Πάρος*, kasnije *Φάρος*, danas Starigrad), pa je po njemu onda i čitavo ostrvo prozvano. Odatle su grčki trgovci odlazili i na sjever do kvarnerskih ostrva i na jug do Boke Kotorske, pa je lako moguće da je bilo još i drugih grčkih naseobina na Jadranu osim pomenutih. Sve su one, međutim, još prije konca III stoljeća prije Krista, u borbi sa Ilirima propale, osim jedine Ise sa njenim posjedima Tragurionom i Epetionom.[4]

Ali već u drugoj polovini III stoljeća prije Krista izazvalo je kopneno hajdukovanje i pomorsko gusarenje ilirsko, u jednu ruku, i nezasitne pretenzije postojano jačajuće Republike na Tiberu, u drugu ruku, prve ratne sukobe između Ardieja i *Rimljana*, koji su — protegnuti, kasnije, i na druga ilirska plemena — bili samo uvodom u dvjestagodišnju divovsku borbu tih dvaju naroda o istočnu obalu Jadrana. I tek potkraj prvog decenija kršćanske ere pošlo je Rimljanima, konačno, za rukom da svladaju i posljednji veliki ilirski ustanak i zavladaju čitavom ilirskom zemljom. Onda su oni istom svoj dotada, manje više, nestalni posjed na istoku Jadrana podijelili na dvije pokrajine: Dalmaciju i Panoniju, dočim im je raniji »*Illyricum*« ostao još samo oznakom skupnog jednoga etnografskog pojma za sva plemena od srednjeg Dunava do planine Balkana i od istočnih Alpa do ušća Dunava. Rimska *Dalmacija* nije već bila

[3] Vidi Šišić: Povijest, str. 80.
[4] Pobliže o tom Šišić: Povijest, str. 74 i slij. i tamo navedena književnost.

samo oblast nekadanjeg delmatskoga saveza, nego je obuhvatala svu zemlju od rijeke Raše u Istri pa do rijeke Mathis u današnjoj Albaniji i od Jadrana do Ibra i Kolubare u Srbiji. Središtem joj je bila nekadanja delmatska luka Salona (Solin). U područje *Panonije* pak pripadala je današnja zapadna Madžarska na desnoj strani Dunava, pa istočni dio Austrije i naše Slovenije, zatim krajevi među Dravom, Dunavom, Kupom i Savom, a i čitavo desno Pokuplje i Posavina. Provincijskim joj je središtem bio Petovio (Ptuj) na Dravi. S vremenom se, međutim, utvrdila rimska vlast po čitavoj desnoj obali Dunava, pa se, u početku II stoljeća, osjetila potreba da se preprostrana pokrajina Panonija podijeli na dvije manje: na zapadnu Gornju Panoniju (Pannonia superior) i na istočnu Donju (P. inferior). Na našemu današnjem području išla im je granica od Moslavine na Dravi, otprilike, pa do Vrbasova ušća u Savu. Središtem je Gornje Panonije bio Carnuntum (Petronell na Dunavu kod Beča), a Donje Aquincum (Ó Buda kod Budimpešte).

Potkraj III stoljeća proveo je car *Dioklecijan* temeljitu reorganizaciju čitavoga Carstva podijelivši ga na 4 prefekture (Oriens, Illyricum, Italia i Gallia), 13 dijeceza i 116 znatno umanjenih provincija. Tada je panonsko područje podijeljeno na 4 zasebne pokrajine: Pannonia Prima seu Superior sa središtem u Savariji (danas Szombathely), P. Valeria sa središtem u gradu Sopianae (danas Pečuh), P. Savia (Ripariensis, Interamnia) sa središtem u Sisciji i P. Secunda seu Inferior, kasnije Sirmiensis zvana, sa središtem u Sirmiumu (Mitrovici). I dotadanja se Dalmacija raspala na dvije pokrajine: na Dalmaciju, koju je sačinjavala Liburnija (od Raše u Istri do Krke) i Dalmacija u užem smislu (od Krke do blizu današnje Budve ispod Kotora) sa provincijskim gradom Salonom i na Praevalis sa središtem u Skodri. Pokrajine Dalmacija i sve četiri Panonije uvrštene su, s oba Norika (Noricus Ripensis i N. Mediterranea), u Panonsku Dijecezu (Dioecesis Pannoniarum), koja je, kasnije, prozvana i Zapadnim Ilirikom (Ilyricum Occidentale), a podređena je, zajedno sa Italijom i afričkom Mauretanijom, Prefekturi Italije, kojoj je »praefectus praetorio« stolovao u Milanu. Najjužnija pak pokrajina Praevalis ušla je u Mezijsku Dijecezu i s njome u najmanju Prefekturu Ilirika, koja je, kasnije — za razliku od pomenute Dijeceze Ilirika — prozvana Istočnim Ilirikom (Illyricum orientale), a opsezala je, za Dioklecijana, obje Dakije, Meziju i Trakiju, dočim

je Konstantin odvojio od nje donju Meziju i Trakiju, ali joj je pripojio Makedoniju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Praevalis i Kretu.

Kad su, konačno, po smrti cara Teodozija Velikoga (395), njegovi sinovi Arkadije i Honorije podijelili Carstvo na dva dijela: na Istočno i Zapadno, pripala je Dalmacija sa svim četirima Panonijama Zapadnomu Carstvu, a Praevalis Istočnome. To je tek donekle, kasnije, izmijenjeno kad je zapadnorimski car Valentinijan III, 437 godine, ustupio Solinsku Dalmaciju vizantskomu caru Teodosiju II.

Međutim, brzo iza toga, postala je Dalmacija pozorištem samrtničke borbe izdišućega Zapadnorimskog Carstva. I kad je ovo, konačno (476 odnosno 480), propalo, došla je ona pod stvarnu vlast italskoga kralja varvara Odovakara, a po njegovoj je pogibiji (493) postala sastavnim dijelom istočnogotskoga kraljevstva Teoderikova. Uz Dalmaciju ušla je, odmah u početku, u sastav novoga Kraljevstva i Savska Panonija, a brzo iza toga (504) pripojio mu je Teoderik i Srijemsku Panoniju i susjedne mezijske krajeve u današnjoj sjevernoj Srbiji. On je ovo svoje područje podijelio bio na dvije zasebne pokrajine: na Dalmaciju sa Liburnijom i Savijom, sa središtem u Saloni, i na Srijemsku Panoniju sa pomenutim dijelom Mezije, sa središtem u Sirmiumu. Ali misao se o načelnoj suverenosti Istočnoga, tada već jedinoga, rimskog Carstva nad ovim krajevima nije ni u Vizantu napuštala, a ostala je i u Dalmaciji i u Panoniji živa, dokle god nije Justinijan, već u početku dvadesetogodišnjeg uspješnoga ratovanja protiv Istočnih Gota (535—555), i stvarno njima zavladao.[5]

3. Hrvatska zemlja

Bilo je i kod nas, ranije, pisaca koji su, sa više ili manje odlučnosti, branili u povijesnoj nauci danas već poodavno napušteno mišljenje da je srednje i donje Podunavlje pradomovina svih Slavena, da su, dapače, južni Slaveni još u najstarije historijsko doba vladali čitavim Jadranskim morem.[6] To se pogrešno mišljenje zasnivalo, uglavnome, na pradavnoj zabludi, koja je Slavene uopće, napose pak

[5] Šišić: Povijest, str. 84 i slij., 104 i slij. i 161 i slij.

[6] Vidi na pr. Rački: Nacrt jugoslovjenskih povjestij do IX stoljetja, Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. IV, 1857, str. 237 i slij.; pa onda Kukuljević: Panonija rimska, u Radu XXIII, str. 100, i Ilirske (hrvatske) porodice u mletačkom plemstvu, Arhiv I, str. 38 i slij.; napose pak Ružić: Stara i nova postojbina Hrvata, 1903, str. 1—16.

južne, Hrvate i Srbe, poistovećivala sa nekadanjim stanovništvom ovih krajeva, starim Ilirima. Početak joj je tražiti u ruskoj kronici iz početka XII stoljeća, koja se obično zove Nestorovom.[7] U njoj se, naime, priča, kako su si, poslije općeg potopa, Nojevi sinovi razdijelili zemlju, pa je pri tome Jafetu pripala, uz ostalo, i Makedonija, Dalmacija, Ilirik i Slaveni. Kad su se pak, nakon neuspjele gradnje kule babilonske, razišli narodi širom svijeta sa 72 jezika, Slaveni su se, poslije dugog lutanja, ustavili na Dunavu »gdje je sada Ugarska i Bugarska«. Tu su na njih navalili Vlasi (Kelti), pa su se Slaveni ispred njih povukli na sjever. Nestorovu su priču preuzeli poljski ljetopisci XIII stoljeća Kadłubek[8] i Boguchwal.[9] Češke pak kronike Dalimilova, iz kraja XIII ili iz početka XIV stoljeća,[10] i Pulkavina, iz druge polovine XIV stoljeća,[11] znadu da je praotac češkoga naroda i osnivač češke države Čeh došao sa Juga iz zemlje koja se zove »Charvati«. Tu Nestorovu priču, iza koje ne stoji ni sam autoritet narodne predaje, preuzeli su iz poljskih i čeških ljetopisaca i neki naši dalmatinski i hrvatski pisci od konca XVI stoljeća ovamo, a naročito je, tridesetih godina prošlog stoljeća, našim preporoditeljima poslužila u buđenju hrvatske narodne svijesti i gajenju sveslavenske uzajamnosti.[12]

Najstarije geografske podatke o hrvatskoj državi na slavenskom Jugu nalazimo u Konstantina VII Porfirogeneta. On priča kako su, najprije, Avari zauzeli čitavu Dalmaciju osim nekih primorskih gradova, koji su ostali u rukama Romana.[13] Ali već u prvoj

[7] Nestor se rodio 1056, a živio je, kao monah, u manastirskoj pećini kod Kijeva, gdje je umro, kako misle, 1116 god. (vidi Schlözer: Russische Annalen 1802). Izvornik njegovim imenom nazvane kronike nije sačuvan. Najstariji prijepis njezin potječe iz XIV stoljeća. Napisao ga je, 1377, suzdaljski monah Lavrentije. Po njegovu je prijepisu priredila ruska Arheografska komisija, 1872, svoje izdanje. Miklošićevo izdanje »Chronica Nestoris«, u Beču 1860, ima ispravljeni tekst. — Vidi Srkulj: Die Enstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, Požega 1896; pa Ščepkin: Zur Nestorfrage, Arhiv für slavische Philologie, 1897, XIX, str. 498 i slij., te Šišić: Povijest, str. 180 i slij.

[8] Wincent Kadłubek, biskup krakovski, (1161—1223): Chronica Pol., 1206, I, str. 6.

[9] Bogufał: Chronicon Poloniae, kod Sommersberga, Scriptores rerum Silesiarum, svez. II, str. 19.

[10] Napisana je između 1282—1314 (vidi Hanky: Dalimilova chronika česka, 1851).

[11] Přibik Pulkava († 1380): Kronika česka.

[12] Šišić: Povijest, str. 183.

[13] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 164 tač. 2): »Interfecerunt itaque omnes cives, et ex eo tempore Dalmatiam universam occuparunt, sedemque illic suam

polovini VII stoljeća, za cara Heraklija (610—641), došli su, kaže, Hrvati iz svoje pradomovine s onkraj Karpata, Velike Hrvatske, pa su nekoliko godina ratovali s Avarima i konačno ih pobijedili, te zaposjeli Dalmaciju.[14] I onda se, navodi carski pisac dalje, jedan dio Hrvata odvojio i zauzeo Ilirik i Panoniju.[15]

Predaleko bi nas odvelo da kritici podvrgavamo vijesti Konstantinove o izvornom zauzimanju čitave Dalmacije od strane Avara samih i o naknadnom doseljenju Hrvata sa sjevera, pa o uspješnom ratovanju njihovu s Avarima.[16] Historijski je utvrđeno, naprotiv, da su se južni Slaveni baš u zajednici s Avarima, i u djelomičnoj podređenosti spram njih, stali već u drugoj polovici VI stoljeća trajno zadržavati i stalno naseljivati u području Rimskoga Carstva, u koje su još u prvoj polovici VI stoljeća samo povremeno provaljivali, radi pljačke i plijena, pa su se onda opet vraćali u svoja naselja onkraj Dunava. Uostalom, slavenski su odredi u avarskoj vojsci bili tako brojni da i Konstantin, a i stari naši domaći pisci, isprva, poistovećuju Slavene s Avarima, pa i razorenje Solina i osvojenje Dalmacije Slavenima pripisuju.[17] Istom od vremena otkad su se stali dizati protiv avarskoga gospodstva, razlikuje Konstantin dobro Slavene od Avara. A onda, napokon, nama je samo do toga da utvrdimo granice koje je Konstantin postavio novoj postojbini Hrvata.

---

collocarunt, exceptis opidulis mari adiacentibus, quae se ipsis non tradiderunt, sed in Romanorum potestate permanebant, eo quod ex mari victitarent. Videntes itaque Abares pulcherrimam esse hanc terram, sedes illic posuerunt«.

[14] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 164 tač. 3): »Chrobati vero tunc habitabant ultra Bagibaream, ubi nunc sunt Belochrobati. Una autem generatio, quinque fratres, Clucas et Lobelus et Cosentzes et Muchlo et Chrobatus duaeque sorores, Tuga et Buga, una cum suis populis discedens ab ipsis in Dalmatiam venit, ubi Abares incolas invenerunt; belloque per annos aliquot inter eos gesto vicerunt Chrobati, Abarumque alios interfecerunt, alios parere sibi coëgerunt. Atque ex illo tempore a Chrobatis possessa haec regio fuit, suntque etiamnum in Chrobatia Abarum reliquiae, et Abares esse cognoscuntur«.

[15] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 164 tač. 3): »At a Chrobatis, qui in Dalmatiam venerunt, pars quaedam secessit, et Illyricum atque Pannoniam occupavit«.

[16] To mišljenje zastupa na pr. i ugledni naš historičar K l a i ć u svojoj raspravi pod naslovom »Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća«, Rad CXXX, str. 14—16, pa u onoj o »Marturini«, Rad CLVII, str. 141.

[17] De adm. imp. cap. 29 (Doc. 164 tač. 1 i 2): »... invenerunt Sclavinos, qui et Abari nuncupati« ... »Sclavi qui trans flumen habitabant, qui et Abari dicti« ... »Sclavi sive Abari«. Cap. 30: »Ceterum a Sclavis occupata fuit (Dalmatia) hoc modo.« Vidi također Historia salonitana cap. VII »Qualiter Salona capta est«, pa t. zv. Hrvatsku kroniku II, u Šišićevom »Letopisu popa Dukljanina«, 1928, str. 386.

Vidjeli smo već kako su se imenima Dalmacije i Ilirika, u razno doba, različita područja označivala: U ilirsko je doba Dalmatija bila delmatska oblast između Krke i Neretve, kojoj je na sjeveru bila Liburnija do Raše u Istri, a na jugu do Drima stari Ilirik. Kad su Rimljani zauzeli ove krajeve, nazivali su Ilirikom čitavo osvojeno područje od Raše do Drima. Ali otkako se, potkraj prvog decenija naše ere, rimska vlast u Iliriku ustalila, imade to ime, kod grčkih i rimskih pisaca, samo još geografsko značenje: označuje, naime, svu zemlju među Jadranskim morem, Julijskim Alpama, Dravom, Dunavom i Drinom, pa Drimom i Bojanom,[18] dočim je u političkom pogledu ta oblast podijeljena već na dvije pokrajine: na Dalmaciju i Panoniju. Kad se pak Rimsko Carstvo razdvojilo, podijeljen je i Ilirik na Istočni (prefektura) i Zapadni (dijeceza). I prvi je dodijeljen Istočnomu Carstvu, a drugi Zapadnomu. Ali, kad je Zapadno Carstvo propalo, pa su varvari zaposjeli veći dio Norika i Panoniju, naročito s onu stranu Drave, nazivalo se, obično, sve ono Dalmacijom što je još od Zapadnog Ilirika preostalo u vizantijskim rukama,[19] a pod Ilirikom se razumijevao samo još Istočni. U tome smislu obuhvaća, onda, *»Dalmacija«* još i Savsku Panoniju, tako te opseže svu zemlju od Jadranskog mora do Drine i Dunava.[20]

Te su granice Dalmacije bile dobro poznate i caru Konstantinu, koji izrično kaže da je nekada Dalmacija počinjala na granicama dračke oblasti ili kod Bara i dopirala je do istarskih gora, a u širinu se protezala čak do rijeke Dunava.[21] Međutim, tu i takovu Dalmaciju u širem smislu nema, očito, pred očima carski pisac kad nam prikazuje kako su je Hrvati preoteli Avarima. Jer on kaže da se, po zauzeću Dalmacije, jedan dio Hrvata odvojio i zaposjeo Ilirik i Panoniju. Te dvije, dakle, posljednje oblasti ne pripadaju

[18] Vidi na pr. Tacit: Annal. IV, 5; Jos. Flav.: Bell. Jud. II, 16; Dio Cass. LIII, 12; Strabo: Geogr. XVII; Ptolom. II, 16 itd.

[19] Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae I, cap. 6, pag. 37: »Dalmatia ergo apud Byzantinos Scriptores pro Illyrico Occidentali summenda est; quod apud eundem Constantinum Porphyrogenitum clare perspicitur, qui Dalmatiam pro universo Occidentali Illyrico, praeter Noricos, antiquitus sumptam testatur«.

[20] Tako već Procopius: De bello goth. lib. I, stavlja Sirmium u Dalmaciju: »Gepedes Sirmium urbem et Dalmatiae alias civitates... tenebant... Proinde praedones isti Sirmium oppidum et caetera dalmatiae loca... praetendunt«.

[21] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 164 tač. 2): »Antiquitus igitur Dalmatia incipiebat a confiniis Dyrrachii sive ab Antibari, et ad Istriae montes usque pertingebat, in latitudine vero ad Danubium flumen se extendebat«.

nikako pod pojam Dalmacije o kakovoj je ovdje riječ. Tu se misli samo na Dalmaciju u užem smislu: na primorska područja od međa dračke oblasti odnosno od Bara na jugu do Julijskih Alpa u Istri na sjeveru. Pita se samo što se imade razumijevati pod Konstantinovom Panonijom i Ilirikom u ovoj vezi?

Što se *Panonije* tiče, naši historičari usvajaju, uglavnome, mišljenje Lucićevo[22] da je to bila zemlja među Savom i Dravom, jer da je ostali dio Panonije bio u rukama Avara. Imade, doduše, sporadičkih mišljenja i da je avarska snaga bila već u prvoj polovini VII stoljeća tako slomljena da su Hrvati mogli da zauzmu i prekodravsku Panoniju.[23] Međutim, historijski je utvrđeno da se vlast Haganova, u to doba, još protezala ne samo na današnju ugarsku nizinu i Srijem nego i na zemlju između Save i Drave, pa ju je tek Karlo Veliki, potkraj VIII stoljeća, konačno slomio.[24]

Ni u pogledu Konstantinova *Ilirika* nijesu posve saglasna mišljenja sviju naših historičara. Lucić poistovećuje Ilirik sa Dalmacijom.[25] Farlatti, naprotiv, drži da se Konstantinov Ilirik imade tražiti u Gornjoj Meziji (predratnoj Srbiji), koju da su Hrvati iz Dalmacije zaposjeli.[26] Zatim imade i osobito jedno mišljenje da se tu radi, stvarno, o Noriku, a »Ilirik« da je u tekst ušao samo griješkom pera Careva ili prepisivačeva.[27] Rački, napokon, misli da je Ilirik o kojem je ovdje riječ predjel između Bosne i Drine.[28]

[22] Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae, I, cap. 12: »Pannonia pro Pannonia Savia summenda est cum reliquas Pannonias tunc et posterioribus temporibus Avares possederint«.

[23] Vidi na pr. Ružić: Stara i nova postojbina Hrvata, 1903, str. 31.

[24] Šišić: Povijest, str. 296 i 304.

[25] Lucius l. c. I, cap. 12: »Ideo... Illyricum pro Dalmatia... summenda est«.

[26] Illyricum sacrum, II § 4: »E Chrobatis igitur, qui Dalmatiam occuparverant, duplex Chrobatarum secessio facta est, altera ad Orientem, altera ad Septentrionem; hi quidem migrarunt in Pannoniam Saviam, quae ab novis incolis, genere Slavis, Slavoniae nomen accepit; illi vero profecti sunt in Illyricum, idest in Moesiam superiorem«.

[27] Vidi Ružić l. c. str. 35, koji se u tome pogledu poziva na Salagiusov »Status Ecclesiae Pannoni« IV, cap. VI, 8: »Sclavos Carantanos, qui nunc Carinthi, Carnioli et Vindi appellantur, non esse genere diversos a Croatis... Carantanos existimo equidem a Croatis illis propagatos, qui seculo septimo, Constantino Porphyrogenito referente, a Croatis Dalmaticis secesserunt, ac Pannoniam et Illyricum, uti ait, occuparunt. Noricum credo scripsit ille, vel certe scribere voluit, aut debuit. Nam quod est aliud illud Illyricum extra Dalmatiam et Moesiam?... Restant (regiones) Pannoniae, quam distincte Constantinus nominat, et Noricum, cuius loco forsan escitantia librariorum exaratum est Illyricum«.

[28] Vidi Rački: Odlomci, str. 6.

Lucićevo je mišljenje neodrživo, jer Konstantin, na odnosnome mjestu, jasno luči Dalmaciju od Ilirika kad kaže da se jedan dio Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvojio i zauzeo Ilirik i Panoniju. I onda dodaje Konstantin naročito da su Hrvati posljednjih dviju oblasti (Ilirika i Panonije) imali svoga posebnoga kneza, koji da je bio samo u prijateljskim odnosima sa knezom (dalmatinske) Hrvatske.[29] Ni Farlattijevo se mišljenje ne da historijskim razlozima braniti. Istina da se, po propasti Zapadnorimskoga Carstva, sve ono, obično, Dalmacijom nazivalo što je od Zapadnog Ilirika ostalo u rukama tada jedinoga Istočnog Carstva, dočim se pod Ilirikom samo još bivši Istočni Ilirik podrazumijevao. Ali je pod ovaj, pored Gornje Mezije, pripadala i Makedonija, Tesalija, Ahaja, Epir, Prevalis i Kreta. A da su taj i takav Ilirik zauzeli Hrvati, to još nikome nije ni na um palo da ozbiljno ustvrdi. Pogotovu je pak nemoguće samom pretpostavljenom griješkom pera sa dovoljno historijske uvjerljivosti opravdavati misao da se tu o Noriku radi. Nema sumnje, doduše, da je i po Konstantinu Hrvatska, u njegovo doba (u X stoljeću), zapremala i jedan dio staroga Norika, jer on kaže da je sjeverozapadna granica Hrvatske u planinama išla nešto i iznad Istarske teme.[30] Ali to je njemu posve nepoznati kraj, kojega on nije mogao ni za svoje doba pobliže odrediti, pa se kud i kamo manje može uzeti da je za VII stoljeće na Norik mislio kad je o Iliriku pisao. Preostaje nam, dakle, još jedino mišljenje Račkoga da je Konstantinov Ilirik predjel između Bosne i Drine.[31] Kad Konstantin, naime, opisujući borbe Hrvata s Avarima, prikazuje

[29] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 164 toč. 3): »Habebantque et ipsi (scil. Chrobati, qui Illyricum atque Pannoniam occuparunt) principem supremum, qui ad Chrobatiae tantum principem amicitiae ergo legationem mittebat.« Jagić: Historija književnosti, Zagreb, 1867, i Klaić: Marturina, str. 146, drže, na osnovu toga, da je knez onih Hrvata koji su zauzeli Ilirik i Panoniju plaćao »tributum pacis« vladaru dalmatinske Hrvatske. — Rački: Hrvatska prije XII vieka, str. 105, smatra, doduše, neosnovanom tvrdnju cara Konstantina da su Hrvati u Panoniji i Iliriku imali svoga kneza, koji je bio u prijateljskim odnosima sa knezom Hrvatske, a Šišić: Povijest, str. 277, misli da je Car htio tim riječima samo da protumači činjenicu da Hrvata imade i van hrvatske države. Međutim, mi držimo da ni avarsko vrhovništvo nad Posavskom Hrvatskom, kao ni kasnije franačko, nije išlo tako daleko da bi bila isključena mogućnost da su i tamošnji Hrvati imali svoga vlastitog kneza.

[30] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 205 tač. 3): »A Zentina autem fluvio Chrobatia incipit, extenditurque versus mare ad Istriae usque confinia sive Albanum urbem; versus montana aliquatenus etiam supra Istriae thema excurrit«.

[31] Rački, doduše, ne obrazlaže pobliže toga svog mišljenja, pa se nekima (vidi na pr. Ružić l. c. str. 32, nota 2) i protivurječnima čine njegovi izvodi, kad on jedanput (Rad LVI, str. 66) poistovećuje Dalmaciju sa Ilirikom, poslije Augusta, a drugiput (Rad LVI, str. 102) je navodi kao jednu od provincija

najprije zauzimanje Dalmacije, pa onda, napose, Ilirika i Panonije, onda on nije tu mogao misliti na Dalmaciju u širemu geografskom smislu, u kojem je ona obuhvatala čitav dotada vizantski dio Zapadnoga Ilirika, nego Dalmaciju u užem političkom smislu, kao jednu od pokrajina toga Ilirika. I kad, zatim, navodi još naročito i drugu bivšu zasebnu pokrajinu toga dijela Carstva, Panoniju, onda pod »Ilirikom« i nije mogao ništa drugo podrazumijevati nego preostali dio toga područja, a to je pomenuti predjel između Bosne i Drine.[32]

Da je Konstantin, govoreći o zauzimanju Dalmacije od strane Hrvata, imao pred očima pokrajinu u političkom smislu, vidi se i po tome kako on određuje južne granice hrvatske zemlje. Priča, naime, dalje car Konstantin kako su se Srbi obratili caru Herakliju, koji im je odredio u području solunske oblasti prebivališta. Kasnije im se prohtjelo da se vrate u svoju zemlju, i Car ih je otpustio; ali su se, prešavši Dunav, predomislili i zamolili, preko beogradskog pretora, Cara da im dodijeli drugo naselje. I Car se odazvao njihovoj molbi i dao im za nastan Srbiju, Paganiju, Zahumlje, Trebinje i Konavlje, koja su područja, po odlasku Avara, opustjela.[33] Iz toga se vidi da Hrvati, iako su prije Srba došli u ove krajeve,[34] nijesu ipak zaposjeli pomenutih južnih oblasti, kad su ove, po odlasku Avara, ostale puste, dok ih nijesu Srbi naselili. Dosljedno tome,

---

Ilirika. Međutim, tu nema nikakova protivurječja kad se uvaži da je na prvomu mjestu riječ o Dalmaciji u širem geografskom smislu riječi, a na drugome u užem smislu, političkom.

[32] Lucius l. c. I, cap. 6: »Quando (Dalmatia) a Slavis occupata fuit, ab Oriente Dyrrachio, sive Drino flumine... terminabatur.« Isto tako l. c. I, cap. 3: »Illyrici (Dalmatiae) ergo fines Romanae Monarchiae tempore fuere ab Oriente Drinus flumen«.

[33] De adm. imp. cap. 32 (Doc. 164 tač. 5): »Principatu autem Serbliae a patre ad duos fratres devoluto, alter sumpta populi parte dimidia ad Romanorum imperatorem Heraclium confugit, qui et excepto locum ad habitandum dedit in Thessalonicae themate, qui ex eo tempore Serblia nuncupatur«... »Aliquanto vero post visum est Serblis in terram suam redire, et dimisit illos imperator. Sed cum traiecissent Danubium flumen, poenitentia ducti per praetorem, qui tum Belogradum administrabat, ab Heraclio imperatore petierunt, aliam sibi terram ad inhabitandum assignare vellet. Cumque ea, quae nunc Serblia dicitur et Pagania, quaeque Zachlumorum terra vocatur, item Terbunia et Canalitarum regio, quae imperatoris Romanorum dicionis erant, propter Abarum excursiones desertae essent (expulsis inde Romanis qui nunc Dalmatiam atque Dyrrachium incolunt), regiones illas Serblis habitandas imperator dedit«.

[34] De adm. imp. cap. 31 (Doc. 164 tač. 4): »Atque hi ipsi Chrobati ad Romanorum imperatorem Heraclium confugerant, antequam Serbli confugissent ad eundem imperatorem«.

car Konstantin, govoreći o Neretljanima,[35] Zahumcima,[36] Trebinjanima i Konavljanima,[37] pa o Dukljanima,[38] naročito veli da su Srbi. Te su tri oblasti bile u doba Konstantinovo, dakle oko polovine X stoljeća, između rijeke Cetine i Bara, jer Neretljanska je oblast bila između Cetine i Neretve,[39] a Duklja je graničila sa Dračkom temom kod Bara.[40] Za Zahumlje pak kaže da uz more graniči sa Neretljanskom oblašću, u planinama na sjever sa Hrvatskom, a na istok sa Srbijom.[41] Unutrašnje granice tih oblasti nijesu Konstantinu tačno poznate; samo kaže da Duklja, Trebinje i istočna strana Zahumlja u podgorju graniče sa Velikom Županijom Srpskom. A Srbija mu je bila u porječjima donje Drine, Zapadne Morave, Ibra i Rasine, dočim se porječje Bosne zvalo već onda Bosnom.

Nema sumnje da Konstantinove vijesti o doseljenju Srba u južna područja nekadanje rimske Dalmacije nijesu mnogo vjerodostojnije od podataka njegovih o ratnom pohodu Hrvata protiv Avara u ovim krajevima. Zato neki naši stariji historičari i nastoje da dokažu da su i Konstantinovi Srbi u pomenutima južnim oblastima bili, uistinu, Hrvati, koje je neupućeni Vizantinac, pomutnjom, zamijenio sa Srbima.[42] Ali nama se, u ovoj vezi, nikako i ne radi o etničkim granicama hrvatskoga naroda,[43] nego o političkim međama

[35] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 205 tač. 3): »Et oriundi sunt et ipsi Pagani (qui et Arentani appellantur) a Serblis non baptizatis«.

[36] De adm. imp. cap. 33 (Doc. 205 tač. 3): »Qui vero nunc illic habitant, Serbli sunt« . . .

[37] De adm. imp. cap. 34 (Doc. 205 tač. 3): »Terbuniatarum Canalitarumque eadem regio est. Incolae vero a non baptizatis Serblis descendunt«.

[38] De adm. imp. cap. 35 (Doc. 205 tač. 3), govoreći o ranijem stanovništvu Duklje, stavlja njenoj prošlosti u opreku hrvatsku povijest kad kaže da je Dioklecijan i u Duklji naselio Romane »quemadmodum et in Chrobatorum historia dictum est«.

[39] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 205 tač. 3): »Ab Orontio flumine Pagania incipit et porrigitur usque ad Zentinam flumen«.

[40] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 205 tač. 3): »Dioclea porro propinqua est Dyrrachii oppidis Elisso, Helcynio et Antibari«.

[41] De adm. imp. cap. 30 (Doc. 205 tač. 3): »A Rausio Zachlumorum principatus initium habet, et protenditur ad Orontium flumen usque; oraque maritima Paganis, montana, quae ad septentrionem, Chrobatis, quae in fronte, Serbliae contermina est«.

[42] Tako, ranije, i sam R a č k i: Odlomci, str. 12 i slij., a napose R u ž i ć: Stara i nova postojbina Hrvata, str. 40 i slij.

[43] Neki od starih pisaca i izrično poistovećuju Srbe sa Hrvatima smatrajući ih samo dvjema imenima jednoga istog slavenskoga naroda. Tako na pr. Z o n a r a s, kod Strittera II, str. 400: »Tertio anno imperii (Michaelis Ducae) gens Chrovatorum, quos nonnulli Servios vocant, Bulgariam occupare aggressa est«. Ili S c y l i t z e s na pr., kod Strittera II, str. 661: »Primo imperii (Michaelis) anno . . . Servorum gens, quos etiam Chrobatas vocant, exiit, ut Bulgariam in servitute redactura«.

njegovim na slavenskom našemu Jugu. U tome pak pogledu možemo to pouzdanije da se oslonimo na Konstantina Porfirogeneta što njegove vijesti o tome predmetu potvrđuju, uglavnome, i ostali povijesni podaci kojima raspolažemo. Prema tome, bile bi prve političke granice Hrvata na današnjem našemu narodnom području: rijeka Raša u Istri i Jadran do ušća Cetine, na zapadu, pa gornji Vrbas i donja Bosna, na istoku, a Drava i štajersko-kranjsko pogranično gorje, na sjeveru. Iz toga su područja ostali izuzeti samo primorski gradovi Zadar, Trogir i Split, i ostrva Krk, Cres sa Lošinjem (Osor), Rab i Vergada, koji su, sa južnima dalmatinskim gradovima Dubrovnikom i Kotorom, sačinjavali vizantijsku temu Dalmaciju.

Prva je važnija promjena u političkom raspoređaju hrvatskih zemalja izvršena potkraj VIII stoljeća kad se, po obaranju avarske države od strane Karla Velikoga, Posavska Hrvatska oslobodila, doduše, prevlasti avarske, ali je odmah došla *pod vrhovnu vlast Franačke,* pod kojom se, malo za tim, na početku IX stoljeća, našla i Dalmatinska Hrvatska. Obje su hrvatske oblasti onda, zajedno sa Slovenijom i Istrom, uvrštene u vezu markgrofovije Furlanske.[44] Ali su i u toj podređenosti zadržale ipak izvjesnu državnu samostalnost. Kad je pak, 828 godine, ukinuta markgrofovija Furlanska, nestalo je i njenog vrhovnoga nadzora nad hrvatskim kneževinama, pa su ove postale još nezavisnijima. Posavska se Hrvatska morala, u to doba, protezati na jug barem do Kupe, jer je u njoj, potkraj IX stoljeća, vladao knez Braslav, a u njegovoj se kneževini navode i Kupa i Odra.[45] Dapače, njemu je njemački kralj Arnulf dao u leno i čitavu Gornju Panoniju sa gradom Mosburgom na Sali kod Blatnog jezera.[46] Po diobi franačkoga kraljevstva (»Ordinatio imperii« Ljudevita Pobožnoga, 817), naime, došli su dalmatinski Hrvati pod vrhovnu vlast najstarijega kraljeva sina Lotara, i to pod glavni njegov dio Italiju, a posavski pod Ljudevita njemačkoga. I tako je to ostalo sve do smrti Ljudevita II, sina Lotarova (875), kad je i Dalmatinska Hrvatska došla pod vrhovništvo Njemačke. Ali ova se, brzo iza toga, konačno oslobodila franačke prevlasti, a

[44] De adm. imp. cap. 29. — Einhardi Vita Caroli M. ad a. 805, 806, 817—819. — Doc. 171.

[45] Doc. 193 tač. 1: »Postea veniente Brazlavoni duce, qui in id tempus regnum inter Dravum et Savum flumine tenuit.« Ibid. tač. 2: ...»de regno Brazlavonis per fluvium Odagra usque ad Gulpam, dein per fluente Save fluminis navigio in Bulgaria perducti«.

[46] Doc. 193 tač. 3: ...»imperator (Arnulfus) Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlovoni, duci suo, in id tempus commendavit«.

potkraj IX stoljeća nestalo je, sa knezom Braslavom, franačkoga vrhovništva i nad Posavskom Hrvatskom.[47]

Kad su Madžari, početkom X stoljeća, u srednjem Podunavlju osnovali svoju državu, kaže Konstantin, opisujući njene granice, da su »Turcima« (tako on zove Madžare) pograničnim susjedima na istoku Bugari, od kojih da ih dijeli rijeka Ister, koji se zove i Dunavom, na sjeveru Pečenezi, na zapadu Franci, a na jugu Hrvati.[48] On znade da su Madžari opustošili i zaposjeli Svatoplukovu državu Veliku Moravsku[49]; a i južna mu je njena granica naročito dobro poznata, kad kaže da je od Soluna do Dunava, gdje je Beograd, osam dana hoda, ako se mjestimice počiva, iza Dunava pak da prebivaju Turci u zemlji Moravskoj.[50] A onda još bolje označuje južnu granicu Madžarske u tom kraju kad nadovezuje da tik do rijeke leži Sirmium, koji da je od Beograda udaljen dva dana hoda; odanle pak da je Velika Moravska nepokrštena, koju su Madžari opustošili i kojoj je nekada Svatopluk bio knezom[51]; i onda kaže da Madžari prebivaju preko Dunava u Moravskoj, ali i između Dunava i Save.[52] Za opadanja, naime, Bugarske, po smrti cara Simeona (927), zauzeli su Madžari i sjeverno područje *Srijema* sa istočnim dijelom *Slavonije*.[53] Dalje pak na zapad je Drava bila granicom između Madžarske i Posavske Hrvatske, što i Konstantin potvrđuje kad kaže da su Moravljani, po dolasku Madžara, u velikom broju prebjegli u Hrvatsku. A dokazuje nam to i Toma arhiđakon, koji zemlju na

[47] Doc. 171 tač. 21 (str. 328). Vidi Šišić: Povijest, str. 357 i 397.

[48] De adm. imp. cap. 42 (Doc. 205 tač. 4): »Confines autem Turcis sunt orientem versus Bulgari, ubi eos Ister fluvius qui et Danubius dicitur, separat; septentrionem versus Patzinacitae; ad occidentem Franci; ad meridiem Chrobati«.

[49] De adm. imp. cap. 13 (Doc. 205 tač. 4): ...»magna Moravia sive Sphendoploci regio, quae omnino a Turcis vastata est et ab ipsis iam obtinetur«.

[50] De adm. imp. cap. 42 (Doc. 205 tač. 4): »A Thessalonica usque ad Danubium flumen, in quo urbs Belegrada, octo dierum iter est, si quis non festinanter sed interquiescens proficiscatur«.

[51] De adm. imp. cap. 40 (Doc. 205 tač. 4): »et rursus ad cursum fluminis extat Sirmium, quod Belgrada abest duorum dierum itinere; inde magna Moravia baptismo carens, quam Turcae devastarunt, cuiusque princeps olim fuit Sphendoplocus. Atque haec quidem iuxta Istrum flumen monumenta sunt et cognomina«.

[52] De adm. imp. cap. 42 (Doc. 205 tač. 4): »Et habitant quidem trans Danubium flumen Turcae in terra Moravia, atque etiam ulterius inter (μέσον) Danubium et Savam fluvios.«

[53] Međutim, car je Samuilo (976—1014) povratio Srijem Bugarskoj, a po njegovoj je smrti bio, preko pola stoljeća, u vlasti vizantijskoj, dok nije i opet, 1071, došao pod Madžarsku (vidi Rački: Hrvatska prije XII vieka, str. 121 i slij., odnosno Šišić: Povijest, str. 654, nota 6).

jugu Drave smatra uvijek Hrvatskom, i to ne samo za svoje doba nego i za vladanja narodne dinastije.[54]

U prvoj polovini X stoljeća spojene su obje dotada uzajamno nezavisne kneževine u jednu jedinstvenu *Kraljevinu Hrvatsku.* Ne znamo, doduše, kako je do toga došlo, ali je pouzdano utvrđeno da je područje nekadanje Biskupije sisačke — koje je, sve do pada franačke vlasti u ovim krajevima, pripadalo Patrijaršiji akvilejskoj — godine 925 pripadalo već u vezu Nadbiskupije splitske i pod vlast hrvatskoga kralja.[55] Naši se povjesničari domišljaju da se Posavska Hrvatska sama od svoje volje, u onim teškim vremenima, prislonila

[54] Tako na pr., u XIII poglavlju svoje povijesti, opisuje on granice hrvatske države za kralja Držislava, pa kaže, među ostalim, da je ona na sjeveru sezala od Dunava do dalmatinskoga mora (Histor. salonit., cap. XIII, pag. 40: »ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum«). U poglavlju pak XV govori o jurisdikciji hrvatskoga biskupa kninskog u polovini XI stoljeća, pa kaže da je ovaj imao mnoge župe po svem Kraljevstvu hrvatskom, jer je bio kraljevskim biskupom, slijedio je kraljevski dvor i bio je dvorskim velikašem, a jurisdikcija se njegova protezala sve do Drave (Histor. salonit., cap. XV, pag. 45: »Hic multas optinuit parochias, habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Chroatie, quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur, eratque unus ex principibus aule, et sua iurisdictio usque ad Drauum fluuium extendebatur«). Sve do Drave se, dakle, protezala i vlast kralja hrvatskoga, jer su se crkvene granice poklapale sa državnima. Konačno, u poglavlju XVII prikazuje Toma hrvatsku vojnu madžarskoga kralja Ladislava, pa kaže da je nakon smrti Zvonimirove, pošto su u hrvatskom Kraljevstvu zavladale smutnje među vlastelom, otišao neki velikaš iz Slavonije (— u doba se Tomino, naime, već zemlja među Dravom i Gvozdom zvala Slavonijom —), koji je od svojih drugova mnogo stradao, u Madžarsku pred kralja Ladislava i pozvao ga da podloži svojoj vlasti hrvatsko Kraljevstvo, jer da je ostalo bez vladara i zaštitnika. I Ladislav ga posluša i, sabravši veliku vojsku, zauze bez otpora svu zemlju od rijeke Drave do Gvozda (Histor. salonit. cap. XVII, pag. 57: »occupauit totam terram a Drauo fluuio usque ad alpes, que dicuntur feree«). To kazivanje Tomino potvrđuje i listina kralja Andrije II biskupiji zagrebačkoj, izdana 1217 na prolazu kroz Zagreb, kad je Kralj polazio na krstašku vojnu, a u kojoj se doslovce kaže: »cum ... venissemus ad zagrabiensem episcopatum, ac monasterium zagrabiense a sancto Ladizlao rege ... constructum, qui terram Sclauonie sive banatum ab errore ydololatrie convertens corone Hungarie subiugavit; qui eciam in eodem banatu episcopatum instituit« (Tkalčić: Monum. episc. zagr. I, pag. 45). Kad je, dakle, istom Ladislav zauzeo zemlju između Drave i Gvozda, znak je da je ona dotada bila sastavnim dijelom hrvatskoga Kraljevstva.

[55] Dokazom su nam tome spisi o crkvenom saboru splitskom 928 godine, na kome je ukinuta hrvatska Biskupija ninska, a biskupu je njenom Grguru na volju prepušteno da si odabere koju od biskupija koje su i ranije postojale: skradinsku, sisačku ili duvanjsku: »Itaque ipse episcopus in qualibet ecclesia ex his ecclesiis, quae primis temporibus habuisse episcopos constat (et) omnibus patet, legitime praeponatur, siue in Scardonitana ecclesia uel Sisciana aut certe in Delminensi ecclesia« (Doc. 150, odnosno Šišić: Priručnik, str. 222). Kad je, dakle, splitska sinoda odlučivala o eventualnom popunjivanju nekadanje Biskupije sisačke, znak je da je njeno ranije područje bilo, u to doba, već sastavnim dijelom Kraljevstva hrvatskoga.

uz Dalmatinsku, kao jači državni organizam, a njeni vodeći državnici da su i dalje zadržali domaću upravu, tek su hrvatskomu kralju, kao svomu vrhovnomu gospodaru, slali počasne »darove«. Usto je vlast Hrvatske protegnuta i na ostrva Brač, Hvar i Vis, a vizantski je Car kralju Tomislavu, kao prokonzulu, povjerio i zaštitnu vlast nad dalmatinskim gradovima i ostrvima.[56]

Međutim, oko sredine X stoljeća moć je hrvatskoga Kraljevstva, uslijed građanskih ratova, već znatno oslabljena.[57] Otpala su, naime, od Hrvatske ostrva Brač, Hvar i Vis i vratila se pod Neretljansku oblast, Bosna je prešla u vezu srpske kneževine, a dalmatinski gradovi i ostrva vraćena su i opet pod neposrednu vlast Vizanta.[58] Ali Bosna je već u drugoj polovini X stoljeća vraćena[59]; kralju su Stjepanu Držislavu (969—995) ponovo ustupljeni dalmatinski gradovi i ostrva, a i Neretljanska je oblast u početku XI stoljeća pripojena Hrvatskoj. Prema tome, protezala se Kraljevina Hrvatska, u ono doba, na sjeveroistok sve do Dunava u Srijemu, na sjeverozapad do Koruške, a prema moru pripadao joj veliki dio Istre, na istok širila se do Drine, a na jugu je opsezala čitavu Neretljansku oblast.[60]

U prvoj polovini XI stoljeća dalmatinski su gradovi i ostrva ponovo vraćeni pod neposrednu vlast Carstva, koju je pretstavljao zadarski prior gradski s naslovom prokonzula ili stratega.[61] No već u drugoj polovini XI stoljeća zavladao je kralj Petar Kresimir IV, konačno, uz privolju Carstva, čitavom dalmatinskom oblašću, i to ne više kao carski eparh ili prokonzul,[62] nego naprosto kao *»kralj Dalmacije i Hrvatske«*. I, kao takav, mogao je on, sa punim

[56] Šišić: Povijest, str. 405, 411 i 413.

[57] De adm. imp. cap. 31, Doc. 203.

[58] Šišić: Povijest, str. 436.

[59] Dukljanska kronika, cap. XXIII: »Cresimirus (Mihajlo Kresimir II, 949—969) cepit Bosnam et dominavit eam«.

[60] Histor. salonit., cap. XIII, pag. 39: »Istaque fuerunt regni eorum confinia: ab oriente Delmina, ubi fuit ciuitas Delmis...; ab occidente Carinthia; uersus mare usque ad oppidum Stridonis, quod nunc est confinium Dalmatie et Istrie; ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu«. Uvrštenjem Huma u područje hrvatske države XI stoljeća potkrao se anahronizam Tomi arhiđakonu, jer njega je istom hrvatski herceg Andrija, potkraj XII stoljeća, bio zauzeo (vidi Rački: Hrvatska prije XII vieka, str. 138).

[61] Šišić: Povijest, str. 481 i 485.

[62] Kao što su to bili njegovi prethodnici hrvatski kraljevi Tomislav i Stjepan Držislav.

pravom, u jednoj svojoj listini 1069, ponosno podvući kako je svemogući Bog na kopnu i na moru proširio njegovo Kraljevstvo.[63]

Ako, dakle, izuzmemo one pogranične krajeve koji su, povremeno, mijenjali gospodare, možemo reći da je jezgru hrvatske narodne države kroz pola tisućljeća vladavine domaćih vladara pretstavljala zemlja omeđena Rašom u Istri i Jadranom do ušća Cetine na zapadu, gornjim Vrbasom i donjom Bosnom na istoku, pa Dravom i štajerskokranjskim pograničnim gorjem na sjeveru.

Hrvatska se država zove u latinskima našim listinama prije XII stoljeća »regnum Chroatorum« ili »regnum Chroacie«, odnosno »regnum Chroatorum Dalmatinorumque«.[64] Ona se zove »regnum« i onda već kad još njeni vladari nijesu kraljevima.[65] Uostalom, u tom se smislu naziv »regnum« upotrebljavao u srednjem vijeku za oznaku države uopće, bila ona carevina, kraljevina, vojvodina, ili kneževina.[66] Nego, pored naziva »regnum«, služe se stare naše latinske isprave za oznaku hrvatske države još i riječima »fines«, »provincia« i »terra« uz navedene posvojne genitive.[67] Kako se hrvatski naša država zvala, o tome nemamo neposrednog svjedočanstva iz onoga doba. Ali u kasnijima glagoljskim spomenicima nalazimo, pored naziva »Hrvatska zemlja«, i samo ime »Hrvati« i za oznaku države, ne samo naroda,[68] pa možemo, sa priličnom pouzdanošću, pretpostaviti da se hrvatska država, na našem jeziku, i ranije tako zvala.

[63] Šišić: Povijest, str. 522. — Doc. 55: »Igitur quia deus omnipotens terra marique nostrum prolongauit regnum« ...

[64] Vidi na pr. Doc. 2, 22, 40, 87, 101, 128.

[65] Vidi na pr. listinu kneza Trpimira 852, Doc. 2.

[66] Vidi Du Cange ad v. »regnum«.

[67] Doc. 149, 150 pod 2, 169 pod 5, 197.

[68] Kukuljević: Listine hrvatske, str. 66, 100, 217, 221, 225, 243, 247.

Pravna vlast i njeni organi

Iz prvih dvaju stoljeća nakon doseljenja naših pradjedova u ove krajeve nemamo podrobnijih vijesti o njihovu državnom uređenju. Nije to, doduše, nikakova osobina baš samo naše povjesnice, jer su vrela za historiju VII i VIII stoljeća i kod drugih evropskih naroda, općenito, vrlo oskudna. Ali kod nas će biti značajnoj toj šutnji i raspoloživih vrela naročitim razlogom još i činjenica da naši pradjedovi, u to doba, i nijesu još bili stvorili nikakove jače i posebnoga spomena vrijedne državne organizacije. Oni su i u novoj postojbini proslijedili, isprva, dotadanjim svojim plemenskim životom, kakovu su bili vikli još u zajedničkoj pradomovini svih Slavena, onamo na sjeveroistoku Evrope.

O tome nas osobitom društvenom uređenju kod Slavena izvješćuju već stari grčki pisci, kao u čudu, da kod njih nema jednoga vladara, kojemu bi se svi pokoravali, nego da imadu mnogo vladalaca, koji vrhovnu vlast međusobno dijele. Tako Prokopije na pr., grčki pisac VI stoljeća, kaže da Slaveni od starine žive u demokratiji, pa da zato uvijek zajednički vrše sve poslove, i prijatne i nepovoljne.[69] Slično nas izvješćuje i car Maurikije (582—602), autor »Strategikona«, kad kaže da Slaveni žive bez vlasti u uzajamnoj mržnji i da ne poznaju reda; ali ondá opet, na drugome mjestu, iznosi da je među njima mnogo poglavara, pa da su nesložni međusobno.[70] Prema tome, Slaveni žive Prokopiju u »demokratiji«, a Maurikiju u »anarhiji«, što je za Vizantijce, vikle u jednom licu usredotočenoj državnoj vlasti, bilo, otprilike, jedno isto. Na ovo se doba odnosi i kasnija tvrdnja cara Konstantina Porfirogeneta da Hrvati i Srbi nemaju vladara, nego samo župane starješine.[71]

---

[69] O gotskom ratu, III, 14. Vidi Stanojević i Ćorović: Odabrani izvori za srpsku istoriju, I doba od VI—X veka, Beograd 1921, str. 3.

[70] Ibid. (vidi notu 69), str. 31.

[71] De adm. imp. cap. 29 (Doc. 176): »Principes vero, ut aiunt, hae gentes non habent, praeter zupanos senes, quemadmodum etiam reliqui Sclavinorum populi«.

Temelj je društvenom životu kod starih Slavena bio *rod* ili *porodica*, otprilike ono što mi danas zovemo kućnom zadrugom, u kojoj živi čeljad povezana bližim krvnim srodstvom. Na čelu im je *kućedomaćina*, obično najstariji, a svakako za starješinu roda najpodesniji, kojega je ostala čeljad bilo prećutno priznala ili izrično izabrala kao takova. Kad se broj članova roda tako umnožio te im je već nemoguće ili barem nezgodno bilo da svi i dalje žive pod jednim krovom, onda bi se jedan dio bližih srodnika odvojio i, u blizini staroga, novi dom osnovao. Tako su, onda, nastajala čitava *sela* ili *vasi*, kojima su stanovnici, povezani krvnim srodstvom, pretstavljali *bratstva*. Starješinom je bratstva bio *čelnik*, kojega bi sve kućedomaćine čitavoga sela odabrale između sebe. Kako su svi članovi jednoga bratstva bili, starinom, iz jedne iste porodice, imali su i zajedničko prezime, obično po imenu zajedničkog im pradjeda. A zajednički im je bio i žrtvenik, i groblje, pa i šume i pašnjaci. Zajedničkom se smatrala i povreda bilo ma kojega člana bratstva, i dužnost je bila čitavoga sela da ga osveti. Kad se i bratstvo tako razgranalo te su ili terenske ili gospodarske prilike tražile da se raseli u više sela i podijeli na više bratstava, onda je nastalo *pleme*, a područje njegovo, koje je opsezalo čitav niz sela, povezanih i opet, makar i tanjim, vezama krvnoga srodstva, zvalo se *župa*. Župe su se obično nazivale po rijekama ili po mjestima svoga područja. Plemenski se starješina zvao *župan*, a bio je, redovno, iz najodličnijeg bratstva dotične župe, koje se isticalo starinom, hrabrošću, ili brojem članova među ostalima. I tako je županstvo postalo, povremeno, nasljednim u pojedinim bratstvima, pa je u tome klica budućega slavenskog plemstva.[72]

Zašto Slaveni nijesu u ranijoj svojoj postojbini stvorili većih i čvršće povezanih državnih organizacija, razlog nam je tražiti, u prvome redu, u geografskim prilikama krajeva u kojima su prebivali. Tako nas napose Maurikije izvješćuje da Slaveni stanuju u šumama, oko rijeka, po močvarama i pri jezerima, gdje se teško dolazi. Uslijed takova smještaja njihovih prebivališta moralo je biti i ratovanje sa njima vanredno oteščano, jer — kaže dalje carski pisac Strategikona — da su im naselja jedno do drugoga,

[72] O plemenskoj organizaciji kod Hrvata i Slavena uopće vidi pobliže Rački: Hrvatska prije XII vieka (Rad 57), str. 131 i slij., i Nutarnje stanje, str. 175 i slij.

tako da među njima nema većih nenastanjenih prostora, a oko njih su, redovno, šume, bare ili ritovi, pa u pohodima protiv njih treba odmah s udarom na prvo selo pokrenuti svu vojsku, jer će, inače, ostala sela, budući da su susjedna i blizu šume, osjetiti njihovo vrijenje i lako izbjeći sa svojima.[73] Na sličan način prikazuje slavenska obitavališta i gotski pisac VI stoljeća Jordanis, koji kaže da Slaveni, namjesto gradova, imadu za naselja močvare i šume.[74] Isto se tako o slavenskim naseljima izrazuju i istočni pisci u svojima putopisnim prikazima.[75]

Prirodna ta zaštićenost starih slavenskih naselja spram spoljnog neprijatelja, u jednu ruku, i nedostatak i najpotrebnijih sredstava, dapače i prirodne smetnje u saobraćaju između pojedinih skupina naselja (župa), u drugu ruku, bile su razlogom te se nije osjećala potreba vještačkog stvaranja većih teritorijalnih zajednica: država u današnjem smislu riječi. Jer čovjek je, doduše, društveno biće — kako rekosmo — koje se samo u zajednici sa drugim ljudima može i fizički da održi i koje samo u ljudskom društvu i postaje i ostaje čovjekom. Ali njemu je samo rodovna zajednica prirođena; njoj on samo u svakom i zlu i dobru instinktivno pribjegava; samo nju on i posve spontano i nagonski stvara, dočim mu se sve druge moraju ma po kakovim potrebama spolja nametnuti, koje ga onda prinude da ih vještački obrazuje. Samo se u majčino krilo, i nesvijesno, sklanja nejako dijete; samo se pod muževo okrilje, i bez promišljanja, utječe slaba žena; u svoju se djecu i unučad, u prvome redu, uzdaju nemoćni starci; svoj će svoga, na prvome mjestu, da pomogne gdje treba. Ali, što tanja po krvi i dalja po lozama, i rodbinska je veza, po prirodi, sve slabija, i gdje već izblijedjeli rodbinski osjećaj u ravnodušnosti nestaje, tu i prirođena svijest o naročitoj rodovnoj vezi u općenitosti ljudstva prestaje. Preko tih granica može se zajednica samo još vještački stvoriti i podržavati. Ali tu se već hoće žive svijesti o potrebi koju ne može prirodna rodovna zajednica da zadovolji. Tu dolaze kod primitivnih naroda, u prvome redu, potrebe zajedničke odbrane od nad-

[73] Scheffer: Arriani Tactica et Mauricii Ars militaris, Upsala 1644, str. 273. Vidi srpski prijevod kod Stanojevića i Ćorovića l. c. (nota 69), str. 30 i slij.

[74] De origine actibusque Getarum, V, 35: »hi paludes silvasque pro civitatibus habent«.

[75] Vidi odnosne citate u knjizi Kadlec: Prvobitno slovensko pravo pre X veka, srpski prijevod i dopuna prof. Taranovskoga, Beograd 1924, str. 11.

moćnijega spoljnog neprijatelja u obzir, a onda, na višem stepenu kulture, razne ekonomske, socijalne i prosvjetne potrebe, pa i potrebe proste udobnosti i užitka, koje se, u što širim zajednicama, mogu sve to bolje zadovoljiti.

Nema sumnje da uzroke činjenici tako srazmjerno kasnog stvaranja većih državnih organizacija treba i kod naših pradjedova, kao i kod ostalih Slavena, tražiti ne samo u izloženima spoljnim fizičkim i psihičkim momentima nego i u samom značaju, sposobnostima i sklonostima njihovim. Tako historičari naročito podvlače, u ovoj vezi, opće poznatu slavensku blagost i miroljubivu sklonost zemljoradnji, pa nedostatak državničkog smisla i strasnu neslogu njihovu.[76] Međutim, mi smo skloni vjerovati da i te značajne unutrašnje osobine slavenske duše, ukoliko se uopće mogu smatrati pouzdano utvrđenima, treba svesti, u prvome redu, baš na izložene izvanjske prilike njihova života, kao na ponajvažnije činioce pri izgrađivanju njihova značaja. Svakako je, u najmanju ruku, preuzetno naprosto apriorno pretpostaviti izvjesna značajna obilježja slavenske duše uopće, pa iz njih onda izvoditi obrazloženje za sve nemile udarce zlehude naše narodne kobi. Tako je na pr. sociolog Peisker,[77] u nastojanju da dokaže i obrazloži dvokratno ropstvo slavenskih naroda: starije turskotatarsko i novije germansko, polazio od proizvoljne pretpostavke da su stari Slaveni bili narod slab, ropski i sklon anarhiji, pa da nijesu bili sposobni ni za što više nego da budu zapregnuti u tuđinski jaram. I nije on pri tome mnogo vodio računa o svjedočanstvima što ih starim Slavenima izdaju savremeni grčki pisci na vizantskom prijestolju, a koja su to vjerodostojnija što su manje razloga imali vizantski carevi da se oduševljuju Slavenima. Pa ipak nas car Maurikije[78] izvješćuje da svi slavenski narodi žive na podjednaki način i slične običaje imadu, a ljube slobodu i nikako se ne dadu skloniti na robovanje i podanstvo. Isto tako piše i car Lav Mudri (886—911): da su slavenski narodi čestiti i slobodni, pa ih nitko ne može nagovoriti na robovanje i podanstvo, jer da nikomu drugom neće radije biti podložni negoli svojima; drže, naime, da je bolje da ih

[76] Pobliže o tom kod Kadleca - Taranovskog l. c. (nota 75), str. 7 i slj.

[77] Peisker: Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung, Berlin-Stuttgart-Leipzig, 1905.

[78] Strategikon, lib. XI, cap. 5.

domaći knezovi tlače negoli da se podvrgnu rimskim zakonima.[79] Uostalom, zar i samo vjekovno odrvavanje baš nas Južnih Slavena na ovoj vjetrometini između Istoka i Zapada pa Sjevera i Juga protiv sviju mogućih tuđinskih najezda nije moglo Peiskera zorno poučiti da ropska ćud nije baš značajnim obilježjem slavenske duše?

Kako rekosmo, kod naših pradjedova, u ranijoj njihovoj postojbini, nije ni one najprimitivnije potrebe šireg udruživanja bilo, a da o raznima drugim kulturnim potrebama i ne govorimo. Pa i kad su, u VI stoljeću, stali napuštati stara svoja ognjišta i seliti se spram juga i jugozapada, ni onda im nije trebalo vlastitih većih organizacija za bojne pohode u nove krajeve, jer su i na to pomjeravanje u nastambi potiskivani od vojnički organizovanih Avara, a i same su ratničke pothvate protiv tada već jedinoga Istočnorimskog Carstva preduzimali u zajednici s Avarima i u djelomičnoj podređenosti spram njih. I onda kad je, u prvoj polovini VII stoljeća, konačno završeno postepeno njihovo nadiranje na Balkan, ni onda još nijesu, za dobro podrug stoljeća, pored načelne vizantijske vlasti u Dalmaciji, osjećali potrebe, a, uz stvarno vrhovništvo Avara u Panoniji, nijesu imali ni mogućnosti da organizuju veće kakove političke zajednice. Istom kad su, u drugoj polovini VIII stoljeća, ugroženi od stalno rastuće franačke velevlasti sa zapada, istom onda stvaraju Hrvati dvije veće teritorijalne oblasti: kneževine Dalmatinsku i Posavsku Hrvatsku. Brzo iza toga dolazi do pokrštenja Hrvata, a s njime i do pridizanja kulturnog nivoa naših pradjedova, pa po njemu i do jačanja centripetalnih težnji, kojima rađaju novoupoznate kulturne potrebe, jer se ove samo u većim zajednicama mogu potpuno zadovoljiti. Tako su, konačno, u prvoj polovini X stoljeća, i obje kneževine spojene u jednu Hrvatsku Kraljevinu.

Prema izloženom, možemo u razvoju pravne vlasti kod Hrvata u doba vladara domaće krvi razlikovati tri faze: vladavine župana, knezova i kraljeva, koje su obilježene postepenim povećavanjem područja i smanjivanjem broja nosilaca vlasti. Prijelaz od jedne forme vladavine na drugu znači prevladavanje centripetalnih nad centrifugalnim elementima u državnom životu našega naroda. To je prijelaz od čiste rodovne i plemenske organizacije na političko i teritorijlno uređenje.

[79] Tactica seu de re milit. c. XVIII, 99.

1. Županije

Bilo je, doduše, i u doba županske vladavine izvjesne povezanosti među plemenima, ali ta je bila i odveć labava i premalo stalna, a da bi joj se mogao priznati značaj države i u najopćenitijem smislu. To su bili samo povremeni plemenski savezi za uzajamnu pomoć u prosljeđivanju zajedničkih ciljeva i u zaštićivanju općih interesa, napose u slučajevima zamašnijih kakovih navalnih pothvata ili prijeteće pogibelji od strane zajedničkog neprijatelja. Najviše, ako bi im se mogao dati značaj saveza država (Staatenbund, confédération d'états).[80] Jer plemenske su župe bile, više manje, uzajamno nezavisne *državice,* koje su po zajedničkim poslovima svojih eventualnih saveza odlučivale suvereno u vijeću ravnopravnih svojih pretstavnika. Niti je pojedino pleme moralo da u takav savez stupi ili da, i protiv svoje volje, u njemu ostane, niti su ga vezivali zaključci saveza na koje njegov župan ne bi pristao. To je, valjda, ona »demokratija« odnosno »anarhija« o kojoj nam pričaju grčki pisci kad prikazuju društveno uređenje starih Slavena.[81]

Nazivi su *»župe«* i *»županа«* prastaroga etimološkog podrijetla.[82] Ali su baš južni Slaveni prvi županama nazivali teritorijalna područja plemenske svoje organizacije i glavare njihove županima.[83] Županom je plemena bio, redovno, čelnik onoga bratstva koje se,

[80] Kako to čini na pr. Rachfahl: Die Organisation der Gesammtstaatsverwaltung Schlesiens vor dem dreissigjährigen Kriege, u Schmollers Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen, Leipzig 1894, Bd. XIII, Heft I, S. 11, uspoređujući slavensko državno uređenje sa državnom organizacijom drugih arijskih naroda.

[81] Vidi Kadlec-Taranovski l. c. (nota 75), str. 42, pa Rački: Nutarnje stanje, str. 90.

[82] Praški profesor Janko: O stycich starych Slovanů s Turkotatary a Germány s hlediska jazykopytného (Věstnik Čes. Akademie, roč. XVII), dovodi ih na pr. u vezu sa starim indijskim »gopa«, koji označuje branioca odnosno stražara. Prema tome bi stara slavenska župa, prvobitno, označivala odbranu, i to, u prvome redu, predmet odbrane, a onda i mjesto njeno: upravni kotar, a župan poglavara takova kotara. Isto značenje daje tim izrazima i prof. Kadlec u člancima o župi i županu u Ottův Naučny Slovnik, t. XXVII, str. 899 i slij. Drugi, napose hrvatski naučenjaci, drže da »župan« znači, izvorno, »toploga« odnosno »blagog« čovjeka. Dolenc: Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, 1935, str. 24, misli da je »župa« praslavenska riječ koja označuje skupinu krvnih srodnika koji žive pod jednim poglavarom. Pobliže o tom etimološkom pitanju vidi u Mažuranićevu Rječniku kod riječi »župa« i u Šišićevoj Povijesti na str. 197 u bilješci 57.

[83] Tako već Konstantin Porfirogenet navodi 11 hrvatskih županija, pa onda županije Neretljana, Zahumljana, Trebinjana, Konavljana i Dukljana (De adm. imp. cap. 30. Doc. 205).

među ostalima, naročito isticalo hrabrošću, starinom ili brojnošću svojih rodova i njihovih članova. Kako je pak i čelnikom bratstva bio, po pravilu, domaćin najodličnijega njegova roda, to se — dosljedno načelu plemenske organizacije — župan nije birao, već je županski čast vršio domaćin najodličnijega roda u najodličnijem bratstvu dotičnoga plemena. Tako je županstvo postalo, s vremenom, nasljednim u pojedinim bratstvima, pa je baš u njemu klica staroga našeg domaćega plemstva. Po starodrevnoj našoj predaji, koja je sačuvana u starima srednjovjekovnim spomenicima,[84] hrvatski se narod sastojao od 12 plemena (tribus), a svako pleme od više rodova (generationes). Dvanaest se rodova — t. j. po jedan u svakom plemenu — ističu kao odličniji, pa su iz njih potjecali župani odnosno, kasnije, banovi. Članovi su se tih rodova odlikovali »nobilitate generis«, kako kaže naš ljetopisac.[85]

Župan je bio poglavarom plemena u *vojnom, sudskom* i — kako bismo mi danas rekli — *administrativnom* pogledu. On je bio vrhovni vojskovođa i sudac svoga plemena, a, kao takav, vršio je i ponajvažnije od onih poslova čitave župe koje bismo mi danas upravom nazvali. Uostalom, sva se javna djelatnost primitivne takove minijaturne državice i sastojala, uglavnome, u vojničkoj odbrani plemena od spoljnog neprijatelja i u pravosudnom podržavanju pravnog poretka u unutrašnjosti. Pa ni samo pravosuđe nije moralo plemenskim županima mnogo posla zadavati, jer je razmirice među domarima rješavao kućedomaćin, a sporove među članovima raznih porodica čelnik njihova bratstva, koje je i bilo glavnim zaštitnikom svojih članova od sviju protivupravnih napadaja od strane pripadnika drugih bratstava. Uvreda ili povreda jednog člana bila je sramotom odnosno štetom nanesenom čitavome bratstvu, za koju je povrijeđenom bratstvu odgovaralo cijelo bratstvo povredočevo. I solidarnost se bratstvena izvodila, pri tome, do posljednjih konsekvencija i na jednoj i na drugoj strani. Analogno se posmatrahu i svi lični i imovinski delikti među članovima raznih rodova unutar jednog istoga bratstva: I rod je rodu za zločin svoga člana odgovarao, i rod je protiv roda borbu vodio, koja se, naročito kad je krv među njima pala, tjerala kašto — prema talionskom načelu krvne osvete: zub za zub, oko za oko — sve do potpunog istrebljivanja protivnika. Prema tome, ličnih je

[84] Vidi o tome Doc. 230 pod 5 i 231.
[85] Pobliže o tome kod R a č k o g a: Nutarnje stanje, str. 93.

sukoba bilo samo među članovima roda, koje je kućedomaćin poravnavao i sudio, a inače su se samo cijeli rodovi odnosno čitava bratstva unutar pojedinog plemena skupno sukobljavali. Delikat pak koji je, po svojim posljedicama, prelazio okvir plemenske državne zajednice, pretstavljao je već povredu međunarodne prirode i mogao je da bude, u danome slučaju, i neposrednim povodom ratu.

Pored takova stanja kaznenopravne represije na protivupravne povrede sa strane, ne smijemo zaboraviti da je srednjovjekovnomu pravosudnom naziranju bilo nepoznato svako razlikovanje između građanskopravne i krivičnopravne sudbenosti, pa se i potraživanja posve civilnopravne prirode — prema današnjem shvaćanju — u prinudnom isljeđivanju svodilo na kaznenopravni postupak lične odnosno kolektivne odmazde. Ako držalac nije htio sopstveniku stvar da vrati ili dužnik vjerovniku dug da plati, stavljao je ovlašćenik, neuspjelim svojim zahtjevom, obvezanika u protivpravno stanje kažnjivoga uskraćivanja odnosno oštećivanja tuđe imovine, koje je, u svakom slučaju, pretstavljalo krivičnopravni delikat.

U takovim je prilikama bila i sva pravosudna djelatnost županova ograničena samo na one sporove među bratstvima u kojima ili srazmjerno neznatna povreda nije bila dovoljnom pobudom za odmaznu borbu, pa se tražilo njegov posredovni pravorijek, ili gdje je ogorčenost krvne osvete, zbog teške povrede, prijetila istrebljenjem čitavih bratstava ili građanskim ratom u župi, pa se njegova intervencija, u općem interesu održanja javnoga poretka, ukazivala neizostavnom. Ali, radilo se o strateškom pitanju rata ili mira sa spoljnim protivnikom, ili o mirovnom posredovanju među zavađenim bratstvima unutar njegove župe, župan nije bio apsolutnim monarhom, koji bi sam rješavao, već je bio, u neku ruku, nasljednim pretsjednikom demokratske republike, koji je, kao *prvak među jednakima,* rukovodio vijeće čelnika, a ovo je, u stvari, odlučivalo. Nema sumnje da je, i u takovim prilikama, ovaj ili onaj župan — bilo zbog ličnih prednosti ili ugleda svoga bratstva, bilo zbog takmičarske surevnjivosti ili dodvoravanja ostalih čelnika, ili u povodu ma kakovih drugih društvenih i političkih prilika svoje župe — igrao važniju ulogu i vodio odlučniju riječ u zboru čelnika negoli njegov susjed u drugoj kojoj župi; ali, pored neznatnog opsega svoje plemenske državice, u jednu ruku, i u nedostatku bilo ma kakovih tješnjih veza među pojedinim žu-

pama, u drugu ruku, nije nijedan od njih mogao da dođe do većeg kakova ugleda u tadanjem kulturnome svijetu. Pa to će i biti jednim od glavnih razloga zašto se ni kod Hrvata, kao ni kod drugih Slavena, dok su živjeli u posve plemenskim organizacijama, ne zna za imena tih međusobno potpuno ravnih župana i što spomenici uopće ništa ne govore o Hrvatima u drugoj polovini VII i kroz čitavo VIII stoljeće. Vladavina je plemenskih župana bila dobom spoljnog mirovanja, jer narod, rasparčan na brojne plemenske oblasti s isto toliko ravnopravnih poglavica, nije bio ni voljan ni podoban da se daje bilo na ma kakova ratnička preduzeća.

2. Kneževine

Istom kad je franačka pogibelj ugrozila nezavisnost i slobodu čitavoga hrvatskog naroda i kad je pokrštenjem pridignuta kultura i civilizacija izazvala nove potrebe društvenoga života, kojih dotadanja plemenska izoliranost nije mogla zadovoljiti, prešlo se na užu saradnju pojedinih plemena i na tješnje vezivanje susjednih župa.[86] I jer ni najlabavije povezanog zbora ravnopravnih nema bez prvaka koji ga rukovodi, a da i ne govorimo o čvršće povezanoj zajednici, koju može samo snažna jedna vrhovna vlast na okupu da drži, prirodna je stvar da se i u vijeću plemenskih župana — bilo ma po kakovima društvenim i političkim prednostima — morao istaknuti jedan, koji je, izvorno stvarno, a onda i pravno, zagospodovao ostalima. Naši nam spomenici ne govore, doduše, o prijelazu od županske na kneževsku vladavinu, ali imademo o toj značajnoj promjeni u državnoj organizaciji starih Slavena pouzdanih vijesti u vrelima drugih nekih slavenskih naroda,[87] a i stvar je tako prirodna i opće ljudska te možemo pouzdano zaključivati da su podjednaki, otprilike, razlozi vodili i do državnoga grupisanja Hrvata u dvije kneževine: Dalmatinsku i Posavsku Hrvatsku.[88]

[86] Šišić: Povijest, str. 204, drži da su se južni Slaveni već i doselili u ove krajeve pod knezovima; ali je to, već i s obzirom na sam način njihove seobe, slabo vjerojatno, a da i ne govorimo o podacima iz vrela o njihovu tadanjem životu (vidi naprijed note 69—71). Ta oni se nijesu ni selili iz vlastite pobude i kao jedan narod, nego kao veće ili manje skupine rodova i plemena, potiskivani od drugih naroda, u prvome redu Avara, u zajednici i u djelomičnoj podređenosti spram njih.

[87] Rački: Nutarnje stanje, str. 91 i slij. navodi, prema Annal. fuld. ad a. 845 i Einhardi annales, u tome pogledu podatke za češke i polapske Slavene.

[88] Dolenc: Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, 1935, str. 27 i slij., drži da je kneza, izvorno, narod birao i da njegova vlast, ispočetka, nije bila nasljedna. Tek naknadno, misli on, postalo je, pod utjecajem germanskoga prava, poput franačkih grofova (comites), i kneževstvo nasljednim.

Opći slavenski naziv *»knez«* izvode jedni iz gotskoga »kuniggs« odnosno pragermanskoga »kuningaz«, kojemu osnov »kunni« odnosno »kuni« znači pleme. Drugi ga svode na stari slavenski korijen »кънъ« sa značenjem panj ili stablo, odnosno, u prenesenom metaforičkom smislu, pleme ili koljeno. U svakom slučaju označuje nam on kneza kao plemenitaša odnosno koljenovića.[89] Domaći ga naši, a i strani latinski spomenici zovu »dux«,[90] vizantijski »ἄρχον«,[91] a mletački, uz »dux«, još i »princeps« i »iudex«,[92] dočim u aktima Sv. Stolice nalazimo, pored »dux« i »princeps«, još i naziv »comes«.[93] Za hrvatski naziv državnoga poglavara onoga doba nemamo neposrednog dokaza u vrelima. Znademo samo da nijednomu od pomenutih stranih naziva nije odgovarao domaći naš naslov »župan«, pa ni uz dodatak »veli« (»вели жоупань«), kakav su naslov srpski vladari nosili još i u XII stoljeću.[94] Sve ako je naziv kneza etimološki i stranog podrijetla, on se kod sviju slavenskih naroda tako rano udomaćio da se može smatrati općeslavenskim nazivom vladara. Tako se kod Rusa vladalac, u prvo doba, nazivao »кнѣазь« i njegovo vladanje »кнѣаженије«.[95] Moravski se vladar Rastislav, pa i Kocel kod panonskih Slavena zove također »knezom«.[96] Kod Čeha je naslov

[89] Vidi pobliže u Mažuranićevu Rječniku kod riječi «knez«.

[90] Tako na pr. obje naše kneževske listine (Doc. 2 i 12), pa Einhardi annales ad a. 818—822 (Doc. 171 pod 21).

[91] Pisma su što ih je vizantijski dvor upućivao našim knezovima bila naslovljena »εἰς τὸν ἄρχοντα Χρωβατίας« (Constantini Porphyr. de ceremoniis aulae byzantinae lib. II, cap. 48, Doc. 206).

[92] Joh. Chron. Venet. p. 19: »Ursus dux adversus Domagoum Slavorum principem«... (Doc. 182 t. 3). Ibid. p. 30: »... Croatorum iudex propter interdictum sibi censum«... (Doc. 209).

[93] Tako papa Ivan VIII naslovljuje u svojim pismima knezove Sedeslava i Branimira (Doc. 4, 5, 6 i 9).

[94] U najstarijoj srpsko-latinskoj ispravi od 27 septembra 1186 potpisan je Stjepan Nemanja kao »veli župan«, a brat njegov Miroslav kao »knez«, a tako i na drugoj listini od 17 juna 1190. Analogno tome zaključivao je Rački, u Odlomcima 1861, str. 55, da su se i hrvatski vladari onoga doba zvali »velikim županima«. Kasnije, u Nutarnjem stanju, 1894, str. 88, branio je u tome pogledu mišljenje koje i mi usvajamo. Da se hrvatski vladari IX stoljeća nijesu na narodnom jeziku zvali »velikim županima«, najboljim su nam dokazom listine Trpimirova i Mutimirova (Doc. 2 i 12), koje, pored »dux«-ova, nose svaka i čitav niz potpisa »župana« dvorskih službenika. Jer, kad su ovi označeni tim narodnim nazivom, nema razloga, zašto se njime ne bi — uz dodatak »veliki«, dakako — i sam dux nazvao, da mu je on, po konvenciji narodnog našega govora, pripadao.

[95] U Nestora, a i kod drugih.

[96] Šafarik: Žitie sv. Konstantina, gl. XIV i XV.

»kňez« označivao vladaoca sve do XV stoljeća,[97] a tako i kod Poljaka. Pa i kod Srba, kod kojih je vladar nosio, kako rekosmo, najprije naziv »вели жоупань«, pa poslije »краль« i »царь«, prihvaćen je, po izumrću Nemanića, za Lazara i njegova sina i nasljednika Stjepana I, naziv »кнезь«. Tako su i Dubrovčani svoga glavara gradske općine »knezom« zvali. Istina, u poznije je doba, prema prilikama mjesta i vremena, upotrebljavan taj naziv i za oznaku visokoga plemstva i poglavara manjih oblasti u području državnom, pa i za iste starješine seoskih općina.[98] Ali isprva su njime označivani samo državni poglavari; a kako, za ono doba, nema nijednoga drugog općeslavenskog naziva koji bi odgovarao navedenima stranim naslovima naših vladara, možemo sa priličnom pouzdanošću zaključiti da su ih naši pradjedovi u svom jeziku nazivali »knezovima«.

Presumptivno etimološko podrijetlo kneževskoga naslova upućuje nas samo na put i način kojim se prešlo od dotadanje čisto plemenske županske organizacije na novu, dobrim dijelom već politički uređenu kneževsku vladavinu. Iz najjačeg je plemena i od najodličnijega koljena potekao onaj koji je pod svojom vlašću ujedinio oveći broj plemenskih župa. Ali njega već nije patrijarhalna ona plemenska odanost mogla da drži na čelu tolikih podanika, koji nijesu bili svijesni nikakove uzajamne rodovne veze. On već nije bio, među županima, samo čašću viši prvak među jednakima, kao nekadanji župan među čelnicima, nego i vlašću jači *poglavar nad podređenim organima.* Nije ni tu bilo, zacijelo, neprirodnog skoka od najšire demokratije, koja je neupućenim Vizantijcima anarhičnom izgledala, na apsolutnu monarhiju, u kojoj bi neograničena samovolja vlastodršćeva bila vrhovnim državnim zakonom, već je i knez mogao tek postepeno da priteže uzde državnog zaprega i preuzima kormilo narodnoga broda. Ali njemu su i vrijeme i prilike dale odmah od početka veću vlast u kneževini negoli su je, ranije, župani imali u svojim županijama. Jer kršćanska je kultura i franačka pogibelj bila ostanom za političko ujedinjavanje hrvatskoga naroda, a kršćanska je crkva i franačka država[99] bila

[97] Jireček: Slovanské právo, I, 74.

[98] Vidi u Mažuranićevu Rječniku kod riječi »knez«, pa i moje Privatno pravo Tripartita, str. 193.

[99] Rački: Kada i kako, str. 75, svodi pouzdano kneževski naslov našeg vladaoca na gotski korijen »kuni« — prema grčkom »γένος« odnosno latinskom »genus« — pa baš u tom etimološkom podrijetlu naziva našega kneza i gleda

uzorom za monarhijsku organizaciju njegove otadžbine. I, dok je u načelnoj ravnopravnosti sviju čelnika jedne župe u plemenskoj organizaciji bio disolutivni zametak postepenog slabljenja središnje vlasti, razvijala se klica izvorne nadmoćnosti kneževe nad županima u novom političkom uređenju, prirodnim putem, u sve dalekosežnija njegova vladarska ovlašćenja. Nijesu ni knezovi sami vršili vladalačke svoje poslove — napose one od trajnijeg značaja i važnije prirode — nego uvijek u zboru narodnih prvaka, brojnih župana i dvorskih velikodostojnika.[100] Ali to već nije bilo ono plemensko zborovanje ravnopravnih rodovnih pretstavnika, nego novo političko savjetovanje vladara sa podređenima mu doglavnicima. Bilo je to prosto savjetodavno vijeće kneževo, poput savremenih mu velikaških sabora u Franačkoj. Ali dakako, raniji su

najbolji dokaz germanskog uzora kod razvoja kneževske vlasti. Samo što on polazi od krive pretpostavke: da je germanski kralj već u doba seobe naroda, kad Germani dolaze na pozornicu povijesti, bio nosiocem svekolike državne vlasti: da je bio vrhovnim vojskovođom i sudijom, da je naviještao rat, sklapao mir, postavljao poglavare i izdavao naredbe; samo zakonodavnu vlast da je sa visokim plemstvom dijelio. Kod Germana, dakle, zaključuje Rački, nije sva vlast počivala u općini, u narodu (l. c. str. 74). Tačno je, naprotiv, da je u germansko pradoba narodna skupština (thing, Ding, mallus) bila nosiocem vrhovne vlasti državne: ona je birala kraljeve, vojvode i knezove, ona je odlučivala o ratu i miru, ona je i vrhovnu sudbenost vršila, pa je i kod kodifikacije narodnoga prava, kasnije, odlučnu riječ imala (vidi Maurović, str. 75 i 134, odnosno Schröder, str. 27 i 246). U kraljeve je ruke prešla pravna vlast istom kasnije, u franačkoj državi. I kao jedan od glavnih razloga toga prijenosa vlasti od naroda na kralja podvlači se baš, u prvome redu, dugotrajno ratovanje za vrijeme seobe naroda, jer je ratni vojvoda, po prirodi same stvari, morao imati veću vlast negoli kralj u mirno doba. Pa na taj su način baš mnoge dotadanje vojskovođe i postale kraljevima. Inače, među razlozima postepenom jačanju kraljevske vlasti u franačkoj državi, ističe se još i naziranje novih podanika romanske narodnosti, koji su bili vikli da u kralju gledaju apsolutnog imperatora; pa onda utjecaj Crkve, kojoj je snažni kralj bio moćnim zaštitnikom; a kao posljednja, ali ne i najslabija poluga u tom stvaranju vladarskog apsolutizma, navode se i ogromna javna dobra, kojima je kralj mogao da nagrađuje svoje odane službenike (Maurović, str. 158 i slij.; Schröder, str. 114). Apsolutnu vlast franačkoga kralja nije ni u zakonodavstvu ograničavalo visoko plemstvo, kako to Rački misli, jer kralj je, što sam lično, što po svojim organima, i t. zv. kraljevsko pravo suvereno stvarao; samo je kod kodifikovanja narodnoga prava, kako rekosmo, sarađivala i narodna skupština, dočim je sabor velikaša bio samo savjetodavnim organom apsolutnoga monarha (Maurović, str. 126 i 183; Schröder, str. 124 i 162). Razlozi koji se navode za prijelaz sa više manje tek počasnoga vrhovništva staroga germanskog kralja na apsolutnu vlast novoga franačkog monarha, mogu se, i bez naročitih modifikacija, analogno primijeniti i na prijelaz sa županske na kneževsku vladavinu kod naših pradjedova.

[100] Tako na pr. knez Trpimir kaže u listini od 4 marta 852, Doc. 2, da je »communi consilio meis cum omnibus zuppanis« sagradio manastir, a knez Mutimir, u ispravi od 28 septembra 892, Doc. 12, rješava spor između splitskog nadbiskupa i ninskog biskupa također »communi consilio cum meis cunctis fidelibus et primatibus populi«.

knezovi, po prirodi same stvari, bili više vezani i na sazivanje takovih »savjetodavnih« zborova i na njihove zaključke negoli docniji, jer je, u ono prijelazno doba od demokratskoga plemenskog uređenja na apsolutističku monarhijsku organizaciju, i nenaviknutost rodovnih starješina na bezuslovnu pokornost i sklonost njihova otpadništvu i buni bila još i odviše efikasnim jamstvom protiv eventualnih zloupotreba vlasti od strane vladara, a da bi se ono moglo olako potcjenjivati. Ali sve što dalje gubili su takovi zborovi sve to više i sam značaj aktivnih savjetodavnih organa, pa su svedeni na više manje pasivne posmatrače i svjedoke, koji su u važnijim zgodama sazivani samo da bi se vladarskim aktima dala što svečanija forma i što širi publicitet.[101]

Za ono podrug stoljeća kneževske vladavine — od posljednje četvrti VIII do potkraj prve četvrti X stoljeća — bili su Hrvati kroz dobrih sedam decenija[102] pod *vrhovnom vlašću franačkom.* Obje su njihove kneževine, i Posavska i Dalmatinska Hrvatska, bile podređene furlanskomu markgrofu, a crkveni su poslovi njihovi bili povjereni akvilejskom patrijarhu sa sjedištem u Cividalu. Ali ni to doba franačkoga vrhovništva ne znači, po našemu mišljenju, posvemašnji prekid zasebnoga državnog života hrvatskih kneževina, jer su ove, iako politički zavisne, zadržale ipak sve bitne pravne značajke državne individualnosti.

Kad je Karlo Veliki ukinuo plemenske vojvodine, koje su, uslijed vladalačkih prohtjeva nasljednih svojih dinasta, rasulom

[101] Zato držimo da nije tačno što Rački: Kada i kako, str. 77, kaže da je kneževska vlast u Hrvatskoj — koliko god je u doticaju sa Zapadom, naročito sa karolinškim dvorom, dobila na ugledu i usvojila uredbe koje su potekle iz germanskih nazora o kraljevskoj vlasti — u odnosima spram roda i župe i njihovih pretstavnika ostala ipak u bitnosti nepromijenjenom, pa da hrvatski knezovi nijesu bili nosiocima svekolike državne vlasti, već da je ova bila u rukama općine i njezina zastupstva. Oni isti razlozi, otprilike, koji su u franačkoj doveli do prijenosa vrhovne vlasti sa narodne skupštine na kralja (vidi notu 99), pojačani još baš i tim franačkim uzorom, uzrokovali su i u Hrvatskoj postepeno centralizovanje državne vlasti u ruci kneževoj. Nijesu ni Germani lake ruke napustili individualističko svoje naziranje na državu, koje je kulminiralo u suverenoj vlasti narodne skupštine, gdje je i kralj bio samo »primus inter pares«, pa je vladao podanicima »exemplo potius quam imperio« (vidi Maurović, str. 76, i Schröder, str. 30), ali su franačku velevlast mogli stvoriti samo pokoravajući se vrhovnoj vlasti jednoga kralja. Tako je i kod Hrvata demokratska plemenska organizacija, koja je dolazila do izražaja u ravnopravnosti rodovnih čelnika, mogla da bude podlogom samo malih župskih državica, dočim je oveće kneževine mogla samo jaka središnja vlast držati na okupu.

[102] Od oko 803 do oko 878. Vidi o tome Šišićev Priručnik, str. 188.

prijetile njegovu Kraljevstvu, osnovao je u pograničnim krajevima, gdje mu je spram pogibeljnih susjeda trebalo na okupu držati veće vojne snage u jednoj ruci, naročita vojnička vojvodstva. Pogranični je vojvoda ili markgrof (Grenzherzog, Markgraf, dux limitis, comes marchae, marchio, marchisus) dobio ili, kao i nekadanji vojvoda koji je bio prostim kraljevskim činovnikom, nekoliko grofovija na granici kraljevstva, ili mu je dodijeljena naročita marka, koja nije bila podijeljena na grofovije, jer se i nije smatrala državnim teritorijem, nego zauzetim područjem onkraj državne granice, koje je bilo, načelno, u vlasništvu kraljevu. Kašto se takova marka spajala i sa kojom pograničnom grofovijom. Ali markgrof je, kao i raniji činovnički vojvoda, bio i u pograničnim grofovijama unutar kraljevstva samo vrhovnim zapovjednikom vojske, koji je, kao takav, radi održanja zemaljskoga mira ili radi suzbijanja opće pogibelji, mogao, doduše, i opći ustanak da proglasi, pa i pučanstvo da u općem interesu na javne radove saziva, ali inače se nije smio pačati u upravu grofovija. Jer samo je grof bio na čelu okružne uprave u svakom pogledu: u sudskom, administrativnom, fiskalnom, pa i vojničkom.[103] Kud i kamo su pak nezavisniji položaj spram markgrofa morali imati domaći vladari okupirane marke onkraj državnih granica, kojih nije franački kralj postavljao, niti su oni bili njegovim činovnicima. Napose su hrvatski knezovi više manje samostalno upravljali svojim narodom; samo su bili dužni da na poziv kraljev vjerno vrše vojnu službu.[104]

Da i ne govorimo o nesuverenim državama,[105] ne znači ni *suverenost*, koja se danas više manje općenito smatra bitnim obilježjem državne individualnosti, svestranu nezavisnost izvjesne društvene zajednice. Jer danas i nema države, a Bog zna da li je uopće ikada i postojala, koja bi na sve strane bila posve nezavisna. Sve su države, i savremene i historijske, međusobno povezane bilo čvršćim ili labavijim vezama jednostrane ili uzajamne zavisnosti. Samo, dakako, ta zavisnost ne smije ići tako daleko da bi pod-

[103] Pobliže o tome vidi kod Maurovića, str. 185 i slij., odnosno kod Schrödera, str. 137.

[104] Šišić: Povijest, str. 304 i 307. Dokazom je relativne nezavisnosti Hrvata pod franačkim vrhovništvom već i sam ustanak Ljudevita, kneza Posavske Hrvatske, protiv markgrofa Kadala, koji je prekoračio granice svoje nadležnosti, pa je nasiljem i okrutnošću izazvao ogorčeni otpor Hrvata.

[105] Kakove su u svoje doba, više iz političkih razloga negoli iz pravnih načela, njemački državoslovci nastojali da iskonstruiraju (vidi o tome moj Uvod u pravne nauke, str. 183 i slij.).

rađena članica takove veze izgubila suvereni značaj državne individualnosti, jer bi onoga momenta prestala da bude državom, postala bi više manje autonomnom pokrajinom nadređene joj vlasti. Jedna država može da bude i podređena drugoj, ali ne može da bude sastavnim dijelom njenim. Bitne su pak značajke državne suverenosti sadržane u relativno trajnoj vlasti koja obično i uspješnije negoli ikoja druga provodi svoje zapovijedi i zabrane u izvjesnom krugu ljudi i koja, uz to, opsežnim sistemima norama svestrano reguliše čitava životna područja svojih podanika. Upoznali smo je već u uvodu pod imenom pravne vlasti. Pri tom je pak posve neodlučno na koji je način suverena ta državna vlast došla do takova položaja u zajednici svojih podanika, ravnodušno je za pravo i pitanje je li eventualna njena zavisnost posljedicom spolja nametnutog joj ograničenja ili iznutra spontano preuzetih obaveza. Zato je posve krivo na pr. kad se kaže da su članice konfederacije zato suverene što je samo do njih koliko će od svoje vlasti prenijeti na savez, a u federaciji da je zato savez suveren što je samo do njega kakova će ovlašćenja da dade članicama. Članice su konfederacije samo zato i tako dugo suverene države što nijesu dale i dok ne daju svomu savezu toliko i takove vlasti da bi ovaj, po njoj, postao suverenom državom. A članice su federacije opet samo zato i tako dugo više manje autonomne pokrajine što im savez ne daje i dok im ne daje ovlašćenja koja bi imala navedena obilježja suverene pravne vlasti. Riječ u jedno, članice su suverene, ako savez nije suveren, a savez je suveren, ako članice nijesu suverene. Gdje je pak suverena vlast izvjesnoga naroda u određeno doba njegova života, to je, kašto, vrlo složeno društveno i političko pitanje, na koje se može samo prema pomenutim bitnim značajkama suverenosti, sa više ili manje pouzdanosti, tačno odgovoriti.[106]

Za franačko vrhovništvo nad hrvatskim kneževinama ne možemo reći da nije bilo relativno trajnom vlašću, jer sedam decenija nije, napokon, ni u životu naroda i država tek posve prolazna epizoda. Iako znademo, iz političke povijesti, da su barem posavski Hrvati godinama ogorčene bojeve vodili sa Francima za posvemašnje svoje narodno oslobođenje i ujedinjenje,[107] dopuštamo ipak

[106] Pobliže o vezama među državama vidi moj Uvod u pravne nauke, str. 180 i slij.

[107] Nijemac Ernst Dümmler: Aelteste Geschichte der Slaven in Dalmatien, Sitzungsberichte bečke Akademije 1856, str. 390, zaključuje, na osnovu

da je franačka vlast i obično provodila svoja naređenja u zauzetim hrvatskim krajevima i da ih je provodila uspješnije negoli i pokoji otporni joj hrvatski knez svoje protivne zabrane. Jedno je ipak pouzdano: Na same vojne zahtjeve, uglavnome, ograničeno franačko vrhovništvo, koje, uz to, nije ni sastav ni vodstvo hrvatske vojske bitno tangiralo, ne može se nazvati opsežnim reguliranjem čitavih životnih područja žiteljstva posavskog i dalmatinskoga dijela Furlanske marke. Pa kad je 828 i ona ukinuta, postale su dotadanje slabe veze gospodujuće države sa hrvatskim kneževinama po mogućnosti još labavijima, te ne može biti govora o intenzivnoj vlasti prve nad posljednjima, kakovu pretpostavlja državna suverenost. Zato kažemo da su, i pored zavisnosti od franačkoga vrhovništva, hrvatski knezovi ipak ostali suverenima svojih područja i da ni *franačko gospodstvo nije prekinulo kontinuiteta hrvatskoga državnog života.*[108]

činjenice što je franačka velevlast morala nizom godina odašiljati onolike vojne sile za ugušenje ustanka, da se tu radilo o ostvarivanju velikih ciljeva: možda o osnivanju jedne velike slavenske države na Dunavu.

[108] Ta je suverenost podvučena na pr. i u najstarijemu našem diplomskom spomeniku, listini kneza Trpimira od 852 godine, gdje se, odmah iza uobičajene invokacije, u formuli datiranja navodi, doduše, franački kralj Italije Lotar (»regnante in Italia piissimo Lothario Francorum rege«), ali u formuli devotionis intitulacije nazivlje Trpimir sebe po milosti Božjoj knezom Hrvata (*»dux Chroatorum iuuatus munere diuino«*). A od »milosti Božje« su uvijek samo suvereni svoju vlast izvodili, nikada njihovi podređeni organi. Da pak sama citirana formula datiranja s oznakom savremenog franačkoga kralja ne bi koga zavela na misao da je franačko vrhovništvo bilo stvarnom suverenošću, napominjem na pr. da i čitava dva stoljeća kasnije najmoćniji kralj hrvatski Petar Kresimir IV, kojemu niko ne će poreći ni načelne suverenosti — da o stvarnoj i ne govorimo — na podjednaki način datira svoje listine uz navod vizantijskoga cara: »Anno incarnationis Jesu Christi omnium dominantis 1059 abeunte, indicatione X elabente, beatissimo papa Nicolao uniuersaliter mundo apostolicante, in orientis partibus Constantinopoleos scilicet Comneno imperante« (Doc. 40). Isto tako u drugoj jednoj listini svojoj kaže pomenuti kralj u uvodu: »Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi millesimo sexagesimo VI°. Duka in (partibus) Constantinopoleos imperante« (Doc. 51). I D o l e n c: Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, 1935, str. 6, drži da odnos slovenske kneževine Karantanije spram Bavaraca i Franaka nije bio podložništvo u smislu sužanjske pokornosti, nego izvjesni pogodbeni položaj. U dokaz toga podvlači on činjenicu da su Slovenci zadržali svoju domaću dinastiju, pa za Gorazda kažu vrela da su ga Slovenci sami »napravili za kneza«, a za Hotimira da mu je »kneževstvo« narod dao.

3. Kraljevina

Jesu li hrvatske kneževine bile povremeno — ili možda i trajno — u užim kakovim uzajamnim odnosima, o tome u oskudnim vrelima iz onoga doba nema spomena.[109] Ali, ako je i postojala ne samo ugovorna nego čak i organizovana kakova veza među njima, njen značaj nije nipošto prelazio okvira konfederacije, u kojoj je svaka članica zadržala svoju suverenost.[110] Do spajanja njihova u jednu državu došlo je istom u prvoj polovini X stoljeća.[111] Taj prijelaz od dviju kneževina na jednu kraljevinu nije bio toliko pravno značajan koliko politički važan. On nije imao onako dalekosežnog značenja temeljitog jednoga kidanja sa prošlošću kao nekadanji prijelaz od čisto plemenske županske vladavine na politički organizovani kneževski režim. Jer, dok se tamo radilo o napuštanju sistema demokratskih republika i o poprimanju sustava autokratskih monarhija, imademo ovdje samo teritorijalno proširenje monarhije i dalje jačanje autokratske vlasti monarhove. Iako je, naime, i županska čast postala, s vremenom, nasljednom u najodličnijem bratstvu, ipak su domaćine plemenitog županskoga bratstva između sebe birale svoga čelnika, koji je onda bio i županom čitavoga plemena. Možda su tako i prve knezove birali između sebe područni im župani, ali kneževska je vlast postala brzo nasljednom; i to ne nasljednom, možda, u čitavomu jednom plemenu ili makar i u samom kneževu bratstvu, pa da se onda i tu nasljedstvo s izborom kombinuje, kao kod plemenskih župana, nego isključivo nasljednom u jednom jedinom kneževskom rodu. Međutim, ni ta očevidna razlika u načinu na koji je glavar države dolazio do svog položaja nije toliko pravno važna koliko politički značajna za

[109] Da barem nastojanja oko takovih veza nije nedostajalo, dokazom nam je i neuspjeli pokušaj Ljudevita Posavskoga da pridobije Bornu, kneza dalmatinskih Hrvata, za savez protiv Franaka.

[110] Zato, kad listina kneza Trpimira (Doc. 2) kaže za Splitsku crkvu da je ona »metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum«, ne može se tu pod »regnum« razumijevati Hrvatska država, nego samo zemlja u kojoj obitavaju Hrvati.

[111] Kad je tačno i na koji način do tog spajanja došlo, nije nam poznato. Znademo samo da se 925 godine područje nekadanje Sisačke biskupije smatralo zemljom koja pripada pod Splitsku nadbiskupiju i pod kralja hrvatskoga. Naši se povjesničari domišljaju da se od madžarske najezde ugrožena Posavska Hrvatska sama od svoje volje prislonila uz Dalmatinsku (vidi o tom Šišićevu Povijest, str. 405. — Rački: Kada i kako, str. 85, nagađa, po narodnoj predaji koju je zabilježila Dukljanska kronika (Regnum Slavorum cap. 14) o Tomislavu kao moćnom vladaru i snažnom ratniku, da je on oružjem izvojštio od Madžara onaj dio Panonije među Savom, Dravom i Dunavom.

razliku ranije plemenske od novije političke organizacije države. Za pravo je daleko važnija razlika između demokratskog ustrojstva županske vladavine i autokratskog uređaja kneževskog odnosno kraljevskoga režima. Jer, dok je župom uistinu vladalo vijeće čelnika, kojemu je župan bio samo pretsjednikom, knez je odnosno kralj bio stvarnim vladaocem, a vijeće župana i drugih velikodostojnika samo više ili manje uplivnim njegovim savjetnikom. I baš je ona politička razlika najviše pridonijela povremenom produbljivanju ove pravne, jer samo je vladar koji je nezavisno od plemenskih pretstavnika dolazio do svoga položaja, mogao malo pomalo svu vlast pribrati u svoje ruke. Dok je, dakle, razlika između županske i kneževske vlasti i politički i pravno kvalitativne prirode, ne znači kraljevstvo ništa drugo nego dalji jedan stadij u razvitku kneževske vlasti: razlika je između njih samo *kvantitativna.* Zato, iako nam nedostaju podrobniji podaci u vrelima o državnom ustrojstvu starih naših kneževina, moći ćemo i o njima, regresivnom metodom,[112] dobiti prilično jasnu sliku iz razmatranja dokumentarno pouzdanije zasvjedočene organizacije Hrvatskoga kraljevstva.

4. Postanak kraljevstva

Kao što je u drugim savremenim državama dolazilo povremeno do izmjene kneževskoga naziva vladaoca u naslov kralja, tako je i Tomislav, knez dalmatinskih Hrvata, kad je sklopio savez sa Vizantijom, pa, kao carski prokonzul, preuzeo u upravu dalmatinske gradove i ostrva, a uz to proširio svoju vlast na Posavsku Hrvatsku i na ostrva donjeg Jadrana, kad je, dakle, bio na vrhuncu svoje moći, proglasio se kraljem hrvatskim. Ne znamo tačno časa kad je to izvršeno, ali već u aktima crkvenih sabora splitskih 925 i 928 godine Tomislav se zove »Chroatorum rex«.[113]

[112] Iz poznatog nam razvijenijeg i složenijeg stanja pojedinih državnih ustanova kraljevskoga doba moći ćemo, sa izvjesnom pouzdanošću, smatrati zaključke i o prostijem njihovu početnom stanju za vrijeme knezova.

[113] U izvještaju, naime, o sastanku sabora 925 kaže se da je držan »consulatu peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus Tomislao rege et Michaele in suis finibus praesidente duce«. A i sami saborski zaključci zovu hrvatskog vladaoca 925 »rex Chroatorum«, a 928 »Chroatorum princeps«. I onda — što je, po mogućnosti, još i značajnije — u vezi sa izvještajima o pomenutim saborima sačuvana nam je i poslanica pape Ivana X, upućena »dilecto filio Tamislao regi Chroatorum et Michaeli excellentissimo duci Chulmorum« (Doc. 149 i 150, odnosno Šišićev Priručnik, str. 211 i slij.). I baš iz te opreke u nazivlju »kralja hrvatskog« (rex Chroatorum) i »kneza zahumskog« (dux Chulmorum) vidimo da hrvatskomu vladaocu dodijeljeni kraljevski naslov nije

Naš historičar Toma arhiđakon tvrdi, doduše, da se tek Stjepan Držislav (969—995) prozvao kraljem Dalmacije i Hrvatske, ali to će biti samo zato što on ili uopće nije poznavao pomenutih akata o crkvenim saborima splitskim iz X stoljeća,[114] ili ih je naumice prešutio, kao što je običavao i drugo štošta prešućivati što mu nije išlo u račun, jer je bilo ili nepovoljno za Crkvu ili povoljno za Slavene, a splitski su sabori bili baš i jedno i drugo.[115] Možda je,

onako nasumce nabačen bez naročitog značenja, nego da je baš naumice odabran. Uostalom, kako je rimska Kurija brižno pazila na vladarske naslove, dokazom su nam i papinske listine koje naše knezove Sedeslava i Branimira zovu »dux«, »princeps«, odnosno »comes« (Doc. 4, 5, 6 i 9), pa i pisma pape Aleksandra II, koja našeg vladara Petra Kresimira IV zovu »rex«, a savremenog mu češkog vladaoca Vratislava II samo »dux« (Mansi: Conc. coll. XIX, 977), koji mu je naslov pripadao sve do 1086, kad je i on postao kraljem. Isto tako na pr. papa Grgur VII, kad posreduje, 1075, u sporu o ugarsku krunu između Salamona i Gejze, prvoga nazivlje kraljem, a drugog samo knezom (Mansi: Conc. coll. XX, 180).

[114] Rački: Kada i kako, str. 72 i slij., nagađa da je Toma, pišući svoj katalog »archiepiscoporum de quibus extat memoria (Historia salonitanae ecclesiae, cap. XIII), imao pri ruci neku ispravu iz 914 godine, gdje se, uz tadanjega nadbiskupa splitskog Ivana, navodi »Tamislavus dux«, i onda drugu jednu, u kojoj se za nadbiskupa Martina kaže da je »bio 970 godine za vrijeme cara Teodosija i kralja Držislava«, dočim za razdoblje između tih dviju godina nije našao vrela, pa je, na osnovu tako nepotpunih podataka, zaključio da je Tomislav bio samo knezom, a Držislav da je bio prvi kralj hrvatski. U toj pretpostavci potkrepljuje Račkoga i činjenica da je i katalog Tomin za rečeno razdoblje, i što se tiče nadbiskupa splitskih i u pogledu vladara hrvatskih, ispao nepotpunim. Zato se iz Tomina kataloga, u vezi sa poslanicom pape Ivana X i aktima o splitskim saborima, može samo to pouzdano utvrditi da je Tomislav 914 godine bio, stvarno, još knezom, ali da je prije 928 godine primio naslov kralja. Pomenuta papina poslanica i saborski spisi nijesu, doduše, datirani; ali je poznato da je Ivan X zasio papinsku stolicu mieseca srpnja 914 godine i ostao na njoj 14 godina, a poslanica njegova i splitski sabori mora da padaju u posljednje godine njegova pontifikata, jer on već nije ni stigao da konačno riješi onaj spor koji je na saboru nastao između Nadbiskupa splitskog i hrvatskog Biskupa ninskog, nego ga je namro svomu nasljedniku papi Leonu VI, koji je upravljao Crkvom od mjeseca srpnja 928 do veljače 929 godine. Prema tome je nekad između 914 i 928 godine dotadanji knez hrvatski Tomislav primio kraljevski naslov.

[115] Vidi Kostrenčić: Pravna povijest, str. 110. — Račkomu: Kada i kako, str. 73, čini se, doduše, nevjerojatnim da Toma ne bi bio ni spomenuo poslanicu pape Ivana X i spise splitskih sabora, da ih je poznavao, kad, inače, tako pomno bilježi sve crkvene sabore svoje Nadbiskupije za koje je doznao. Ali, ako uvažimo u tekstu podvučenu karakteristiku Tominu, u jednu ruku, i sjetimo se glavnog predmeta vijećanja i žestine spora na saborima splitskim, u drugu ruku, onda ne ćemo šutnju Tominu moći da uzmemo ni kao pouzdani indicij dobre vjere odnosno neznanja njegova, kako to Rački čini, a da i ne pomišljamo na to da bi nam Tomina šutnja o splitskim saborima služila nesumnjivim dokazalom apokrifnosti odnosnih podataka, kao što se to činilo staromu našem povjesničaru iz XVII stoljeća Lucić u, koji je dotični rukopis vidio »manu recenti scriptum« i uporedio ga sa Tominom Historijom, pa što god je u njemu našao napisano o dalmatinskim saborima i o papinskim poslanicama »ea omnia ficta et suppositia censuit« (Lucius: Inscriptiones dalmaticae, Venetiis 1674, 73; Farlatti: Illyr. sacr. I, 319; Šišić: Priručnik, str. 153).

uostalom, Tomi bila mjerodavnom činjenica da vizantijski dvor nije još Tomislava priznavao kraljem, iako ga je odlikovao počasnim naslovom prokonzula, kojega, inače, nije tako lako podjeljivao stranim vladarima nad kojima si je, makar i samo načelno, vrhovništvo svojatao. Kaže, naime, Toma da su kraljevi Dalmacije i Hrvatske od grčkih careva dobivali znakove svoga dostojanstva i zvali se njihovim eparsima ili patricijima.[116] Ali da su se, i pored toga, i raniji hrvatski vladari, prije pomenutog Stjepana Držislava, kraljevima nazivali, imademo — osim akata o splitskim saborima X stoljeća, o čijoj vjerodostojnosti neki, s nepravom, sumnjaju[117] — još i drugih dokazala, tako da je to danas među povjesničarima prilično nesporno.[118]

Ta splitske su saborske rasprave bile neoborivim dokazalom žive narodne svijesti naših pradjedova, u jednu ruku, ali i takovih reformističkih nastojanja u pogledu crkvene organizacije, liturgije i discipline, ovdje na istočnoj obali Jadrana, na dohvat Rimu, u drugu ruku, koja su, po glavnima svojim obilježjima, mnogo bliže vizantijskom Istoku negoli rimskom Zapadu!

[116] Dalo bi se to zaključiti iz slijeda odnosnih izvoda Tominih (Hist. salonit. cap. 13): U popisu nadbiskupa splitskih, naime, navodi on da je 914 bio nadbiskupom neki Ivan »tempore Tamislavi ducis«, a 970 da je bio neki Martin »tempore Theodosii imperatoris« (— međutim, te je godine u Vizantu vladao Ivan Tsimisces, dočim cara imenom Teodozija poslije VII stoljeća uopće nema —) »et Dirscisclaui regis«, pa onda nastavlja: »Ab isto Dirscisclauo ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis, et dicebantur eorum eparchi siue patritii.« Rački: Kada i kako str. 79 i slij., pobija, uopće, tvrdnju Tominu da je vizantski dvor davao hrvatskim vladarima znakove kraljevskog dostojanstva dokazujući historijski utvrđenim činjenicama kako je vizantijska politika onoga doba išla za tim da podjarmi balkanske države i pretvori ih u grčke pokrajine, a ne da bi, krunjenjem hrvatskoga kneza kraljevskom krunom, još više rasklimavala i onako labavu njihovu vezu sa Carstvom. Naprotiv, izvodi Rački, da je knez Tomislav, u ono doba slabe vladavine namjesnika malodobnog cara Konstantina, proširivši granice svoje države, možda i po uzoru bugarskog vladara Simeona, sam uzeo naslov kraljevski, a za znakove se kraljevskog dostojanstva možda, i opet poput Simeona, obratio na rimsku Stolicu. Znademo, naime, da se bugarski knez Simeon, nakon velikih pobjeda nad grčkom vojskom, prozvao »цар блъгаромъ«, ali ga Vasilije nije htio da oslovi carskim naslovom »*βασιλεύς*«. kao ni zapadnorimskog cara Ljudevita II. Istom je njegovu sinu Petru, koji je bio oženjen unukom grčkoga Cara, vizantijska diplomatija priznala carski naslov (Constant. Porphyr.: De cerimoniis aulae byzantinae lib. II, cap. 48, ed. Bonn. p. 691). I odonda je bugarski poslanik na vizantskom dvoru, kod čestitanja o Novoj godini, slijedio odmah iza najvišega grčkog državnika, a kod stola mu je bilo mjesto pred poslanikom njemačkoga Cara (Ibid. I, 139; Luidprandi legatio c. 19). Zato, jer Tomislavov savremenik car Konstantin Porfirogenet, koji nas tako podrobno izvješćuje o dvorskoj etiketi, nije pribilježio promjene naslova hrvatskoga vladara, nego ga zove samo »*ἄρχον*«. mogao je Toma, sa svoga gledišta, s izvjesnom pouzdanošću zaključiti da ga vizantski dvor nije kraljem priznavao. Istom se pomenutom kralju Držislavu daje, u jednoj listini (Doc. 22), taj naslov uz vizantske careve.

[117] Vidi Kostrenčić: Pravna povijest, str. 128 i slij. i našu notu 115, pa Šišićev Priručnik str. 213, notu 2, i Povijest, str. 416, notu 23.

[118] Tako se Rački još u »Odlomcima«, str. 57, u dokaz toga pozivao na listinu Petra Kresimira IV, kojom ovaj potvrđuje darovnicu svoga pradjeda

5. Naziv i znakovi kraljevskog dostojanstva

Za narodni naziv hrvatskoga vladara iz ovoga doba imademo potvrdu na glagoljskoj Baščanskoj ploči, gdje se Zvonimir naziva »kraljem hrvatskim«.[119] Naziv se *»kralj«* izvodi,[120] kako je poznato, od imena cara Karla Velikoga, koji je prvi došao u tješnje veze sa tadanjim Slavenima, napose s polapskima, češkima, noričkima, panonskim i hrvatskima. Preko Poljaka prešao je taj naziv, u obliku »krol« odnosno »korol«, i k Rusima, pa je tako postepeno postao općeslavenskim nazivom vladara, premda ga u starijima slavenskim spomenicima ne nalazimo.[121]

Naprotiv, naslov *»car«*, koji je uzeo Tomislavov savremenik Simeon bugarski, a kasnije, u XIV stoljeću, i Dušan Silni srpski, nije nikada služio za oznaku hrvatskih vladara. Taj je naziv izveden iz latinskoga »Caesar«, u kojem je, zbog naglaska na posljednjem slogu (»cesár«), ono »e« prvog slova najprije oslabilo u poluglas, a onda i otpalo.[122] Međutim, carski naslov, iako je jasno izražavao aspiracije pomenutih slavenskih vladara na Vizant, nije, u državopravnom pogledu, imao nikakova višeg značenja od naziva kraljevskoga: i jedan je i drugi bio znakom zasebne međunarodnopravne individualnosti, pa, prema tome, i potpune državopravne nezavisnosti od Vizanta. Isto se tako i riječ »carstvo« jednako upo-

---

Kresimira II manastiru sv. Krševana (Doc. 45) i, premda ga ne nazivlje izrično kraljem, stavlja ga, bez ikakove primjedbe, uz Držislava i druge neosporne kraljeve, svoje prethodnike. (Pobliže o toj ispravi u Šišićevu Priručniku str. 243 i slij.) Račkoga su izvodi, konačno, potvrđeni grobnim natpisom kraljice Jelene, supruge pomenutog kralja Mihajla Kresimira II i majke kralja Držislava, koji je 1898 našao don Frane Bulić na Gospinoj livadi u Solinu među ostacima stare crkve sv. Marije od Otoka, a početak mu glasi ovako: »In hoc tumulo quiescit Helena famula dei quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis« (Šišić: Priručnik, str. 126 i slij.).

[119] Doc. 233 i Šišićev Priručnik str. 135.

[120] Šafařik: Das serbische Schriftthum I, 159, pa Miklošić: Die slav. Elem. im Magjarischen, str. 87 i Etymolog. Wörterbuch.

[121] Vidi Rački: Nutarnje stanje, str. 89. — Tomašić: Pacta conventa, str. 53, ne poznajući metateze likvidâ, sumnja o pravilnosti toga etimološkog izvođenja zbog naglaska, jer da iz imena »Karl« ne bi moglo nastati »krâlj«, nego samo »krâlj«; osim toga mu je čudno, da bi se taj naziv, ako dolazi od »Karla«, baš samo na Istoku udomio, a ne i na Zapadu. On se domišlja da su sva imena poglavica narodnih (bân, krâlj, kân) došla iz mongolsko-turskoga. — Mažuranić: Rječnik, str. 535, čudi se, kako to da je taj naslov tako raširen, ako je preuzet istom u doba kad su slavenska plemena bila već naširoko razgranjena. Nego, jamačno je — nagađa on — hrvatski kralj bio prvi među slavenskim vladarima koji se njime nazvao.

[122] Berneker: Slavisches etymologisches Wörterbuch.

trebljavalo za oznaku države kao i latinski »regnum«.[123] Ni u Vizantu, naime, nije naslov »cesara« *(καῖσαρ)* nikada bio istovetan s onim »imperatora« *(βασιλεύς)*, već je uvijek ranžirao iza njega, i to, povremeno, na drugom, na trećem, pače i na četvrtomu mjestu.[124]

Nije, doduše, tačno što kaže Toma arhiđakon da su hrvatski vladari samo od vizantskih careva znakove kraljevskog dostojanstva primali,[125] jer znademo na pr. da je Dimitrija Zvonimira papin legat krunio; ali kao da ima pravo kad tvrdi da se samo po kraljevskim znakovima, u prvome redu po kruni, barem u novije doba, i naslov kralja dobivao. Tako se baš i pomenuti Dimitrije Zvonimir prije krunjenja naziva knezom, a tek nakon krunidbe kraljem.[126] Pa i sinovac i presumptivni nasljednik najmoćnijeg hrvatskoga kralja Petra Kresimira IV Stjepan, koji se, navodno zbog bolesti, odrekao prijestolja i povukao u manastir, naziva se također knezom.[127] Isto tako sačuvan nam je kameni spomenik koji i samog Držislava naziva velikim knezom (»dux magnus«), a sina njegova i nasljednika Svetoslava hrvatskim knezom (»dux Chroatorum«).[128]

Kao što je, ranije, bilo naučenjaka koji su sumnjali o tome da je Tomislav, uopće, bio kraljem, tako se naši historičari razilaze i u mišljenju je li on, kada, gdje i od koga je *krunjen*.[129] Međutim,

[123] Tako na pr. monah Teodosije priča u životopisu Sv. Save kako je on svoga brata ukrasio bagrenicom (purpurom) i biserom i časnu njegovu glavu „вѣнцемь царствїа“ ovjenčao.

[124] Do Aleksija Komnena (1081—1118) bila je to prva čast iza imperatora. Kad je, naime, Rimsko Carstvo podijeljeno na Istočno i Zapadno, uzeo si je svaki imperator po jednog doglavnika sa naslovom cesara *(„καῖσαρ“*, vidi Krause: Die Byzantiner des Mittelalters, Halle 1869). Car pak Aleksije Komnenac stavio je pred cesara novu čast t. zv. »sevastokratora« *(σεβαστοκράτωρ)*, jer je htio svoga starijeg brata Isaka odlikovati višom čašću od cesarove, koju je već bio podijelio Nikeforu Melisinskom (Anna Comnena III, 4, ed. Bonn. 147). Tako je cesar dospio na treće mjesto. Konačno je Aleksije II (1180—1183) ispred sevastokratora postavio despota *(δεσπότης)*. Bili su to mogućnici kojima su imperatori, u izuzetnim slučajevima, predavali svu vlast i prihode u udaljenim pokrajinama (Zachariä: Geschichte des griehisch-römischen Rechts, Berlin 1892, str. XV). I onda je cesar ranžirao na četvrtomu mjestu.

[125] Vidi notu 116.

[126] Doc. 87: »Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Croatie Dalmatieque dux, a te domino Gebizo..... per uexillum, ensem, sceptrum et coronam inuestitus atque constitutus rex«.

[127] Doc. 101: »Ego Stephanus, olim illustris dux Chroatorum«.

[128] Bulić: Hrvatski spomenici iz dobe narodne dinastije, Zagreb 1888, str. 26 i slij.

[129] Vijest Dukljanske kronike o krunidbenom saboru na Duvanjskom polju za tobožnjega kralja Svatopluka odnosno Budimira (cap. IX) ne može da posluži dokazom krunjenja Tomislavova, kako je to nagađao Kukuljević

nijedno od tih pitanja nije ni izdaleka toliko pravno važno koliko su sva ona politički zanimljiva. Rekli smo, naime, da je razlika između kraljevske i kneževske vlasti — a o tome se nama pravnicima, stvarno, i radi — bila samo kvantitativne, a ne kvalitativne prirode: kralj je bio samo moćniji knez većeg područja, a ne vladar drugačijeg značaja. Isto je tako, otprilike, i sa pitanjem krunjenja Tomislavova.

Franačko državno ustrojstvo, po uzoru kojega je i naša kraljevina organizovana, nije sve do Karla Velikoga, uopće, poznavalo krunjenja. Tek je Karla krunio papa za rimskoga cara, a on je sam, kasnije, stavio svomu sinu Ljudevitu carsku krunu na glavu, ovaj opet svojemu sinu Lotaru, premda su i posljednja obojica, naknadno, i od pape sv. uljem pomazana i carskom krunom krunjena. Od druge polovine IX stoljeća važilo je podjeljivanje carskog dostojanstva kao isključivo pravo papino. Ali državopravnog značenja nije imalo, isprva, ni miropomazanje, ni krunjenje: oboje je moglo, bez ikakove štete, i da izostane.[130] Međutim, već za izbora italskih kraljeva smatrali su crkvenu posvetu i krunjenje neophodnom nadopunom.[131] Za cara se, načelno, svojatala neka vrhovna vlast prvaka među svim vladarima čitavoga svijeta (»dominus mundi«), premda ju je, stvarno, bilo nemoguće u život privesti. Glavna mu je povlastica bila da podjeljuje kraljevske naslove.[132] Iz toga su carevi onda izvodili svoja tobožnja vrhovnička prava, pa su one države kojima su oni dali naslov kraljevina, smatrane lenima Carstva. Naprotiv, iz činjenice da je papa podijelio krunu kojemu vladaru nije se izvodila nikakova državopravna zavisnost. Jer sam je Grgur VII izjavio da prava kraljevstva imadu biti slobodna, a ne podložna nikojemu drugom kraljevstvu osim Sv. Stolici, koja ih ne smatra podložnicima, nego sinovima svojim.[133] Obaveznim

(»Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune, II Tomislav prvi kralj hrvatski«, Rad LVIII), a za njim su se poveli i Smičiklas i Klaić. Pop Dukljanin, naime, poznaje i kralja Tomislava i pravilno ga smješta vremenski kamo i pripada (cap. XII), ali daleko poslije fantastičnog kralja Svatopluka i njegova sabora (vidi o tome Šišićevu Povijest str. 414, notu 22).

[130] Maurović, str. 164; Schröder str. 118.

[131] »Necessarium complementum« — kako kaže Muratori: Antiquitates Italicae medii aevi, Mediolani 1738, I, 97.

[132] Vidi Warnkönig: Juristische Encyclopädie, str. 493.

[133] »(Regna) nobilissima in propriae libertatis statu debere esse, et nulli regi alterius regni subiici, nisi sanctae et universali matri, romanae ecclesiae, quae subiectos non habet ut servos, sed ut filios suscipit universos« (Pray: Annales I, p. 75; Fejér: Cod. dipl. I, 422).

se počelo krunjenje smatrati istom od cara Otona I, a vršio bi ga uvijek koji nadbiskup.[134] I odonda se, u X i XI stoljeću, za legitimnost vladarskih akata tražila nužno i krunidba. Najdosljednije je to načelo u Italiji provedeno, gdje su i godine vladanja kraljeva brojili od vremena tamošnjeg njegova krunjenja ne gledajući na trajanje njegova vladanja u Njemačkoj.[135] Državopravno se značenje, pri tome, davalo naročito onoj izvornoj zavjeri, kasnijoj zakletvi kraljevoj da će biti zaštitnikom Crkve i čuvarom prava (iuramentum iustitiae et pacis) i podaničkoj zakletvi vjernosti, koju je novokrunjeni kralj od naroda primao (iuramentum fidelitatis). To je imala biti kao neka naknada za nekadanje biranje kralja, otkako je kraljevstvo postalo nasljednim. Taj je državopravni momenat naročito podvlačen na t. zv. krunidbenim saborima, kojima prvi trag nalazimo već u Aachenu 817, gdje je Ljudevit Pobožni krunio svoga sina Lotara.[136] Kakova se važnost kasnije pridavala krunjenju, vidi se i iz toga što su vladari davali, za života, kruniti svoje sinove, da bi im tako osigurali prijestolje po svojoj smrti.[137]

Međutim, jer domaći naš historičar Toma arhiđakon kaže da su hrvatski vladari iz Vizanta primali znakove kraljevskoga dostojanstva, potrebno je da, u ovoj vezi, bacimo barem letimični pogled i na značenje krune i krunjenja na Istoku.[138] Kruna je tamo bila samo obilježjem carskoga odijela, pa si ju je vladar, isprva, sam stavljao na glavu. Kasnije se, doduše, uobičajilo da biskup, kao najuglednija ličnost u gradu, kruni vladara. Ali i patrijarh je, stavljajući caru krunu na glavu, bio samo stvarnim vršiocem careve volje: Car je, pravno, sam krunio sebe, svoju ženu, svoga suvladara ili nasljednika. On je, primanjem krune na glavu, pravno relevantno izjavljivao volju da preuzima carski imperium. Zato je i kasnije, kad se već uobičajilo da patrijarsi

---

[134] Schröder, str. 519.

[135] Pertile: Storia del diritto italiano, I, 296.

[136] Einhardi Annales ad a. 817. — Fustel de Coulanges: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, 1892, str. 278 i 288.

[137] Tako je na pr. car Konrad, 1028, dao kruniti svoga jedanaestogodišnjeg sina Henrika (III) za kralja »principibus regni cum tota multitudine populi id probantibus« (Wiponis Vita Conradi imperatoris, Pertz: SS, ed. in us. schol., c. 24).

[138] I madžarski historičari Pray i Bél drže da je ustanova krunjenja vladara došla k nama iz Vizanta (Commentarii de archiofficiis regni Hungariae, Lipsko 1790).

krune careve, mogao car i sam da se okruni, pa se to opetovano i stvarno dešavalo. Dapače, krunjenje i nije bilo jedinim izvanjskim znakom nastupa vladanja; dostajalo je, u tu svrhu, i da car obuje grimizne cipele, kakovih, osim njega, nitko nije smio da nosi. Ali i grimizne su cipele, kao i kruna, bile samo obilježjem časti, bez ikakova državopravnog značenja.[139] Zato Vizant i nije rado davao tih znakova kraljevskoga dostojanstva stranim vladarima, napose ne onima koji su gospodovali nekadanjim područjima Rimskoga Carstva.[140] Naprotiv, na Zapadu je, kako smo vidjeli, kruna imala u X i XI stoljeću i državopravno značenje. Pa, jer se papa, još u VIII stoljeću, oslobodio suverenosti vizantijske,[141] a vindicirao je — kako rekosmo — potpunu slobodu i za sva ostala kraljevstva svijeta, uz načelnu samo podređenost Sv. Stolici, bilo je i za istočne vladare poželjno da dobiju krunu od pape, napose ako su time htjeli da podvuku svoju nezavisnost od Vizanta.[142]

Kraj takova stanja stvari *nije za pravnu našu historiju ni od kakove naročite važnosti* pitanje je li prvi hrvatski kralj Tomislav, uopće, bio formalno krunjen ili nije i, ako jest, kada je i od koga, eventualno, primio krunu. Za Stjepana Držislava znademo da ga je Vizant obdario kraljevskim znakovima: *krunom, žezlom i mačem*,[143] a Dimitrije Zvonimir je od papina legata okrunjen u

---

[139] Vidi o tome podrobnije Sickel: Das byzantinische Krönungsrecht bis zum X Jahrhundert, Byzantinische Zeitschrift, Leipzig 1898, Bd. VII, gdje su i odnosni historijski primjeri navedeni.

[140] Car Konstantin Porfirogenet (De adm. imp. cap. 13) poučava svoga sina Romana kako su sjeverni narodi lakomi za blagom i bogatstvom i kako nečedno sve mole i traže. Zato, ako bi od njega tražili »carska odijela, krune ili stole» za tobožnje svoje zasluge, kako se to često dešava, neka takove zahtjeve mudro odbija izgovarajući se da se takova sveta odijela čuvaju u hramu i samo kod službe Božje upotrebljavaju.

[141] Glasovitim pismom Grgura II, 726, caru Lavu Izaurijskom (Druy: Histoire du moyen age, Paris 1902, str. 142).

[142] Zato je na pr. bugarski car Simeon zatražio i dobio krunu iz Rima. Isto tako i njegov nasljednik Petar, pa kasnije i Samuel i Kalojoan (Muratori: Scrip. rer. It. t. III, p. 516; Rambaud: L'Empire Grec, str. 325; Jireček pogl. XXV bugarske povijesti o carskoj bugarskoj kruni). Po primjeru ovog posljednjega zatražio je od pape krunu i srpski veliki župan Stjepan, kako nas izvješćuje Toma arhiđakon (Hist. salonit. cap. XXV, str. 91) i životopisci Sv. Save: Domentijan, koji se sam zove »posljednjim« učenikom njegovim, 1243, i monah Teodosije, koji je (po Jagiću: Historija književnosti naroda hrvatskoga ili srpskog, 1867, str. 178) živio svakako prije 1336. (Oba je životopisa izdao Daničić u Beogradu 1865.)

[143] Histor. salonit. cap. XIII, str. 38. Pobliže o tome u Šišićevoj Povijesti str. 469.

bazilici sv. Petra u Solinu.[144] Pa ipak, niti je vizantska kruna, stvarno, podredila Držislava caru, niti rimsko krunjenje Zvonimira papi, iako je Vizant, načelno, svojatao suverenost nad svima bivšim pokrajinama Rimskoga Carstva,[145] a Rim vrhovnu vlast nad svim vladarima čitavoga svijeta.[146] Jer i vizantska je i rimska diplomatija, do potrebe, pravila i najdalekosežnije kompromise na račun tih svojih osveštanih načela.[147]

Za kneževske je vladavine bilo formalno *izdizanje* (exaltatio) nasljednika na povišenu stolicu (solium) znakom prijenosa vladarske vlasti.[148] Bit će da je taj obred zaveden po uzoru franačkog izdizanja nedoraslog nasljednika na prijestolje (elevatio), koje je, s vremenom, postalo državopravnim aktom postavljanja vladara odnosno nastupa vlade.[149] I, kao što je franačka »elevatio« bila ostatkom nekadanjeg starogermanskoga izbora kralja od strane

[144] Doc. 87. — Rački: Kada i kako, str. 87, pobija mišljenje — koje je, uostalom, i sam ranije zastupao u svojim »Odlomcima« str. 61 i slij. — da je papa poslao Zvonimiru znakove kraljevskog dostojanstva: krunu, žezlo, stijeg i mač, pa dokazuje da se tu radilo samo o krunjenju Zvonimirovu znakovima kojima su već i njegovi prethodnici bili krunjeni.

[145] Rambaud: L'Empire Grec, str. 300: »Chez les Byzantins il y avait donc une revendication permanente des droits de l'Empire«.

[146] Ta je teza kulminirala baš u doktrini savremenog pape Grgura VII, koji je i samog njemačkoga cara prinudio da mu dođe u Canossu. Učeni naš zemljak Senjanin Marcanton de Dominis, nadbiskup splitski, kaže u svom djelu »De republica ecclesiastica«, Francofurti ad Moenum 1620, koje je rimska Kurija spalila: »... si addamus praetensiones, quas habere dicitur (romana ecclesia) etiam directi dominii in regna praecipua Christianorum, vix erit rex Christianus, qui non sit papae vasallus«.

[147] I vizantski je dvor na pr. podijelio i madžarskomu kralju Gejzi krunu, iako to za njegovo kraljevstvo nije moglo da bude ni od kakovih državopravnih posljedica (ta je kruna onaj donji dio »sv. krune« zajedničkih ugarsko-hrvatskih kraljeva. Vidi o tome Büdinger: Ein Buch ungar. Geschichte, str. 70; Koller: De sacra corona, str. 180; Ipolyi: A magyar szent korona, str. 138. Protivno tome Pauler: A magyar nemzet története, I, str. 422, koji drži da u »sv. kruni« nema ništa od nekadanje Silvestrove krune), a i rimska je Stolica slala krune i pravoslavnima bugarskim i srpskim vladarima (vidi notu 142), iako ovi nijesu ni duhovne njene vlasti priznavali, a da o svjetovnoj i ne govorimo.

[148] Neposrednog dokaza u vrelima za to, doduše, nemamo; ali možemo, s izvjesnom pouzdanošću, to zaključiti iz spomenika drugih slavenskih naroda, — napose Rusa, Čeha i koruških Slovenaca — sa kojima su nam i druge historijske državne uredbe srodne, dapače i podjednake (H. Jireček: Slovanské právo, II, 102). Nego, neizravno nam to potvrđuje domaća listina kralja Stjepana II iz 1089, Doc. 124, koji kaže: »Cum igitur omnipotentis dei pietas me sua clemencia patrum, auum, proauumque solio in regio... exaltauerit«. Možda se ove riječi tada već, u doba kraljevstva, imadu uzeti samo u prenesenom smislu (vidi Rački: Kada i kako, str. 89); ali ni metafora nije mogla nastati bez ranijega stvarnog izdizanja knezova na prijesto.

[149] Vidi Maurović, str. 161 i 164.

narodne skupštine,[150] tako je i naše izdizanje nasljednoga kneza na *prijesto* moralo biti simbolom prvobitnog izbora njegova od strane rodovnih pretstavnika. Znakovima su pak kraljevskog dostojanstva bili, pored prijestolja, žezlo, stijeg i mač.[151] Krunjenje je vršio, po pravilu, nadbiskup splitski, kao najviši crkveni dostojanstvenik Kraljevine.

Počasni je pak *naslov* kraljev bio »regia maiestas« odnosno »regia dignitas«, a dodavali su mu se pridjevi »gloriosus« i »inclytus«.[152]

6. Nasljedni red

Da uzmognemo stvoriti, po mogućnosti, što jasniju sliku pravnog poretka u nasljednom redu hrvatskih vladara, potrebno je da letimično razmotrimo, prema utvrđenim povijesnim činjenicama, kojim su se redom oni, stvarno, u vlasti izmjenjivali. Poći ćemo pri tom od knezova, jer, kako rekosmo, između kneževske i kraljevske vladavine i nije bilo nikakove načelne razlike.

Prvi po imenu poznati nam knez dalmatinskih Hrvata bio je Višeslav (oko 800) sa sjedištem u Ninu. Njega je naslijedio Borna (oko 810—821), po svoj prilici sin njegov. Iza Borne slijedi njegov sinovac Vladislav (821— oko 835). Za kneza Mislava (oko 835—845), kojemu je sjedište bilo u Klisu, ne znamo posve sigurno je li bio neposrednim nasljednikom Vladislavovim i je li mu bio u rodu i u kakovu. Isto tako nijesu nam poznate eventualne rodbinske veze između Mislava i njegova nasljednika kneza Trpimira (oko 845—864),[153] praoca one dinastije koja je, uz neke izuzetke, vladala Hrvatskom sve do potkraj XI stoljeća. Prvi je takav izuzetak pretstavljao odmah neposredni nasljednik Trpimirov knez Domagoj (864—876), član druge neke porodice i, po svoj prilici, uzurpator, pa onda sin njegov Iljko (876—878), eventualno sa

[150] Novoizabranog bi digli na štit i nosili po narodnoj skupštini (Mauro vić, str. 76; Schröder, str. 29).

[151] Prijestolje dolazi u našim listinama pod nazivom »regalis thronus« odnosno »solium regale« (Doc. 97, 114, 124), a ostala se insignija kraljevska navode poimence u krunidbenoj zavjernici Dimitrija Zvonimira (Doc. 87, vidi notu 126).

[152] Vidi, što se tiče krunjenja, Rački: Kada i kako, str. 88, a počasne naslove u listinama Doc. 22, 55, 114 i u Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae, II, 16.

[153] Trpimir ga, u svojoj ispravi (Doc. 2), zove naprosto »antecessor noster Mislauus«. — Rački: Odlomci, str. 83, misli da mu je bio otac.

svojom braćom. Ali nasljednike je uzurpatorove prognao sa prijestolja sin Trpimirov knez Zdeslav (878—879).[154] Međutim, on je svoju odanost Vizantu brzo glavom platio, a na kneževski je prijesto došao i opet uzurpator Branimir (879—892).[155] Tek iza njega uspjelo je najmlađemu sinu Trpimirovu knezu Mutimiru (892— oko 910) da uspostavi na kneževskom prijestolju dinastiju Trpimirovića.[156] Međutim, Mutimir je bio posljednji hrvatski knez, jer njega je naslijedio Tomislav (oko 910—928), po svoj prilici sin njegov, koji je prvi uzeo kraljevski naslov. Prvoga pak kralja hrvatskoga naslijedio je Trpimir II (oko 928—935), po svoj prilici mlađi mu brat, a ovoga njegov (Trpimirov) sin Kresimir I (oko 935—945). Kresimir je ostavio dva sina: Miroslava i Mihajla Kresimira. Vladu je preuzio stariji Miroslav (945—949); ali u četvrtoj godini njegova vladanja digao se protiv njega ban Pribina u korist mlađeg brata kraljeva. U građanskom ratu, koji je na to planuo, poginuo je kralj Miroslav od banove ruke, a kraljem je postao Mihajlo Kresimir II (949—969). Ovoga je naslijedio sin mu Stjepan Držislav (969—995), koji je ostavio tri sina: Svetoslava, Kresimira sa nadimkom »Suronja« i Gojslava. Po želji očevoj, imala su braća da zajednički preuzmu Kraljevstvo, na jednake dijelove, pod starješinstvom najstarijega. Ali Svetoslav (995—1000) nije htio da sa braćom dijeli vlast, pa je, uslijed toga, došlo do građanskog rata, koji su iskoristili Mlečani i pomogli do prijestolja svomu savezniku mlađem bratu kraljevu Kresimiru III (1000 — poslije 1030), a ovaj je uzeo za suvladara najmlađega brata Gojslava (1000 — poslije 1019). Kresimira je naslijedio sin mu Stjepan I (poslije 1030—1058), a ovoga opet njegov sin Petar Kresimir IV (1058—1074).[157] Presumptivnim nasljednikom Petra

[154] Za Zdeslava nas izvješćuje Johannis chron. venet., p. 21, da je bio iz roda Trpimirova: »His diebus Sedesclavus, Tibimiri ex progenie«...

[155] I Johannis chron. venet., p. 21, označuje Branimira izričnо uzurpatorom: »Brenamir interfecto Sedesclavo ipsius ducatum usurpavit«.

[156] Mutimir se, u listini 892, Doc. 12, nazivlje »diuino munere iuuatus Chroatorum dux, residente paterno solio«, a za crkvu sv. Jurja u Putalju, koju je knez Trpimir darovao Nadbiskupiji splitskoj (»de quadam facta donatione a Tirpimiro piissimo duce«), kaže da ju je njegov otac darovao (»ut donatam a patre meo recolimus«).

[157] Za nasljedni red kraljeva od Mihajla Kresimira II do Petra Kresimira IV od naročite je važnosti ninska listina ovog posljednjega, izdata oko 1062, Doc. 45, u kojoj se navode svi odnosni vladari uz naznaku rodbinskih veza njihovih.

Kresimira bio je njegov sinovac knez Stjepan.[158] Međutim, protiv njega se digla protivreformistička stranka i proglasila je kraljem Slavca (1074—1075), brata pokojnoga već onda svoga vođe »primorskoga kneza« (dux Marianorum) Rusina. Na to se knez Stjepan, »pritisnut teškom bolešću«, odrekao prijestolja.[159] Ali Slavca nijesu htjeli priznati ni dalmatinski gradovi — pa ni hrvatski Biograd — a ni znatan dio hrvatskih velikaša, među njima i ban zemlje između Save i Drave Zvonimir. I, nakon dugih borbi, okrunio je, konačno, poslanik pape Grgura VII kraljem Dimitrija Zvonimira (1076—1089).[160] Kad je ovaj poginuo bez sina nasljednika, na saboru na Kninskom polju, podijelili su se Hrvati na dvije stranke: Jedna, očito jača, okupila se oko posljednjeg potomka roda Trpimirovića, pomenutog sinovca kralja Petra Kresimira IV, pa ga je uzdigla »na prijesto njegovih otaca, djedova i pradjedova« kao Stjepana II (1089—1090),[161] dok se druga, isprva slabija, priklonila kraljici udovi Jeleni Lijepoj, koja je za se svojatala hrvatsku krunu, pa je pozvala u pomoć svoga brata ugarskoga kralja Ladislava. Ovaj je u zemlji između Gvozda i Drave, koja mu se dobrovoljno pokorila, postavio kraljem svoga sinovca Almoša (1091—1095), dočim se hrvatsko plemstvo onkraj Gvozda okupilo oko posljednjega kralja hrvatske krvi Petra (1093—1097), koji je pao u boju sa Ladislavovim nasljednikom Kolomanom. Raniji su ga naši povjesničari smatrali članom porodice Svačića, pa su ga i zvali Petrom Svačićem; ali za to nema vjerodostojnih dokaza.[162] Vjerojatnije je da je on bio sinovac kralja Slavca, sin brata mu Rusina, iz plemena Kačića.[163]

[158] U jednoj listini oko 1089, Doc. 126, on se potpisao »ego Stephanus, dei clementia eiusdem patrui mei (Ceresimiri) in regno heres«.

[159] Doc. 101: »... oppresus graui infirmitate... deposui omnem dignitatem meam.«

[160] I to, kako se kaže u odnosnoj zavjernici kraljevoj od 1076, Doc. 87, »synodali et concordi totius cleri et populi electione«.

[161] Doc. 124: »Cum igitur omnipotentis dei pietas me sua clemencia patrum, auum, proauumque solio in regio, omnibus Chroacie et Dalmacie nobilibus collaudantibus, exaltauerit honore«. Ako se uzme u obzir da je i kralju Držislavu (969—995) bilo krsno ime Stjepan, onda je već otac Petra Kresimira bio Stjepan II (poslije 1030—1058), a ovo je, u stvari, Stjepan III. Tako ga i navodi na pr. Šišić u svom Priručniku, str. 286.

[162] Prvi je tu hipotezu još Rački postavio oslanjajući se pri tome na više nego sumnjivu zabilješku na Registru manastira sv. Petra u Selu, Doc. 231, koja kaže da je za vrijeme kralja Zvonimira bio banom neki »Petrus Suacig«. Po njemu onda na pr. i Klaić: Hrvatski bani za narodne dinastije, Vjesnik zem. arkiva I, 1899, str. 71, nagađa da je to bio kasniji kralj Petar Svačić.

[163] Vidi Šišićev Priručnik, str. 379 i slij.

Kako se iz toga kratkog pregleda vidi, tri su, uglavnome, poznata nam načina na koje su se domaći naši vladari u vlasti izmjenjivali: Ili su se po *krvnom srodstvu* nasljeđivali: sin oca, mlađi brat starijega odnosno sinovac strica; ili si je *narod birao* kralja, kad nije bilo ustavno ovlašćenog nasljednika prijestolja[164]; ili je, napokon, po revoluciji odnosno građanskom ratu vladar *silom prigrabio* vlast. Imade, doduše, i vladara za koje uopće ne znamo na koji su način došli na prijestolje; ali kad je u svakom od poznatih nam slučajeva gdje god nije bilo redovnog nasljedstva po rodu ili izuzetnog narodnoga izbora, trebalo neko nasilje da se dođe na vlast, možemo s izvjesnom pouzdanošću zaključiti da osim pomenutih triju načina izmjene vladara drugih nikakovih nije uopće ni bilo.

Nego, u redu nasljeđivanja po rodu ne može se, na osnovu poznatih nam historijskih činjenica, utvrditi nikakav određeni *slijed* među članovima vladarskoga doma: ni primogenitura, ni majorat, a ni seniorat. Ne može se, naime, kazati da bi uvijek prvorođeni sin oca nasljeđivao, dokle god ne bi izumrla njihova loza vladarskoga roda. Ne može se ni to dokazati da bi uvijek najbliži rođak pokojnoga vladara dolazio na prijesto, a među jednako blizima da bi bezuslovnu prednost imao stariji. Ne možemo, napokon, ni da ustvrdimo da bi, po pravilu, najstariji član vladalačkog roda bio opredijeljen za nasljednika bez obzira na blizinu svoga srodstva sa pokojnim vladarom.[165] Po svemu izgleda

[164] Imade, doduše, na Registru manastira sv. Petra u Selu jedna zabilješka (Doc. 231), u kojoj se kaže: »Tempore transacto erat consuetudo in regno Croatorum: erant septem bani, qui eligerant regem in Croacia, quando rex sine liberis moriebatur«. Ali to je, očito, neki anahronistički qui pro quo, jer u Njemačkoj je — i to istom od druge polovine XIII stoljeća — cara biralo sedam izbornih knezova (Kurfürsten, electores), pa to onda nepoznati pisac pomenute zabilješke — koja ne će biti starija od druge polovine XIV stoljeća (vidi Šišićev Priručnik, str. 380) — prenosi u Hrvatsku prije XII stoljeća!

[165] Rački: Nutarnje stanje, str. 94 i slij., pokušao je, doduše, dokazati da je u pogledu reda nasljeđivanja na prijestolju imalo odlučan utjecaj pravo starješinstva u rodu. Ali on svoje izvode zasniva na pretpostavci da je »Suronja«, za kojega mletački kroničar (Johannis chron. venet., Doc. 209 t. 2) kaže da je po bratovoj prijevari izgubio prijestolje (»Sclavorum etiam regis frater Surigna nomine aderat, qui condam fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema«), bio Svetoslav, stariji brat Kresimira i Gojslava, i otac njihova nasljednika na prijestolju Stjepana. Iz toga Rački crpi dva argumenta za svoju tezu starješinstva: 1) da je pravo na prijestolje išlo najstarijega brata Svetoslava i 2) da su i stariji stričevi Stjepanovi, Kresimir i Gojslav, imali u pravu nasljedstva prednost pred mlađim im sinovcem. Međutim, ako prvi argumenat stoji, onda drugi bezuslovno pada: Jer, ako su Kresimir i Gojslav samo varkom došli do prijestolja, na koje po nasljednom redu nijesu imali prava, onda se

da je kao načelo važilo jedino da vladarom može da bude samo koji od članova vladarskoga roda, a koji će to u određenom slučaju biti, o tome je odlučivao ili prezentni vladar sam, ili čitav vladarski rod, ili pretstavnici naroda. To je, uostalom, jedino i odgovaralo općim načelima zadružnoga života naših pradjedova: Domaćinom je zadruge, doduše, redovno najstariji član njezin, ali to ne mora uvijek da bude. Prijenos je domaćinske vlasti, naime, uslovljen makar i prećutnim pristankom zadružnih članova. Jer domaćin je samo vođa, a ne apsolutni gospodar njihov; on je samo upravnik, a ne isključivi vlasnik zadružne imovine. Imade krajeva gdje si domaćin sam određuje nasljednika između starijih članova zadruge; a ako on to propusti, onda se zadrugari, po njegovoj smrti, posavjetuju međusobno tko će im biti domaćinom. Ta su načela prevladivala, uostalom, i u nasljednim redovima ostalih slavenskih monarhija, pa i u franačkoj kraljevini.[166] Do formalnog

iz te same činjenice ne može izvoditi i pravno njihovo prvenstvo pred mlađim njihovim sinovcem. Što se tiče »Suronje«, Račkoga mišljenje dijeli i prof. Barada u svojoj raspravi pod naslovom »Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća« (Vjesnik za arheologiju i historiju dalm., sv. 50). Samo on drži da Suronjin sin Stjepan, koji se oženio kćerkom mletačkoga dužda Petra II Orseola, Hicelom, nije bio kasniji kralj Stjepan I, otac kralja Petra Kresimira IV, nego da je kraljem bio drugi jedan Stjepan, sin kralja Kresimira III. To Baradino mišljenje, ukoliko je tačno, oduzima drugom argumentu Račkoga i historijsku podlogu. Šišić: Povijest, str. 472, međutim, drži da je »Suronja« bio Kresimir, mlađi brat Svetoslavov i otac Stjepanov, a varka o kojoj nas izvješćuje mletački kroničar, da je bila u tome što Svetoslav nije htio da dijeli vlast sa braćom, kako im je to otac, kralj Stjepan Držislav, bio naredio. Ako to stoji, onda ni prvi argumenat Račkoga nije historijski osnovan.

[166] Tako je bilo i kod Srba, za koje Konstantin Porfirogenet: De adm. imp. cap. 32 (Doc. 177), kaže izrično: »Serblorum principe... vita functo filius ipsius successit, mox nepos, et sic omnes qui ab eo descenderunt«. — U Češkoj je, isprva, dolazio na prijesto onaj član roda Přemislovića kojega bi si vladar za života nasljednikom odredio ili kojega je vladarski rod takovim odabrao. Tek je u drugoj polovini XI stoljeća ustanovljeno nasljeđivanje po starješinstvu bez obzira na blizinu srodstva sa bivšim vladaocem, a u XII stoljeću je prevladalo načelo da je prijestolonasljednikom onaj član vladarskoga roda kojega sabor izabere ili vladar odredi dogovorno s ostalim članovima roda (H. Jireček: Slovanské právo, I, 192). — Ni u Poljskoj nije bilo stalnosti u nasljednom redu među članovima vladajućeg roda Piastovića: Ili bi sin naslijedio pokojnog vladara, ili brat, ili najstariji član roda, ili onaj, napokon, koji je izabran (Maciejowski: Historya prawodawstw słowiańskich, vyd. II, t. II, str. 25 i slij.). — Rusija je bila, isprva, poprištem borbi o prijestolje među članovima vladarskoga roda Rurikovića, dokle god nije, u XI stoljeću, prevladalo pravilo da pokojnog vladara nasljeđuju svi sinovi zajedno, pa da dijele međusobno očevu baštinu kao udjelni knezovi uz starješinstvo najstarijega od braće. Ali ni to načelo nije vjekovalo, jer su, kasnije, razni izuzeci bili povodom opetovanim borbama (Schiemann: Russland, Polen, Livland bis in XVII Jahrh. str. 94 i slij.). — Kod Franaka, napokon — da i njih još navedemo, koji su u mnogom pogledu bili uzorom za organizaciju naše države — oca su

je izbora vladara tek onda dolazilo kad nije uopće bilo ovlašćenog nasljednika prijestolja.[167]

Značajan je i jedan slučaj poznatog nam *suvladarstva* u narodnoj našoj državi, premda ne znamo tačno na koji su način vlast dijelila kraljevska braća.[168] Znademo samo da načelno jedinstvo hrvatskoga Kraljevstva time nije bilo okrnjeno.

---

nasljeđivali sinovi; ako nije ovih bilo, onda braća, a tek i u nedostatku braće njihovi sinovi, dakle nećaci bivšega kralja. Ali, ako nije imao sinova, mogao je kralj za života odrediti kojega god člana vladarskoga roda za svog nasljednika; samo ga je onda morao adoptirati. Više jednako ovlašćenih nasljednika dijelilo je kraljevstvo ugovorom, ali su dijelovi imali biti, u načelu, jednaki. Međutim, već u VII stoljeću, za slabih Merovinžana, oborili su franački velikaši taj nasljedni red, pa su oni sami, dogovorno, popunjivali upražnjeno mjesto bilo ma kojim od članova kraljevskoga roda. Potkraj merovinške vladavine, u VIII stoljeću, vršili su to arnulfinški majordomi. Karolinžani su pak svojim sinovima sami određivali nasljedne dijelove i udio u vlasti. No u svakom slučaju nastojalo se jedinstvo franačke države, barem u načelu, održati (vidi Mauro vić, str. 160 i slij., odnosno Schröder, str. 116 i slij.).

[167] Rački: Odlomci, str. 84, drži da je narod između članova vladarskoga doma birao nasljednika kad god pokojni vladar nije ostavio sina. U dokaz toga poziva se on na listinu kralja Stjepana II, nećaka Petra Kresimira IV, od 1089 (Doc. 124), u kojoj kralj kaže da ga je milost Božja uzdigla na prijesto otaca, djedova i pradjedova uz odobrenje svega hrvatskog i dalmatinskoga plemstva (vidi notu 161). Uz to navodi Rački i zabilješku na Registru manastira sv. Petra u Selu (Doc. 231), gdje se kaže kako je ranije bio običaj da sedam banova bira kralja kad kralj umre bez djece (vidi notu 164). Međutim, o stvarnom izboru ma kojega kralja od strane banova nema u poznatima nam vrelima ni traga. Što se pak tobožnjeg izbora kralja Stjepana II tiče, primjećujemo da citirana isprava govori samo o odobravanju plemstva (»omnibus... nobilibus collaudantibus«), a to je nešto posve drugo negoli jednoglasni izbor kralja Dimitrija Zvonimira od strane sabora svega svećenstva i naroda (Doc. 87: ... »synodali et concordi totius cleri et populi electione«...). Stjepana II je na podvlačenje svestranoga odobravanja od strane plemstva kod preuzimanja vlasti potakla, sigurno, činjenica što se on ranije bio odrekao prijestolja (vidi notu 159). I baš to odricanje prijestolja od strane čovjeka koji se potpisivao kao »Božjom milošću baštinikom u kraljevstvu strica svoga« (Doc. 101; vidi notu 159), najboljim je dokazom da se on smatrao ovlašćenim nasljednikom na prijestolju i bez ikakova izbora.

[168] Jesu li Domagojevu sinu, knezu Iljku, braća bila suvladarima, ne znamo sigurno (Šišić: Povijest, str. 360). Pouzdane vijesti imademo samo o suvladarstvu Kresimira III i Gojslava, sinova Držislavovih, o kojemu nas izvješćuje *Georgii Cedreni* historiarum compendium tom. II, p. 476 ed. Bonn. (Doc. 212) kad kaže: »Subacta Bulgaria, imperatori se dedit etiam contermina Chorbatorum gens et eius principes, fratres duo, quibus imperator honores ac opes amplas tribuit«. Tu vijest Cedrenovu potvrđuje i ninska listina kralja Petra Kresimira IV (Doc. 45), koji među svojim prethodnicima navodi, najprije, pradjeda svoga Kresimira starijega (Mihajla Kresimira II), onda njegova sina Držislava, pa Svetoslava, zatim njegovu braću Kresimira (III, Suronju) i Gojslava zajedno i, napokon, Kresimirova sina, svoga oca kralja Stjepana (I). Želja je bila, kako znademo, kralja Držislava da ga naslijede sva tri sina zajedno, pa da podijele međusobno zemlju i vladaju zajedno kao udjelni kraljevi uz starješinstvo najstarijega brata. Ali najstariji brat Svetoslav nije htio da dijeli vlast sa braćom, zbog čega je došlo do građanskog rata i do intervencije

Ženske nijesu imale ni supsidijarnog nasljednoga prava na prijestolje, a nijesu ni stvarno vršile samostalnih vladarskih funkcija. Vrela nam, doduše, spominju i kneginje,[169] navode i kraljice — kod nekih od njih i poneka djela njihova[170] — ali sve su one samo supruge ili udove vladajućih knezova odnosno kraljeva, dočim same nijesu, kao takove, nikakvima ustavnim činiocima.[171]

Značajno je da izloženoga nasljednog reda hrvatskih vladara nije ni intenzivnije franačko vrhovništvo — da o više manje samo načelnomu vizantinskom i ne govorim — ni u čemu izmijenilo. Čini se, doduše, da je franački dvor tražio da mu Hrvati formalno predlažu nasljednika pokojnomu knezu; ali činjenica je da im nije naturivao svoga kandidata protiv postojećega nasljednog reda, već se sa njihovim prijedlozima u tome pogledu saglašavao.[172] A vizantski se car nije ni pitao u povodu promjene na prijestolju. On se zadovoljavao time da s vremena na vrijeme podvuče, makar i samo načelno, svoju tobožnju suverenost nad hrvatskim zemljama

---

Mlečana u korist njihova saveznika Kresimira Suronje, koji je, nakon pobjede, uzeo za suvladara najmlađega brata Gojslava (vidi Šišićevu Povijest, str. 472 i slij.). Bit će da je on ispunio želju očevu, za ostvarenje koje se i bio zaratio sa najstarijim bratom Svetoslavom, pa da je sa Gojslavom podijelio zemlju održavši ipak jedinstvo Kraljevstva na osnovu svoga starješinstva.

[169] Tako su ispravu kneza Mutimira 892, Doc. 12, potpisala, među ostalim svjedocima, i dva dvorska službenika kneginjina (comitissae): župan i buzdovanonoša.

[170] Za kraljicu Jelenu, ženu kralja Mihajla Kresimira II i majku kralja Stjepana Držislava, znademo da je sagradila, kod Solina, dvije crkve: sv. Marije od Otoka i sv. Stjepana. U prvoj je sama sahranjena, a drugu je namijenila da bude mauzolejem hrvatskoga kraljevskog doma (vidi Šišićev Priručnik, str. 126 i slij., pa Povijest, str. 437, i naprijed notu 118). Isto je tako za kraljicu Jelenu Lijepu, udovu kralja Dimitrija Zvonimira, poznato koliko je, vladalačkima svojim pretenzijama, bila kobna po svu dalju prošlost našu (vidi Šišićev Priručnik, str. 289 i slij., i Povijest, str. 602 i slij.).

[171] Rački: Odlomci, str. 90, kaže, začudo, da je to bilo po salijskom zakonu, po kojemu da je ženski spol isključen od prijestolja. Međutim, »salijski zakon« (Lex salica) je bio službenim zbornikom salijskoga narodnog prava, koje, u doba kad su naši pradjedovi došli u uži dodir sa Francima, nije već bilo personalnim pravom vladajuće franačke dinastije, nego »ribuarski zakon« (Lex ribuaria. Vidi Maurović, str. 136 i slij., odnosno Schröder, str. 257 i slij.), a u vrelima nema ni prije toga traga bilo ma kakovoj ženskoj na ma kojem kneževskom prijestolju hrvatskom. Ja bih, zato, isključenje ženskih od nasljedstva na prijestolje radije sveo na staro načelo plemenske naše organizacije, po kojem su samo muškarci bili starješinama i roda, i bratstva, i plemena.

[172] Tako nas izvješćuju Einhardi annales ad a. 821 (Doc. 171 tač. 21): »Interea Borna, dux Dalmatiae atque Liburniae, defunctus est, et petente populo atque imperatore (Hludowico) consentiente nepos illius, nomine Ladasclavus, succesor ei constitutus est«.

potvrđujući im njihove nasljedne knezove[173] i zaštićujući ovlašćene nasljednike protiv eventualnih uzurpatora.[174] Još jedan dokaz više za našu tvrdnju da ni stvarno, a nekmoli samo više manje načelno strano vrhovništvo nije prekinulo kontinuiteta hrvatskoga državnog života.[175]

7. Vladarski dvor

a) Dvorjanici

Hrvatski vladari nijesu imali stalne jedne prijestonice, već su i knezovi i kraljevi imali u raznim krajevima zemlje svojih imanja, a svakomu je u središtu bio dvorac (curtis, villa), kamo su vladari povremeno svraćali na dulji ili kraći boravak.[176] Ali su oni i van redovnih svojih rezidencija, gdje god bi se nalazili na putovanju, naročito službenom, otpravljali vladalačke svoje poslove. Naziv je *»curia regia«*, pored doslovnoga smisla, u kome je značio vladarev dom (palatium), imao i preneseno značenje, u kojem se, poput današnje naše riječi »dvor«, upotrebljavao za oznaku vladara i njegovih dvorjanika. I dvor je, u tome metaforičkom smislu, bio dvorom gdje god bi se nalazio, i svagdje je mogao vladarske poslove da vrši.[177]

I naš je dvor, poput ostalih vladarskih dvorova svoga doba,[178] imao četiri glavna dvorska zvanja, a pored njih još i čitav niz nižih od sporedne važnosti. Na čelu je tih pravih dvorskih službe-

---

[173] De adm. cap. 29 (Doc. 184, str. 371): »Baptizati autem principes, designavit, quos vellent, eligerent e stirpe, quam maxime diligerent ac amarent«.

[174] Johannis chron. venet., Doc. 185, izvješćuje za kneza Zdeslava da je pod carevom zaštitom došao na prijestolje: »His diebus Sedesclavus, Tibimiri ex progenie, imperiali fultus presidio Constantinopolim veniens, Sclavorum ducatum arripuit, filiosque Domogoi exilio trusit«.

[175] Vidi naprijed stranu 204.

[176] U vrelima se napose spominju vladarska dobra između Trogira i Splita (danas Kaštela), onda između Splita i Omiša (Poljica), pa oko Biograda, Zadra, Nina i Knina.

[177] Nije to nikakva osobitost baš samo naših prilika, jer znademo da ni franačka država nije imala baš određene jedne prijestonice, iako su Merovinžani naročito voljeli da u Parizu rezidiraju i u Soissonsu, Austrazijci u Rheimsu i Metzu, a Karolinžani u Aachenu. Obično su kraljevi obiju vladalačkih kuća boravili po raznim svojim imanjima, koja su bila razasuta po čitavoj državi, pa su na njima često i najvažniji državni poslovi vršeni (Maurović, str. 175; Schröder, str. 119).

[178] Maurović, str. 176; Schröder, str. 148.

nika bio dvorski *ded*.[179] Kako mu već i samo ime kaže, bio je »ded« starješinom pomenutih dvorskih službenika, poput franačkoga »senescalcus«-a (upravnika dvora) ili — kako su ga u romanskim krajevima zemlje zvali — »maiordomus«-a (dvorskog staroste).[180] Kao takovu, bili su mu podređeni, u prvome redu, nosioci ostalih triju glavnih dvorskih zvanja: posteljnik, peharnik i konjušnik odnosno volar.

---

[179] Njegovo zvanje dolazi među svjedocima na trim listinama kralja Petra Kresimira IV (Doc. 45, 55 i 71), i to baš u ovomu slavenskom obliku »dad«, »dat«, odnosno »ded«. Osim toga dolaze lica toga zvanja i u nekoliko privatnih isprava (Doc. 60, 61, 62).

[180] Mažuranić: Rječnik, str. 245, nagađa da bi »ded« prije mogao da bude državni odnosno narodni dostojanstvenik negoli službenik kraljevskoga dvora. Zavode ga na tu misao privatne isprave u Doc. 62, tač. 1 i 2, kojima Ivan »Chroatorum dad« prodaje samostanu sv. Krševana posjed u Čepriljanima i daruje mu zaselak u Brdima. Međutim, ako samo uzmemo u obzir naročiti položaj dalmatinskih gradova i ostrva u »Kraljevini Dalmacije i Hrvatske«, ne ćemo se čuditi što se dvorski ded hrvatskoga kralja u ispravama o pravnim poslovima sa jednim manastirom posve romanskoga Zadra sam naziva »dedom Hrvata«: hrvatskim dedom. Dalje, Mažuranić sumnja da je na našem dvoru uopće postojalo takovo visoko dvorsko dostojanstvo koje bi odgovaralo položaju franačkoga »maiordomus«-a, jer, po mjestu na kojemu »ded« dolazi u nekim listinama među potpisanim dostojanstvenicima, ne bi rekao da bi on mogao biti »maiordomus«. Što se toga tiče, podvlačimo, u prvome redu, da nije nigdje baš pouzdano utvrđeno da se i kod navođenja svjedoka u vladarskim listinama — da o privatnim ispravama nesuverenih ličnosti i ne govorimo — strogo pazilo na rangovni red njihov. Ali, ako se i pazilo, onda su tu, uz rangove zvanja, morali biti u obzir uzimani i rangovi ličnosti, kao takovih, jer i razna lica istih zvanja dolaze u raznim ispravama na različitim mjestima. Pa tako su i kasnije na pr. u hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici među t. zv. »državnim baronima« samo prva četvorica najviših državnih službenika ranžirala uvijek ispred sviju ostalih, a međusobno stalno određenim redom, dočim su svi ostali — a to su baš bili visoki dvorski službenici — dobivali međusobno rangove prema vremenu svoga postavljenja. Samo su prva četvorica, dakle, ranžirala po zvanjima, a svi ostali po ličnostima (vidi moje Privatno pravo Tripartita, str. 162). Ako se, dakle, pazilo na rangovni red i kod navođenja svjedoka u vladarskim našim ispravama, onda baš po mjestu na kojem dvorski »ded« dolazi u njima, imademo dalji jedan dokaz da je on bio starješinom pravih dvorskih službenika. Razni se, naime, dedi navode, doduše, na različitim mjestima (»Druznik ded testis« naveden je na prvome mjestu u listini Doc. 71), ali svaki uvijek ispred sviju ostalih pravih dvorskih službenika. Uostalom, ne možemo se oteti začuđenju što Mažuranić uopće sumnja o opstojnosti takova visokog dostojanstva na hrvatskom kraljevskom dvoru, za koji imademo toliko i drugih dokaza da je bio uređen po uzoru franačkoga, kad znademo da je i na običnima velikaškim dvorovima srednjega vijeka postojalo takovo zvanje starješine dvorjanika (vidi Maurović, str. 176, odnosno Schröder, str. 148). Konačno nabacuje Mažuranić misao da je »ded« bio, možda, kakav duhovni velikodostojnik poput kasnijih bogomilskih episkopa u Bosni, koje su također »dedovima« zvali (Rački: Bogomili, str. 183). Ali, s obzirom na citiranu darovnicu »deda Hrvata« Ivana katoličkom manastiru sv. Krševana, kao da i sam Mažuranić tu misao zabacuje. Uostalom, pored »dedova« su, u pomenutima vladarskim našim ispravama, navedeni i crkveni službenici uz uobičajene nazive duhovnih svojih zvanja: kapelan, opat, odnosno biskup.

»Posteljnik« je naš narodni naziv za dvorskog službenika koji se na franačkom dvoru zvao, za Karolinžana, »cubicularius« odnosno «camerarius« (komornik), a ranije, za Merovinžana, »thesaurarius« (rizničar). On je imao voditi brigu o stambenim prostorijama, pokućstvu, odijelu, dragocjenostima, blagajni i uopće o svim pokretnostima vladarevim i članova njegova doma.[181] Pod narodnim nazivom »postelnika« dolazi taj dvorski službenik u listinama kraljeva Petra Kresimira IV (Doc. 45 i 55), Dimitrija Zvonimira (Doc. 114 i 115) i Stjepana II (Doc. 125), dočim se u listinama knezova Trpimira (Doc. 2) i Mutimira (Doc. 12) zove latinski »camerarius«.[182]

Peharnik se u našima vladarskim listinama nazivlje latinski »pincernarius iupanus« (Doc. 12), odnosno »regalis pincerna« (Doc. 55), a u jednoj i narodnim nazivom »vinotok« (Doc. 45).[183] On je vršio nadzor nad vladarskim vinogradima i podrumima.[184]

Za *konjušnika*, koji se zvao latinski »cavallarius iupanus« (Doc. 12), imade i narodni naš naziv »volar« (Doc. 45). On je vodio nadzor nad dvorskim stajama i brinuo se za jahaće konje i volove za podvoz,[185] a kad je dvor bio na putu ili se u boj

[181] Vidi Schröder, str. 148. — Riječ je, naime, »camera«, već u IX stoljeću, u franačkoj državi značila isto što i »fiscus imperatoris vel regis«, jer to je bila »conclavis, ubi thesaurus reponitur et servatur« (vidi Du Cange ad v. »camera«). U tome je smislu ta riječ upotrebljavana, očito, i na našem dvoru (navodi se na pr. u tom značenju u ispravi Doc. 86). — Bartal uspoređuje našega posteljnika sa franačkim »architriclinus« odnosno »Truchses«, koji je bio »praefectus mensae« odnosno »dapiferorum magister«, ali tomu je zvanju odgovarao — kao što ćemo vidjeti — naš »ubrusar«, a ovaj dolazi uporedo sa »postelnikom« u listini kralja Stjepana II (Doc. 125). Poslije je u slavenskim jezicima za ranijega našeg »ubrusara« prevladao naziv »stolnik« (vidi Miklošić: Lexicon paleoslovenicum), dočim je »postelnik«, u novijima našim spomenicima, zamijenjen sa »komornikom« od »komora« prema latinskom »camera«, što znači »aerarium« odnosno »fiscus«, a »komornik« je »praefectus aerarii« (vidi Daničićev Rječnik iz srpskih starina).

[182] U Mutimirovoj su listini (Doc. 12) potpisana, dapače, četvorica njih sa različitim rangovima: dvojica kao »iupani camerarii«, treći kao »camerarius secundus«, a četvrti kao »camerarius tertius«. Mažuranić (Rječnik ad v. »camera«) tumači to razgranjenim djelokrugom službenika ovog imena, koji su bili ne samo blagajnici nego i posteljnici (cubicularii).

[183] Narodni naziv »peharnik« nalazimo na pr. u listini Mateja Ninoslava, bana bosanskoga, od 1240 kod Miklošića: Monumenta serb., str. 28. Vidi također Daničićev Rječnik.

[184] Poput franačkoga dvorjanika koji se zvao Schenk, pincerna, odnosno buticularius (vidi Schröder, str. 148).

[185] Da se ni volovska sprega nije potcjenjivala, ni u najsvečanijim zgodama, dokazom su nam Merovinžani, koji su se, i u doba svoga najdubljeg pada, još uvijek strogo pridržavali prastaroga germanskog običaja da se na narodnu skupštinu voze na kolima pred koja su bili volovi upregnuti (vidi Schröder, str. 114).

polazilo, bila mu je dužnost da se stara za smještaj i opskrbu njihovu.[186]

Osim tih četiriju glavnih dvorskih službi bilo je, kako rekosmo, i kod nas, kao i na zapadnoevropskim dvorovima onoga doba, još i drugih nižih od sporedne važnosti. Tako je *»ubrusar«*[187] naš narodni naziv za dvorjanika koji se, na savremenima zapadnoevropskim dvorovima, zvao »dapiferorum regalium magister«.[188] On je vodio brigu oko opskrbe dvora živežnim namirnicama i vršio nadzor nad dvorskom kuhinjom. — *Vrataru*[189] samo ime upućuje na dužnost koju je vršio: On je bio ono isto što i kasnije na hrv.-ugarskom kraljevskom dvoru »ianitorum regalium magister«.[190] Među dvorjanicima nosiocima vladareva oružja navode se u vladarskima našim ispravama *»armiger iupanus«*,[191] odnosno »štitonoša« ili *»scutobaiulus«*[192] i, onda, *»maccecharius iupanus«*.[193] Spo-

[186] Franački su nazivi toga dvorskog službenika »Marschalk« odnosno »comes stabuli« (vidi Schröder, str. 148) još bolje upućivali na dužnosti njegova zvanja.

[187] To zvanje dolazi među svjedocima na listinama kraljeva Petra Kresimira (Doc. 52), Dimitrija Zvonimira (Doc. 114 i 115) i Stjepana II (Doc. 124 i 125).

[188] Isti je latinski naziv nosio, kasnije, i trpeznik (stolnik) zajedničkoga hrv.-ug. kraljevskoga dvora, koji je pripadao u red državnih barona (vidi moje Privatno pravo Tripartita, str. 162).

[189] Dolazi kao svjedok u listini kralja Petra Kresimira IV od 1059 (Doc. 40).

[190] Također jedan od državnih barona (Priv. pravo Tripartita, str. 162). Rački: Odlomci, str. 97, misli da je hrvatskom dvorskom »vrataru« odgovarao hrvatsko-ugarski »tavernicorum regalium magister«, jer on naziv kraljevskoga tavernika izvodi iz naše riječi »dveri« = vrata; dakle, po njemu, tavernik = dvernik = vratar. Ne smeta ga pri tome što taverniku, na taj način, ne bi služba bila imenom naznačena, jer da su i drugi dvorjanici, s vremenom, nove dužnosti primali, a stare nazive zadržavali. Ali, kao da je previdio naš veliki historičar da je uporedo sa kraljevskim tavernikom bio, među državnim baronima, i dvorski vratar (dvernik), da, dakle, prvi nije mogao od potonjega preuzeti ni naziv, ako već o posve različitim službama jednog i drugoga i ne ćemo da vodimo računa. Tavernik je, naime, na hrv.-ug. dvoru bio, izvorno, ono isto što i na zapadnoevropskim dvorovima komornik (camerarius odnosno thesaurarius), a na našem narodnom dvoru, ranije, posteljnik. On je bio rizničarom, kojemu je, među ostalim, bilo povjereno i blago kraljevskoga dvora, pa će zato bliže istini biti mišljenje koje njegov naziv izvodi iz naše riječi »tovar« (vidi moje Priv. pravo Tripartita, str. 65).

[191] U listini kneza Mutimira (Doc. 12) »arma« znači, inače, i grb, ali u ovoj vezi imade značenje štita (vidi Mažuranićev Rječnik, str. 9).

[192] Dolazi na pr. u listinama kralja Petra Kresimira IV (Doc. 40, 45, 52, 58, 62 t. 2, 69, 71 a/, pa 133 t. 5 i 10). Za kralja Svetoslava spominje se i »drugi scitonoša« (Dipl. ap. Luc. II, 15), iz čega slijedi da ih je bilo i po više raznih rangova.

[193] U listini kneza Mutimira (Doc. 12), gdje dolazi i »maccecharius comitissae«. — Rački: Odlomci, str. 96, izvodi njegov naziv od grčkog „ματζούκα"

minje se, napokon, i naročiti kraljev *sokolar* (falconarius) i *psar* (alitor, custos canum, srednjolatinski canifer).[194]

Osim tih službenika sa tačno određenim dužnostima bilo ih je i na našem dvoru — kao i na pr. na dvoru franačkoga kralja[195] — i takovih koji su, bez stalnog dodjeljenja ikojemu posebnom dvorskom zvanju, bili članovima vladareve svite i sporadično su vršili pomoćne službe za koje su, prema potrebi, određivani. Oni su se općenito zvali *»dvornik«*,[196] a među dvorskim su službenicima, redovno, zapremali najniži položaj.[197]

b) Dvorski sud

Pored navedenih pravih dvorskih zvanja, koja su služila isključivo za vođenje dvorskoga kućanstva ili za reprezentaciju dvora, bilo je i takovih dvorskih službenika koji su vladara pomagali, pa do potrebe i zamjenjivali u otpravljanju vladarskih njegovih poslova, u prvome redu pri suđenju. Tu je bio, na prvome mjestu, *dvorski župan,* koji se isprva nazivlje »iupanus palatinus«,[198] a kasnije »curialis comes« odnosno »comes curiae regiae«.[199] To

odnosno latinskog »mazuca« = clava, dakle, claviger ili buzdovanonoša. — Du Cange izvodi naziv »maccecarius« iz riječi »magnus cocus«, pa drži da se tu radi o zvanju vrhovnoga dvorskog kuhara, jer da »maccecarius« dolazi često namjesto »macellarius«, što znači mesar. — Mažuraniću (Rječnik, str. 619) čini se da za tu hipotezu govori i činjenica što u istoj listini Mutimirovoj dolazi i »armiger iupanus«, pa bi onda, pored štitonoše, bio još i naročiti buzdovanonoša knežev! Svakako je to manje nevjerojatno negoli da su, pored četvorice posteljnika (camerarii) i jednoga peharnika (pincerna), postojala još i dva vrhovna kuhara. Zato se i Mažuranić priklanja izvodima Račkoga, pogotovu kad se znade da je takovih dvorskih zvanja bilo i drugdje po više: jedan je službenik nosio žezlo, drugi mač, treći bat, mačugu itd.

[194] Za kralja Petra Kresimira IV (Doc. 61 i 65). U darovnici Petra Črne (Doc. 111) navodi se i psar primorskoga kneza (marianorum ducis).

[195] Vidi Schröder, str. 149.

[196] Vidi na pr. Doc. 61, 77, 111, 117 i 133 tač. 13, 30, 43 i 48.

[197] Tako u listini kralja Petra Kresimira kojom se potvrđuje darovnica Radovanova (Doc. 61), dolaze među dvorskim službenicima, kao svjedocima, i »Uitomir duornic« iza psara na posljednjem mjestu; a i privatne listine, kad navode »dvornika« među javnim službenicima, napominju ga među posljednjima (na pr. Doc. 77). Protivno tome Mažuranić: Rječnik, str. 295, koji kaže da je za domaćih hrvatskih kraljeva »dvornik« bio visoko dvorsko dostojanstvo, ali ne navodi za to nikakovih dokaza.

[198] Tako u listini kneza Mutimira (Doc. 12).

[199] Ti nazivi prevlađuju u kraljevskim listinama XI stoljeća, kad je već latinizirani slavenski »iupanus« zamijenjen nazivom »comes«, a raniji je naziv vladarskoga dvora »palatium« ustupio mjesto latinskomu »curia«. Tako na pr. u listinama Petra Kresimira (Doc. 73) i Dimitrija Zvonimira (Doc. 88).

zvanje odgovara, uglavnome, položaju falačkoga grofa (comes palatii, Pfalzgraf) na franačkom dvoru, koji je bio pomoćnikom, a i zamjenikom kraljevim u sudskoj njegovoj djelatnosti.[200]

Ali bit će da je dvorski župan pomagao našega kralja i u drugim njegovima vladalačkim poslovima, ne samo u suđenju, jer za pomoćnika je u suđenju imao on i naročitog službenika: *dvorskog sudiju*, koji je nosio naziv »regalis curiae iudex«.[201]

Nego, u vladarskima našim listinama dolazi jedan dvorjanik, koji je također pomoćnikom kraljevim u suđenju, pod narodnim nazivom *»tepčij«* odnosno *»tepčija«*[202] i deminutivno *»tepčica«*.[203] Međutim, to ili uopće nije bilo naročito zvanje različito od onoga dvorskog župana ili, ako je i bilo, a ono je, po pravilu, ista ličnost oba zvanja vršila.[204] Tepčija je bio, dakle, dvorski župan u svojstvu

[200] Vidi Maurović, str. 178; Schröder, str. 147.

[201] Tako se u jednoj listini kralja Petra Kresimira (Doc. 55) navodi, pored svjedoka imenom «Boleslaus curialis comes«, među ostalima, još i svjedok »Petrus regalis curie iudex«. — Slično je bilo, kasnije, i na hrv.-ug. kraljevskom dvoru, gdje je, pored palatina, koji je, kao namjesnik, zastupao otsutnoga kralja u sudu njegove lične nadležnosti, postojao još i dvorski sudija, koji je bio stalnim pomoćnikom kraljevim u ličnoj njegovoj sudbenosti, dapače i posebni jedan pomoćnik za naročito povjerljive stvari: kraljevski personal (vidi moje Priv. pravo Tripartita, str. 61 i slij.).

[202] U listinama kralja Petra Kresimira (Doc. 40, 45 i 61), zatim za kralja Slavca (Doc. 81), pa za Dimitrija Zvonimira (Doc. 88, 97, 99, 100, 109, 133 t. 4, 6, 9 i 11) i za kralja Stjepana II (Doc. 124). Ovaj posljednji, tepčija kralja Stjepana II imenom Lubomir, sagradio je crkvu sv. Jurja u Žestinju ili Miranu kod Trogira, kojoj je na vratima bio još u doba Lucićevo natpis, u kome se, među ostalim, kaže: »Quam ego Lubomiro tepzi condidi...« (Doc. 228).

[203] U jednoj listini za kralja Petra Kresimira (Doc. 61) i u jednoj kralja Stjepana II (Doc. 124).

[204] Izvodimo to iz ovih činjenica: 1) Ni na jednom od mjesta navedenih u predidućim notama 202 i 203, gdje god dolazi tepčija, nema, pored njega, još i naročitoga dvorskog župana. 2) U listini kralja Petra Kresimira 1069, kojom manastiru sv. Krševana daruje ostrvo Maon (Doc. 55), navodi se, među svjedocima, »Boleslaus curialis comes«, dočim listinu istoga kralja 1059, kojom se daju sloboštine manastiru sv. Ivana u Biogradu (Doc. 40), zasvjedočuje, među ostalima, i »Boleslao tepizo«, a isto tako onu od 1062, kojom se manastiru sv. Krševana potvrđuje darovnica pradjeda kraljeva Kresimira starijega (Doc. 45), zasvjedočuje pred svima ostalima »Boleslauo tepzi«; u listini pak istoga kralja od 1070, kojom se potvrđuje i u zaštitu uzima darovnica Radovanova pomenutom manastiru (Doc. 61), navodi se kao protivnik toga darovanja »Boleslaus tepci« — očito svuda istovetna ličnost sa onim Boleslavom dvorskim županom, jer na posljednjim listinama drugog Boleslava nema. Isti, dakle, Boleslav dolazi najprije kao tepčija, zatim kao dvorski župan, pa onda opet kao tepčija. 3) U listini kralja Dimitrija Zvonimira 1076, kojom se nadbiskupu splitskom potvrđuje vlasništvo crkve sv. Jurja u Putalju (Doc. 88), kaže se da je to izvršeno u nazočnosti, među ostalima, i »comitum et baronum: Dominici tepzii curialis comitis«..., a kasnije, u čitavom nizu listina za istoga kralja (Doc. 97, 99, 100, 109 i 133 tač. 11) dolazi, u raznim varijantama, očito isti Dominik samo kao tepčija.

pomoćnika kraljeva u vršenju njegove sudske djelatnosti.[205] Kao dvorski dostojanstvenik morao je on biti nosiocem nekakova znaka kraljeve sudačke odnosno kaznene vlasti.[206] Tepčija je uvijek samo jedan, ali imade pomoćnika koji nosi deminutivni naziv »tepčica«.[207]

c) Dvorska kancelarija

Za sastavljanje je i pisanje vladarskih listina postojala naročita dvorska kancelarija. U vrelima nemamo, doduše, prikazane ni organizacije njene, ni načina kako je postupala pri izdavanju isprava; ali iz samih sačuvanih nam *vladarskih listina* možemo i o jednom i o drugome stvarati prilično pouzdane zaključke. A sačuvalo ih se, u svemu, oko 28 i to: 1 od kneza Trpimira, 1 od Mutimira, 13 od kralja Petra Kresimira IV, 10 od Dimitrija Zvonimira i 3 od Stjepana II. Osim njih imade među vrelima i ulomaka drugih vladarskih listina i zabilješki o takovima koje nijesu, uopće, u izvornom obliku sačuvane. Ali ni sve sačuvane nijesu pouzdano autentične. Imade ih i dokazano krivotvorenih, i više ili manje sumnjivih, a tek za kojih dvanaestak njih moglo bi se sa svom sigurnošću ustvrditi da potječu od vladara kojih imena nose.[208]

---

[205] U dokaz toga navodimo: 1) spor Petra, opata biogradskog manastira sv. Ivana, sa bribirskim županom Strezinom, koji je, po želji Strezine i uz odobrenje kralja i plemstva, riješen »dato iudicio a tepiçone Dominico« (Doc. 133 tač. 11). 2) Gdje god dolazi tepčija u vladarskim listinama (vidi note 202 i 203), nigdje nema naročitoga dvorskog sudije. On dolazi samo uz Boleslava, kao dvorskog župana (Doc. 55); ali, čim se i taj Boleslav javlja kao tepčija (Doc. 40, 45 i 61), odmah se dvorski sudija povlači. Kod vladarskih akata sarađuje ili tepčija ili dvorski sudija, a nikada obojica zajedno.

[206] Bio je to bat, štap, odnosno šiba. Prema Du Cange-u: baculus odnosno sceptrum kod franačkih vladara. To bi odgovaralo i etimološkom podrijetlu našega narodnog naziva za ovoga dvorskog službenika, koji Miklošić: Etymolog. Wörterb., izvodi iz glagola »tepsti«, što znači verberere, flagellare, fustigare, pa i ferire: šibati, bičevati, batinati, pa i ranjavati. Sa tim se saglašuje i Mažuranić: Rječnik, str. 1447. — Novaković, u Glasniku 78 (1908), str. 199 i slij., potsjeća na korijen »tep«, kojom se riječju u srpskim vrelima označuje žezlo (skiptar). Jer i na srpskom je dvoru postojao i »velji tepčija« i »mali tepčija«, kao i na hrvatskom »tepčij« i »tepčica«. — Imade još i drugih mišljenja i o etimološkom podrijetlu naziva i o dužnostima tepčijina zvanja: Tako na pr. Truhelka, u Glasniku zem. muz. u Bosni 13 (1901), str. 105, drži da je »tepčija« starješina tepaca t. j. paževa na kraljevskom dvoru. Dr. Mijušković, u Braniču 1899, str. 126 i slij., nagađa da bi to mogao biti nadzornik nad blagajnom itd. Ali svi ti nazori ne odgovaraju podacima naših vrela.

[207] Vidi u noti 203 citirane listine, u kojima je odnosno zvanje označeno kao »tepciza« odnosno »tepkica«.

[208] Kostrenčić: Pravna povijest, str. 134.

Ali ni dokazano *krivotvorene listine* nijesu bez svake vrijednosti za povjesničare uopće, pa i za pravnog historika napose. Jer, iako nemaju dokazne snage za dispozitivni dio svoje sadržine, za sve ono što je sadržano u uvodnim i zaključnima njihovim formulama (u protokolu i u eshatokolu), a, po pravilu, i za dobar dio teksta mogu ipak da posluže kao više ili manje uvjerljiva svjedočanstva. Jer krivotvoritelju je samo do toga i bilo da u pogledu same stvarne raspoložbe vladareve u listini zavede čitaoca u zabludu — kao da je, tobože, ovaj ili onaj vladar ovoj ili onoj ličnosti ili ustanovi ovo ili ono dao, dosudio, odnosno potvrdio — a što se tiče uzgrednih formalnosti u njoj, on je, u eminentnom interesu glavne svrhe svoje krivotvorine, po svome najboljem znanju nastojao da bude, po mogućnosti, što vjerniji. A nama su baš te njegove sporedne okolnosti danas od presudne važnosti. Jer nas već danas ne zanima je li ovo ili ono zemljište ili zgrada, povlastica ili sloboština kakova data ili dosuđena ovoj ili onoj fizičkoj ili pravnoj ličnosti — do čega je krivotvoritelju bilo jedino i stalo — nama je, u prvome redu, do ličnosti samih koje se navode u listini: do njihovih imena, zvanja, položaja i uloga što su ih imale, tobože, igrati pri izdavanju isprave, pa onda i do sviju ostalih izvanjskih okolnosti u kojima je krivotvorena listina imala, navodno, biti izdata. Ali dakako ni u tome pogledu nije krivotvorina, što se dokazne snage tiče, jednaka autentičnoj ispravi, jer ona je, već kao kritvorina, više ili manje sumnjiva, pa se moraju i oni njeni podaci koji su, vjerojatno, tačni, sa potrebnom opreznošću i kritički primati u postojanom upoređivanju sa navodima dokazano autentičnih vrela.

U vladarskima se našim listinama navode, redovno, i lica koja su ih, po naređenju vladarevu, sastavljala i pisala, pa je ponekima od njih izrično i naziv dodat kao *»aule regis cancelarius«* (Doc. 55) ili »aule regie cancellarius« (Doc. 61), pa »regis cancellarius« (Doc. 97, 101, 114, 115, 125), a i »regis notarius« (Doc. 67, 95). Naročito je pak značajno da su svi ti sastavljači i pisci vladarskih naših isprava bili *duhovničkog staleža,*[209] a kod pogdjekojeg je i izrično dodato da je članom *dvorskoga svećenstva:* da je »capellanus ducis« (Doc. 2 i 12), odnosno »capellanus regis« (Doc. 58,

[209] Svakomu je naznačen crkveni čin njegov: diaconus, archidiaconus, presbyter, odnosno episcopus.

69). Dvorska se crkva, naime, u ono doba obično zvala *»kapelom«*, a njeni službenici, bez obzira na crkveni čin pojedinca, *»kapelanima«*. Ali već i sam naziv »kancelarskog« njihova zvanja, a pogotovu činjenica da su svi oni bili klerici i dvorski svećenici, dokazom nam je da je i naša dvorska kancelarija bila uređena po uzoru drugih savremenih zapadnoevropskih, naročito franačke, i da je stajala *u uskoj vezi sa dvorskom kapelom.*

Tako je na merovinškom dvoru u Franačkoj, na kojem su bili, većinom, sve sami bivši rimski provincijalci i romanizovani Neustrijci odnosno Burgunđani, prevladavala još rimska kultura, pa je i dvorska kancelarija bila jedno posve svjetovno nadleštvo. Ali Karolinžani su se, uglavnome, Austrazijcima opkolili, koji, osim dvorskog svećenstva, niti su poznavali latinski jezik, niti su bili vješti pismu. Zato je i njihova kancelarija bila isključivo duhovnicima popunjena, koji su uzimani, redovno, između svećenstva dvorske kapele. Načelnik je dvorske kancelarije rukovodio čitavo njeno poslovanje i postavljao je, po svoj prilici, sve niže kancelarijsko osoblje. Glavni je, međutim, njegov zadatak bio ovjerovljivanje (recognitio) kraljevskih isprava potpisom svoga imena uz udaranje velikog kraljeva pečata, koji je bio njemu povjeren na čuvanje. I, dok je pod Merovinžanima dvorska kancelarija, po uzoru vizantskoga dvora, imala 2—5 referendara, od kojih je svaki bio ovlašćen da ovjerovljuje isprave, dolazi joj već za Pipina jedan viši duhovnik na čelo, koji od Karla Velikoga nosi naziv kancelara. Pod njim je onda bilo više notara, koji su samo u njegovu zastupanju (in vice, ad vicem cancellarii) mogli da ovjerovljuju isprave. S vremenom je položaj kancelarov postajao sve odličnijim, pa je on dobio naslov vrhovnoga kancelara (summus cancellarius, archinotarius) i zvanje je njegovo spojeno sa položajem načelnika dvorske kapele, dvorskog arhikapelana, koji je bio starješinom dvorskog svećenstva, a od Ljudevita Pobožnoga i kraljevim referentom po crkvenim poslovima. Kancelarija je svuda išla za kraljevskim dvorom, i može se uzeti da je uvijek nosila sa sobom jedan dio najpotrebnijih akata, dočim su ostali spisi ostajali pohranjeni u arhivima na pojedinim kraljevskim imanjima.[210]

Slično franačkoj, morala je biti, sudeći po podvučenima značajnim momentima u vladarskima našim ispravama, i naša

[210] Vidi o tome Maurović, str. 178, odnosno Schröder, str. 146.

dvorska kancelarija uređena. Samo u doba kneževske vladavine izgleda da ona još uopće nije oštro odvojena od dvorske kapele, već da se, naprosto, kojemu od dvorskih kapelana povjerava pisanje vladarskih isprava.[211] Istom u nekima kraljevskim ispravama dolaze, uz imena pisaca, podvučeni i položaji njihovi u dvorskoj kancelariji.[212] Iz njih vidimo da je i u doba kraljeva ostala, doduše, stvarno ona tijesna veza između dvorske kapele i kraljevske kancelarije, jer je kr. kancelarom bio, po pravilu, »hrvatski biskup«, koji je bio i pročelnikom dvorskoga svećenstva.[213] Ali to nije nužno moralo da bude, jer imademo i primjera da je kraljevim kancelarom bio i obični svećenik. U posljednjem je slučaju — kad dvorskim kancelarom nije bio hrvatski biskup — pročelništvo dvorske kapele i kancelarstvo moralo biti jedno od drugoga odvojeno, jer i na jednoj istoj listini nalazimo na tim položajima razne ličnosti.[214] Iz navedenih položaja pisaca kraljevskih listina vidimo još i to da je broj osoblja dvorske kancelarije povećan i da je ono po činovima razvrstano. Pored *kancelara* imade i *notara*.[215] Službenici su dvorske

---

[211] Tako je Trpimirovu ispravu (Doc. 2) pisao »Martinus presbyter, capellanus«, a kao svjedoci su je potpisali, među ostalima, i »Dominico presbytero, capellano« i »Cipriano presbytero, capellano«. Pa i pisac se Mutimirove isprave (Doc. 12) Firminus potpisao samo kao »diaconus et capellanus dicti ducis«, bez dodatka koji bi označivao njegov naročiti položaj u dvorskoj kancelariji.

[212] Tako na pr. na ninskoj listini kralja Petra Kresimira IV (Doc. 55) stoji da ju je napisao »Anastasius ... chroatensis episcopus et aule regis cancelarius«; darovnicu kralja Dimitrija Zvonimira manastiru benediktinki u Splitu (Doc. 97) pisao je »Theodorus presbiter, et ecclesie sancti Domnii et eiusdem regis cancellarius«; rapska pak isprava kralja Petra Kresimira (Doc. 67) — za koju je, međutim, utvrđeno da je krivotvorena negdje u XIV stoljeću (vidi Šišićev Priručnik, str. 632 i slij.) — imala bi, tobože, biti izdata »per manum Johannis diaconi et domini regis notarii«. — Vidi i ostale kraljevske listine sa sličnim oznakama pisaca navedene naprijed na str. 229 (63) teksta po tekućim brojevima zbirke »Documenta«.

[213] Histor. salonit., cap. XV, kaže za nj: ...»regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur, eratque unus ex principibus aule« ...

[214] Tako je na pr. listinu kneza Stjepana kojom se ovaj odriče prijestolja i povlači u manastir (Doc. 101), pisao »Theodorus, cancellarius domini regis« u nazočnosti, među ostalima, i »Andree capelani, Nicolai capellani regis«.

[215] Naziv se »notarius« u Franačkoj davao, kašto, i dvorskom kancelaru samome, tako te su ta dva naziva, naizmjenično, isti položaj označivala (vidi Sickel: Die Urkunde der Karolinger I, 77, gdje se Hitherius, kancelar Karla Velikoga, zove »capellanus et notarius«). Međutim, u našoj kraljevskoj listini naziv »notarius« kao da toga značenja nije imao. Ako nam krivotvorena rapska listina kralja Petra Kresimira (vidi notu 212) može u tome pogledu ikakovim dokazalom da posluži, onda je, u doba kad je kraljevim kancelarom morao biti hrvatski biskup Anastasius (vidi Doc. 55), isprave izdavao i »Johannes diaconus

kancelarije bili, po pravilu, *svjetovni (mirski) svećenici,*[216] kao i na zapadnoevropskim dvorovima onoga doba, gdje je važilo pravilo da službeno pisanje vrši svjetovno svećenstvo, a književnim se bavi redovničko.[217]

Za oznaku naših vladarskih listina nemamo ustaljenih *naziva,* već se i one same nazivlju najrazličitijim imenima, koja su bila uobičajena u hrv. dvorskoj kancelariji. Nalazimo u njima i posve općenitih naziva kao što su na pr. litterae, scriptum, cartula, tabulla, pagina, paginula i chirographum. Kašto se tima općenitim nazivima dodaje još i naročita oznaka posla koji je ispravom zasvjedočen: donationis cartula, nota donationis, definitionis cartula, absolutionis et libertatis cartula, paginula privilegialis, privilegii pagina (paginula). A imade, napokon, i oznaka koje samo upućuju na sadržinu isprave, kao što su na pr. confirmatio, decretum, donatio, privilegium, privilegium libertatis, testamentum itd.[218]

Kao što se već iz posljednjih dviju vrsta naziva može vidjeti, vladarske naše isprave sadrže, ponajviše, *darovanja i povlastice* — bilo da nove daju, ili stare potvrđuju — a imade u njima i presuda po tekućim sporovima. Pa tako su i kraljevske isprave franačkoga dvora bile ili diplomata: isprave u najsvečanijem obliku, kojima se ili zasnivaju novi pravni odnosi, ili potvrđuju postojeći, ili placita: listine o toku i ishodu postupka pred kraljevskim sudom, ili, napokon, indiculi: tekuća akta po predmetima pravosuđa i uprave.[219] Među sačuvanima našim vladarskim listinama takove službene prepiske ne nalazimo, premda nema sumnje da su je i hrvatski vladari vodili, barem s inostranstvom, ako su se već u zemlji, zbog nedostatka pismenosti, morali više usmenim porukama služiti. Sačuvane se naše vladarske listine tiču, ponajviše, *crkava i manastira.* Iz toga ne smijemo, dakako, zaključivati da hrvatski

et domini regis notarius«. Slično je bilo i sa krivotvorenom bračkom listinom kralja Dimitrija Zvonimira (Doc. 95), koja je izdata, navodno, »per manum Georgii notarii« u doba kad je kraljevim kancelarom bio svećenik Teodor (Doc. 97, 99, 101, 102, 114). Pobliže o tome vidi Rački: Dvorska kancelarija, str. 6.

[216] Jedini poznati nam izuzetak u tome pogledu pretstavlja »Adam monachus, Chroacie electus episcopus«, koji je, po naređenju kralja Petra Kresimira, napisao ispravu o potvrdi darovanja kraljeva pradjeda Kresimira starijega manastiru sv. Krševana (Doc. 45).

[217] Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1871, str. 266.

[218] Rački: Dvorska kancelarija, str. 7.

[219] Vidi Maurović, str. 151, i Schröder, str. 288.

vladari nijesu ispravama uređivali i zasvjedočivali i razne odnose svjetovnih lica i državnih ustanova; samo su se isprave koje se crkava i crkvenih lica tiču u većem broju sačuvale. Jer svjetovna su i lica i porodice izumirale, državne su i zgrade i ustanove propadale; jedine su se crkve stoljećima podržavale, samo su crkvene ustanove vjekove proživljavale; a one su, po prirodi same stvari, najbližnije čuvale baš isprave koje su im služile dokazalima prastarih njihovih prava i povlastica.[220]

Hrvatski su vladari izdavali svoje listine ili *po vlastitoj inicijativi* ili *na molbu interesenata,* ali, naročito u prvom slučaju, *po prethodnom savjetovanju* sa svojim dvorskim vijećem ili sa drugima crkvenim i državnim velikodostojnicima.[221]

[220] Kostrenčić: Pravna povijest, str. 137.

[221] Tako na pr. knez Trpimir kaže da je sagradio manastir »sollicitus nimis animae meae«, ali ipak »commune consilium meis cum omnibus zuppanis« (Doc. 2). I knez je Mutimir po ličnom nahođenju (»placuit mihi«) riješio spor između nadbiskupa splitskog i biskupa ninskog, ali ipak »communi consilio cum meis cunctis fidelibus et primatibus populi« (Doc. 12). Kralj Petar Kresimir je dao napisati »privilegium de libertate« samostanu sv. Ivana u Biogradu »regali auctoritate, magnatumque meorum fauorabili uoluntate« i ujedno ga je zemljom obdario »eadem regali auctoritate una cum Goyzone bano meisque primatibus« (Doc. 40). Isti je Kralj dao i zadarskomu manastiru sv. Marije »regiam libertatem« iz vlastite pobude, doduše, ali »concessione Laurencii spalatensis archiepiscopi omniumque nostri regni episcoporum et laudacione nostri ducis Stephani, cęterorumque Chroacię comitum« (Doc. 51). Kralj Dimitrije Zvonimir daje, navodno — jer isprava je krivotvorena — Bračanima slobodu trgovanja po čitavom Kraljevstvu »cum omnibus nobilibus meis« (Doc. 95). Isti kralj daruje Nadbiskupiji splitskoj cetinsku župu »una cum Gregorio uenerabili Chroatorum episcopo et tepçio Dominico, meorum comitum aliorumque nobilium communi fulcitus consilio« (Doc. 99). Ali su se i državljani obraćali vladarima za razna darovanja i potvrde, povlastice i odluke, pa su i u rješenju njihovih molbi izdavane razne listine. O tome nas, i posve općenito, izvješćuje kralj Dimitrije Zvonimir, u svojoj darovnici samostanu benediktinki u Splitu (Doc. 97), kad kaže: »Nobis... in regali solio inuiolabiliter residentibus undique uterque sexus militum, uidelicet utriusque uite laicorum, seruorum et ancillarum, nostram afluens pro rebus sibi oportunis curiam ac causis sibi necessariis perquirens semper astabat«. Tako je već knez Trpimir uslišio molbu Nadbiskupa splitskog i »suggestioni placiti data« potvrdio i od svoje strane proširio darovnicu svoga prethodnika kneza Mislava, ali je sve to bilo i »testium notitia, praesentia communi uoto et uoluntate corroboratum« (Doc. 2). Slično je i kralj Petar Kresimir obdario manastir sv. Stjepana kraj Splita »inuitatus immo admonitus a uenerabili archiepiscopo Laurentio et a... abbate Gisilberto« (Doc. 58). Kralj Dimitrije Zvonimir izdao je maločas pomenutu darovnicu samostanu benediktinki u Splitu (Doc. 97) na molbu njegove glavarice majke Marije, koja je »auxilium immo subsidium memorati cenobii a nobis perquirens et regali throno cum suis quibusdam sororibus coram nobis astitit«. On je i splitsku crkvu, navodno — isprava je krivotvorena — obdario »ad instantissimam peticionem uenerabilis patris mei spiritualis Laurencii archiepiscopi et multorum nobilium suorum ciuium de Spaleto, meorum dilectorum fidelium« (Doc. 98). A i kralj je Stjepan II potvrdio darovnicu Zvonimirovu manastiru benediktinki u Splitu na molbu

S obzirom na *formu* možemo razlikovati dvije vrste vladarskih naših isprava: Jedne su opsežnije, sastavljene u svečanijem obliku i pisane naročito udešenim stilom s uobičajenima, u ono doba, uvodnim i zaključnim formulama. Druge su pak kraće i koncizније, koje, bez većeg okolišenja, prelaze odmah na samu stvar i, izloživši ukratko predmet o kojem se radi, zaključuju prosto bez naročitih formalnosti. Ali ni one opsežnije i svečanijeg oblika nijesu sve po istom obrascu sastavljene. I kod njih nailazimo na manja ili veća otstupanja od prosječnog onoga tipa vladarske naše isprave, koji se ipak, sa više ili manje jasnoće, u svima njima nazire.[222]

Obično listina počinje *invokacijom:* zazivanjem imena Božjega. To se u čitavoj kršćanskoj Evropi uobičajilo još onamo od kraja IV stoljeća,[223] a vršilo se ili znakom (na pr. krstom), ili riječima, ili na oba načina zajedno. Kneževske naše listine počinju verbalnom invokacijom: In nomine patris et filii et spiritus sancti (Doc. 2 i 12). To je ista invokacija koja dolazi i na najstarijim vizantskima grčkim listinama. Ali u ispravama naših kraljeva već je nema. Tu se rabi invokacija »In nomine sancte et individue trinitatis« (Doc. 40 b, 56, 87, 88, 95, 98, 99, 114, 115, 125) ili »In nomine domini nostri Jesu Christi« (Doc. 58), odnosno u skraćenom obliku »In Christi nomine« (Doc. 97, 101, 124). Pred te se formule stavljao, kašto, i krst (Doc. 124), a na nekim je ispravama uopće samo takova simbolička invokacija krstom (Doc. 40 a, 55, 67). Nijesu li i isprave na kojima nema nikakove invokacije (Doc. 45, 48, 51, 52, 59, 69, 100, 119) imale u izvorniku barem simboličku invokaciju, ne možemo danas da utvrdimo, jer sve su nam one samo u prijepisima sačuvane.

Nakon zaziva imena Božjeg dolazi u vladarskim našim ispravama, redovno, formula *datiranja.* Pet ih je samo bez datuma, uopće (Doc. 45, 48, 58, 97 i 124); u jednoj dolazi datum poslije opsežnijeg uvoda sa naslovom (Doc. 55), a u jednoj iza naslova samog (Doc. 88), dočim je u dvjema datum na kraju (Doc. 59 i 100).

---

njegove glavarice i nekoliko sestara »tum illarum precibus flexi, tum nostrorum nobilium consilio suffulti« (Doc. 124). Svoju pak darovnicu samostanu sv. Stjepana kraj Splita (Doc. 125) izdao je »presertim nostri abbatis sancti Stephani nomine Theodori, precibus excitatus«.

[222] Kostrenčić: Pravna povijest, str. 136, drži da i nema nikakova tipa, već da je svaka naša vladarska listina posve individualna.

[223] Sickel: Die Urkunde der Karolinger, I, str. 56 i slij.

Datiranje je izvršeno ili i godinom, i mjesecem, i danom, ili samo godinom i mjesecem, ili pak godinom samom. Godine se računaju od Kristova utjelovljenja (»ab incarnatione«, t. j. od 25 ožujka kao prvog dana u godini), a redovno su još i indikcijama označene.[224] Na dvjema je listinama, uz to, još i »epakta« naznačena, a na nekima se navode i pape i istočnorimski carevi onoga doba, dapače, i biskup i prior grada u kojemu je ili za koji je isprava izdata.

Iza datuma slijedi, po pravilu, ime i naslov vladara koji je ispravu izdao *(intitulatio* ili *inscriptio),* spojeno, često, s izrazom poniznosti *(formula devotionis).*[225] Značajno je da kraljevi koji su, uz narodno svoje ime, imali i naročito krsno, ovo posljednje, koje su na krstu dobili, samo na nekim listinama navode,[226] ali i onda uz narodno, dočim se, inače, samo narodnima svojim imenima služe. Pa i onda kad se, uz narodno, navodi i krsno ime, dolazi ovo iza narodnoga.[227] Iz toga se vidi da je hrvatskim vladarima *narodno ime bilo službeno,* pa da su se njime redovno služili u svečanim zgodama i u javnima državnim aktima.[228] Pada u oči još i to da se u naslovima vladara češće ističe narod njihov negoli zemlja. Obično se kaže »dux Chroatorum« ili »Chroatorum et Dalmatino-

[224] Dapače, Trpimirova listina (Doc. 2) i nema određene kršćanske godine, nego samo indikciju uz napomenu kraljevanja Lotarova u Italiji, što je za doba njenog izdanja naročito značajno, jer se i u Franačkoj državi sve do početka IX stoljeća datum označivao godinom vladanja kraljeva, a tek je za Karlova carevanja počela dvorska kancelarija — po primjeru Istočnorimskog Carstva — uz godine carevanja, upotrebljavati i indikcije, dočim se po vremenu od Kristova utjelovljenja stalo općenito računati tek poslije 876 godine (vidi Šišićev Priručnik str. 187).

[225] Tako se na pr. knez Trpimir nazivlje »ego, licet peccator, Trpimirus dux Chroatorum, iuuatus munere diuino« (Doc. 2). I Mutimir je, isto tako, »diuino munere iuuatus Chroatorum dux« (Doc. 12). Petar Kresimir se na pr. u ninskoj listini oko 1062 (Doc. 45) zove »ego Cresimir, qui alio nomine uocitor Petrus, Chroatorum rex Dalmatinorumque«, a u chirografu ninskom 1069 (Doc. 55) »diuina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans atque... habenas regni retinens«. Dimitrije Zvonimir se u listini 1078 (Doc. 99) zove »Suinimir, qui et Demetrius, gracia diuinitus collata subministrante... rex tocius Chroacie simulque Dalmacie«. Kralj pak Stjepan II piše se na listini 1089 (Doc. 125) »dei gracia rex Chroatorum et Dalmatinorum«.

[226] Petar Kresimir samo na jednoj (Doc. 45), a Dimitrije Zvonimir na trima (Doc. 87, 95 i 99).

[227] Kao što se vidi na primjerima u noti 225 navedenima. Izuzetak od toga pretstavlja krunidbena zavjernica Dimitrija Zvonimira (Doc. 87), u kojoj intitulacija počima obratno: »Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor«, kao da se naročito htjelo u tome kat'eksohen kršćanskom aktu krsnom imenu prednost dati pred narodnim.

[228] Rački: Dvorska kancelarija, str. 14.

rum rex«, a rjeđe »rex Chroacie et Dalmacie«. Međutim, to je bio, više manje, opći običaj onoga doba.[229]

Poslije naslova vladareva dolazi u našima javnim ispravama bitni dio: *tekst* listine sa više ili manje iscrpno izraženima uvodnim i zaključnim formulama. Dolazi tu, na prvome mjestu, t. zv. *arenga*[230]: navođenje, naime, općenitih razloga zbog kojih se slična djela vrše (manastiri osnivaju, crkve grade, isprave sastavljaju itd.).[231] Onda slijedi prikazivanje prilika u kojima je konkretna odluka donesena i izlaganje stvarnih razloga zbog kojih je dotični posao izvršen *(expositio* ili *narratio).*[232] U ponekima je i naročita formula proglašenja *(promulgatio* ili *publicatio).*[233] Izatoga dolazi odluka sama *(dispositio)*[234] i sankcioniranje njeno prijetnjom kazni, obično duhovnih,[235] ali imade i svjetovnih,[236] koje će stignuti svakoga koji bi uzradio protiv njene raspoložbe *(sanctio* ili *formula poenalis).*

Oznaka *mjesta* gdje je isprava sastavljena, ako se, uopće, navodi, dolazi, redovno, iza teksta izražena u formuli »actum« ili »actum est«, pa i »datum« odnosno »data« (scil. haec scripta).[237]

---

[229] I franački je kraljevski naslov na pr. glasio, bez obzira na pojedine dijelove zemlje kod udjelnih kraljeva, »rex Francorum, vir inluster«. Karlo Veliki nazvao se od pripojenja Lombardije »rex Francorum et Langobardorum ac patricius Romanorum«, a nakon krunidbe za cara »imperator Romanorum gubernans imperium, qui et per misericordiam Dei rex Francorum et Langobardorum« (Mauro vić, str. 163; Schröder, str. 119).

[230] Riječ »arengare« znači, u srednjovjekovnoj latinštini, svečano govoriti, a iz nje izvedena »arenga« javnu govornicu.

[231] Arenga Trpimirove listine (Doc. 2) na pr. glasi ovako: »Dum mundi ab origine cuncta, per tempora facta, mansisse delabisseque, succedentibus alia alternis semet, oculis perspicimus mentis et manu fidei palpamus, nihil corporeis membris uidere, audire aliud ualemus, nisi ea quae praesentantur et scripturarum auditio obtutibus pandit«.

[232] Tako se na pr. u Trpimirovoj listini (Doc. 2) opsežno prikazuje kako je knez od nadbiskupa Petra dobio 15 libara srebra za crkveno suđe novoosnovanom manastiru i kako ga je ovaj, zato, zamolio da potvrdi posjed splitskoj crkvi.

[233] Kao na pr. »notifico omnibus« (Doc. 45), odnosno »testimonium facio« (Doc. 56), ili »notum sit omnibus tam presentibus quam posteris« (Doc. 95).

[234] U Trpimirovoj listini (Doc. 2) na pr. »... priuilegium fieri (per) praesentem nostram deliberationem praecepimus, uidelicet ita ...« itd.

[235] Na pr. u Trpimirovoj listini (Doc. 2): »Si quis uero de super scriptis ... diripere uel subtrahere aut per uim opponere tentauerit: iram domini saluatoris, et sanctorum omnium maledictionem ...« itd.

[236] Ponajviše globa od 100 (Doc. 40, 55) odnosno 60 (Doc. 98, 99) libara zlata, od kojih se jedna polovina plaćala kraljevskoj blagajni, a druga oštećenom.

[237] Kao mjesta izdanja navode se u vladarskima našim listinama i to: u objema kneževskima Biaći kod Splita, u onima Petra Kresimira Biograd, Nin

Iz tih se oznaka vidi — što smo već kazali — da su naši vladari i listine izdavali, pa, prema tome, i druge svoje vladarske poslove vršili ne samo u redovnima svojim prijestonicama nego i u drugim mjestima gdje bi se, po službenom poslu ili slučajno, nalazili. Međutim, za neka od tih mjesta znademo da su dotični vladari imali u njima svoje zaseoke odnosno dvorce.[238] Uz oznaku mjesta ponavlja se, kašto, i samo datiranje u skraćenom obliku.[239]

Na kraju listine dolazi *ovjerovljenje* njenog sadržaja bilo potpisom imena vladareva i njegovim pečatom i potpisom kancelarovim ili kojega člana dvorske kancelarije, ili na drugi koji način. Sam način potpisivanja imena vladareva, na listinama koje ga nose, možemo objasniti samo u vezi s uobičajenim načinom potpisivanja kraljevskih isprava u franačkoj dvorskoj kancelariji, po čijem je uzoru naša i uređena, kao što smo imali ponovo prilike da utvrdimo. Franački su kraljevi merovinške dinastije vlastoručno potpisivali listine uz izvjesnu formulu, kao na pr. »† in Christi nomine ... rex subscripsi«, a tek oni koji su još nedorasli uzdizani na prijestolje nijesu ili uopće potpisivali listina, ili su samo kakav znamen (signum) na njih stavljali, kojemu bi onda drugi neko par riječi objašnjenja dodao. Takovo je signiranje kraljevskih listina krstom, monogramom ili drugim kakovim znakom postalo za nepismenih Karolinžana pravilom, kojega su se i oni vladari pridržavali koji su znali pisati. Dapače, kraljeva bi se saradnja pri tome »potpisivanju« ograničavala samo na dovršenje znaka koji je pisar gotovo čitav sam načinio i onda dodao na pr. »signum Caroli gloriosissimi regis.«[240] Štoviše, pogdjekoji njemački vladari, savremenici naših kraljeva domaće dinastije, iako su samo na taj način signirali svoje listine, kažu ipak na kraju: »Hanc paginam (cartam) inde conscribi, manuque propria, ut subtus videtur corroborantes«.[241]

---

i Šibenik, u listinama Dimitrija Zvonimira Knin i kraljevski dvorac kod crkve sv. Marije blizu Solina, a u Stjepanovoj se jednoj kaže da je rađena kod Šibenika.

[238] Tako je Petar Kresimir izdao svoj »chirographum« (Doc. 55) »in nostro nonensi cenaculo residens«. Dimitrije Zvonimir je svoju darovnicu splitskim benediktinkama (Doc. 97) izdao »in uilla regali«. A možda je takav dvorac bio i »apud castrum Sibinico«, gdje je kralj Stjepan II potvrdio pomenutu darovnicu svoga prethodnika i novim je darom nadopunio (Doc. 124).

[239] Tako na pr. u objema kneževskim listinama (Doc. 2 i 12) riječima »tempore super fato«, odnosno »tempore et die, super ut fatum est«.

[240] Sickel: Die Urkunde der Karolinger I, 213 i slij. i 316 i slij.

[241] Vidi Rački: Dvorska kancelarija, str. 20, i tamo citirana vrela.

Na trima našim kraljevskim listinama koje su nam u izvornicima sačuvane,[242] nema ni traga kraljevu *potpisu*. Formule vladarskih potpisa nalazimo samo na prijepisima obiju kneževskih listina[243] i na jednom kraljevske.[244] Iz formula se na kneževskim listinama jasno vidi da su i naši knezovi, poput franačkih kraljeva, samo znakom krsta signirali svoje isprave — taj je znak kod sačuvanih nam prijepisa izostavljen — a kancelari su k tomu pripisivali njihova imena sa kratkim objašnjenjem signature. Na jednaki je način, po svoj prilici, i kralj Petar Kresimir »potpisao« onu jedinu od sačuvanih nam svojih isprava na kojoj je formula njegova potpisa, iako bez onako jasnog dodatka kancelarova, kakav imadu obje kneževske isprave.[245] Ni potpis pisara isprave nije bio neizostavnom pretpostavkom vjerodostojnosti njene, jer dobar dio vladarskih

[242] Po jedna Petra Kresimira 1059 (Doc. 40 a), Dimitrija Zvonimira 1076/8 (Doc. 97) i Stjepana II 1088/9 (Doc. 124). Rački je smatrao i rapsku listinu Petra Kresimira 1071 (Doc. 67) autentičnim izvornikom, ali ona je dokazana krivotvorina (vidi Šišićev Priručnik, str. 632 i slij.). Međutim, ni na njoj nema ni falsifikovanog kraljeva potpisa.

[243] Na Trpimirovoj (Doc. 2) ona glasi: »Signum (†) manu meque ipso Tirpimiro duce«, a na Mutimirovoj (Doc. 12): »Signum (†) manu mei qui sum Muncimiro, auctore huius donationis cartulae«.

[244] Na prijepisu listine Petra Kresimira 1069 (Doc. 55), koja je ovako ovjerena: »† Ego Cresimir rex Chroatie atque Dalmatie. Ego Stephanus Jadere episcopus, subscripsi. Et hec sunt nomina testium, qui in hoc facto interfuerunt: † Adamiço nonensis iupanus, testis. Boleslaus curialis comes, testis... † Ego Anastasius, huius cirographi dictator chroatensis episcopus et aule regis cancelarius, iussu et uoluntate predicti domini mei regis scripsi et confirmaui feliciter«.

[245] I Rački: Dvorska kancelarija, str. 22 i slij., dolazi do istog zaključka, premda je zanimljivo njegovo izvođenje još i time oteščano što on polazi od pretpostavke da je i zadarski biskup Stjepan samo krstom signirao dotičnu listinu (vidi notu 244), pa mu je zagonetno zašto i Kraljeva signatura — ako ju je Kralj vlastoručno stavio na izvornik — nema sličnog objašnjenja kao Biskupova (»subscripsi«). Međutim, zadarski je Biskup listinu, stvarno, sam potpisao, a ne samo signirao (— to Rački i sam podvlači [kod Doc. 55 u noti 8 na str. 74] kad tumači: »ss, i. e. s(ub)s(cripsi), non autem »signaui« —), pa je to morao i da navede, jer inače, u nedostatku signature kraj njegova imena, ne bi bilo jasno na koji je on način kod sastava isprave sarađivao. Za Kralja je to, i bez naročitog objašnjenja, očito, kad je uz njegovo ime krst, koji on sam — iako rukom kancelarovom, koji je to po Kraljevu naređenju i po njegovoj volji napisao i potvrdio — označuje kao simbol svoje ličnosti i svoga kraljevskog dostojanstva. Krstovi su, doduše, i uz imena svjedoka; ali ovi ne govore lično o njima kao o svojim znamenjima; njih je sastavljač i pisac isprave sam dodao kod navođenja prisutnih svjedoka. Iz opreke, dakle, u načinima na koje su u ispravi naznačena imena Kralja odnosno Biskupa zadarskoga, slijedi da je Kralj samo signirao, a Biskup potpisao listinu; dočim iz razlike u navodu imena Kraljeva i svjedočkih imena proizlazi da je Kraljeva signatura bila vlastoručna, a svjedočku je kancelar dodao, koji im je i imena upisivao.

naših listina i ne pominje tko ih je pisao.[246] Gdje je pisac potpisan, navedeno je ime i zvanje njegovo uz kratku naznaku posla koji je on, pri tome, izvršio. Na jednoj se od kraljevskih naših isprava pisar naročito ističe i kao »*dictator*« t. j. sastavljač njezin.[247] Ali, jer se u drugima sastavljači i ne napominju, možemo uzeti da su ih pisari njihovi ujedno i sastavljali.[248] Konačno, kad je riječ o potpisivanju isprava, dolaze u obzir i *svjedoci,* koji su naročito uobičajenim sredstvom dokaza u vladarskima našim ispravama.[249] Ali ni svjedoci nijesu isprava uvijek ni signirali, a nekmoli formalno potpisivali.[250] Gdje pisar sam navodi imena svjedoka, ne ovjerovljuju oni autentičnost izdanja isprave: ne svjedoče, naime, da isprava i formalno potječe od onoga koji je u njoj kao izdavač naveden, nego samo potvrđuju istinitost stvarnog njena sadržaja: da je uistinu onaj i onakav posao izvršen koji se u dispozitivnom dijelu njena teksta izlaže. Takovi svjedoci nijesu ni morali prisustvovati samom pisanju i izdanju isprave; dostajalo je da su bili kod dotičnog posla nazočni.[251]

Pored potpisa, ovjerovljivane su vladarske naše isprave i *pečatima,* kako rekosmo. U nekima je to od njih naročito podvučeno,[252] ali je bilo, čini se, pečatanja i gdje to nije u tekstu isprave izričito naglašeno.[253] Pečatima su se već i stari Rimljani služili za ovjerovljivanje svojih isprava (tabulae ceratae). Nosili su ih, obično,

[246] Da se ne bi mislilo da su imena pisara izvornika kod prepisivanja izostavljena, podvlačimo da ni dva od sačuvanih nam triju autentičnih izvornika — isprava, naime, Petra Kresimira 1059 (Doc. 40 a) i ona Stjepana II 1088/9 (Doc. 124) — ne navode imena pisara.

[247] To je ponovo već citirani chirograph Petra Kresimira 1069 (Doc. 55).

[248] R a č k i: Dvorska kancelarija, str. 48.

[249] Od 28 njih 22 nose imena svjedoka.

[250] Kneževske su listine na pr. svjedoci signirali »signum † manu (manus)... testis«, dočim je na chirographu kralja Petra Kresimira (Doc. 55) i krstove kraj imena svjedoka sam pisar isprave stavio.

[251] »Et hec sunt nomina testium, qui *in hoc facto interfuerunt*« (Doc. 55).

[252] Tako na pr. u Mutimirovoj (Doc. 12): »anulo nostro iussimus in calce signari«; u krivotvorenoj Kresimirovoj 1071 (Doc. 67): »nostri sigilli impressione firmando roboramus«; u Zvonimirovoj od 9/10 1076 (Doc. 88): »nostri sigilli charactere fecimus muniri«, a u onoj od 16/4 1078 (Doc. 98): »mei sigilli caracteris impressione feci muniri«; u Stjepanovoj se pak listini 1088/9 (Doc. 124) kaže da je za Zvonimirovu darovnicu splitskim benediktinkama zatražena njegova potvrda »cum nostri impressione sigilli«.

[253] Tako na pr. u listini kralja Dimitrija Zvonimira 1083 (Doc. 114) nema spomena o pečatu, a u dodatku se na prijepisu njenu iz Registra privilegija Nadbiskupije splitske kaže da je na originalu o konopljanoj vrpci visio olovni Kraljev pečat, koji se onda tu podrobno opisuje (Doc. str. 139).

na rukama, u obliku pečatnih prstena. I onda su njima zatvarali ispisane svoje voštane pločice, tako da su se samo uz kidanje pečata mogle rastvoriti, pa je i vlasnik pečata bio siguran da bez njegove volje ne će nitko moći na zapečaćenoj ispravi išta mijenjati, a i imalac je isprave, u neoštećenom pečatu, imao jamstvo da mu isprava sadrži nepatvoreno očitovanje volje odnosno saopćenje vlasnika pečata. Od Rimljana su i Germani preuzeli pečatne prstene, ali njima su se, isprva, samo kraljevi i duhovni i svjetovni velikodostojnici služili. Već su i Merovinžani svoja pisma pečatima zatvarali i na svoje isprave pečate utiskivali, a pogotovu su se nepismeni Arnulfinžani odnosno Karolinžani pečatima služili u ovjerovljivanju sviju pismenih izjava svoje volje. I pečat je, povremeno, dobio značaj simbola ličnosti, koji je svoga vlasnika mogao, dapače, i u drugima raznim zgodama pretstavljati. Kad je sudac na pr. pozvao stranke po poruku koji je imao njegov pečat, bilo je isto kao da im je on sam lično poziv uputio. U tome smislu stali su se, već u X stoljeću, i obični privatnici pečatima služiti, tako te je do XII stoljeća upotreba pečata postala u Njemačkoj, više manje, općenita.[254]

U našoj je dvorskoj kancelariji za pečat u kneževsko doba služio naziv »*anulus*«, a u doba kraljeva »*sigillum*«.[255] Ali oba ta naziva imadu isto značenje, samo što se prvi ranije više upotrebljavao,[256] a drugi je kasnije prevladao.[257] Za kneževske pečate znademo samo da su pečatnim prstenima u vosak utiskivani, koji je bio prilijepljen na koži isprave.[258] Kakove su pak znakove nosili, to možemo tek otprilike nagađati po analogiji iz pečata franačkih kraljeva, po čijem je uzoru uopće naša dvorska kancelarija bila uređena.[259] Na prijepisima pak triju kraljevskih isprava ima-

[254] Vidi Kostrenčić: Pravna povijest, str. 211 i slij.

[255] Vidi naprijed notu 252, gdje se navode odnosne formule pečatanja.

[256] U Franačkoj do 840 godine isključivo.

[257] Uz to »sigillum« imade i šire značenje bilo ma kakova znaka za raspoznavanje, pa naročito na listinama može i potpis da znači (»ex proprio sigillo«). Ali obično se pod tim misli znak utisnut u vosak na listini, pa onda i sprava za takovo utiskivanje: pečatnjak. Međutim, »charta sigillo signata« može biti i isprava pečatnim prstenom zapečaćena (vidi Rački: Dvorska kancelarija, str. 44).

[258] Mutimir je dao svoju ispravu (Doc. 12) »annulo ... in calce signari«.

[259] Dugokosi su Merovinžani imali na pečatnjacima urezan svaki svoj lik sa natpisom imena. Karolinžani su, naprotiv, na svojima pečatnim prstenima nosili stare rimske dragulje s urezanim raznim likovima (kojega od bogova ili rimskih careva ili slično što) i sa natpisom, bilo starim ili nanovo urezanim, ili bez njega (Sickel: Die Urkunden der Karolinger I, 345 i slij.).

demo podrobne opise pečata kojima su izvornici bili ovjereni.[260] Ti se opisi uzajamno podudaraju, a slažu se i sa tobožnjim izvornikom kraljeva pečata na krivotvorini jednog originala.[261] Iz toga vidimo da su se naši kraljevi služili visećim pečatima, koji su o ispravu bili privezani vrpcom od žute i crvene svile, odnosno od konoplje. Sam je pečat bio iz voska ili iz olova (bulla), a znak mu se pečatnjakom utiskivao ili na jednoj samo strani, ili na objema. Taj je znak sastojao od lika kraljeva, kako sjedi na prijestolju sa žezlom u jednoj ruci i sa kuglom u drugoj,[262] pa iz natpisa kraljeva imena i dostojanstva, koji je kod jednostrukog pečata bio u polukrugu iznad lika kraljeva, a kod dvostrukog na poleđini.

U nekima od svečanije stilizovanih vladarskih naših isprava nalazimo na kraju još i naročitu *aprekaciju*, kakova je bila na listinama onoga doba uobičajena još iz rimskih vremena.[263] U našim je listinama taj zaključni pozdrav uvršten u formulu pisarova potpisa.[264] Konačno — da ne mimoidemo i posljednjega od značajnijih obilježja vladarskih naših listina — napominjemo da u nekima

---

[260] Tako prijepis listine Dimitrija Zvonimira od 9/10 1076 (Doc. 88) imade ovu napomenu: »exemplum sumptum ex originali in membrana cum sigillo magno pendente cum cordula rubri et crocei coloris, existente in archivo archiepiscopali« (Doc. str. 107). Na početku pak prijepisa krivotvorene njegove listine od 16/4 1078 (Doc. 98) zabilježeno je ovo: »In dei nomine. Amen. Hoc est exemplum cuiusdam priuilegii regalis, muniti appensione cuiusdam sigilli magni, rotundi, cum cordula serica crocei et rubei coloris, in quo quidem sigillo sculpta est quedam regalis imago sedens in throno, habens in manu dextera quendam lilium baculo superpositum et in manu sinistra quandam sculpturam rotundam, et circum circa sculpte erant littere, cruce premissa, ita dicentes: REX SVINIMIRVS DALMATARVM, CROATORVM« (Doc. str. 115). A pred prijepisom listine istoga kralja od 1083 (Doc. 114) stavljena je ova napomena: »Exemplum sumptum ex originali in membrana cum sigillo plumbeo pendente cum cordula canapis, in cuius una facie est imago regis sedentis, in altera uero scriptum: SVINIMIR REX CHROATORUM (et Dalmatinorum), existente in archivio archiepiscopali spalatensi« (Doc. str. 139).

[261] Mislim tu krivotvorenu rapsku listinu kralja Petra Kresimira iz 1071 (Doc. 67), na kojoj je vrpcom o kožu privezan u vosku, s jedne strane, utisnuti okrugli pečat sa prečnikom od 8 cm. U sredini mu se vidi lik kraljev, kako sjedi na prijestolju i drži u desnoj ruci žezlo, a u lijevoj kuglu. Oko lika je natpis u velikima latinskim pismenima »SIGILLVM REGIS CRESIMIRRI DALM AC CHRO«.

[262] Da li je to imala da bude baš slika vladajućega kralja, ili neodređeni lik jednoga kralja uopće, to, dakako, ne znamo.

[263] Rimski su edikti zaključivani formulom »bonum factum« itd., a prijateljska pisma pozdravom »feliciter«.

[264] Tako na pr. »audita scripsi et post tradita feliciter compleui« (Doc. 12), ili »scripsi et confirmaui feliciter« (Doc. 55, 61).

od njih imade i naročitih *dodataka*, koji ne pripadaju, zapravo, ni u jedan od prikazanih tipičnih dijelova njihovih. U jednima se od njih navode lica kojima se povjerava provedba vladareve odredbe (Doc. 97, 124), a u drugima se sama vladareva odredba dopunjuje (Doc. 2) ili proširuje (Doc. 97, 124).

Izvorne su naše vladarske listine pisane na *telećoj koži* (pergamenum, membrana vitulina), kao i privatne dalmatinske isprave onoga doba.[265] Oblik im je *pačetvorina*, na kojoj pismo teče ili po široj (Doc. 67) ili po užoj strani (Doc. 40 a/, 97, 124). Listine su čitave isključivo *crnilom* ispisane,[266] a jezik im je *latinski* i pismo *latinica*.[267]

(Svršetak u 267. knjizi »Rada«)

[265] I u Njemačkoj je, u ono doba, za pisanje isprava više služila teleća koža, dočim je u Italiji prevladivala ovčja i kozja (parchemin, parchement).

[266] Nema inače bojadisanih dijelova isprava, ni pojedinih slova, kao što se to drugdje običavalo.

[267] Pobliže o tome vidi kod Račkoga: Dvorska kancelarija, str. 30 i slij.